БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
ПМСП 1
1987/439.(3-4)

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

ПРОЗА: СЛОБОДАН МАНДИЋ, ЏОЈ ВИЛИЈАМС. **ПОЕЗИЈА:** ФИБИ ХАНСОН, ПЕРО ЗУБАЦ, ЗОРАН ЋИРИЋ. **ОГЛЕДИ:** МИОДРАГ ПЕТРОВИЋ, ЖИЛ ДЕЛЕЗ. **СЕЋАЊА:** ВОЛЕ ШОЈИНКА. **ЛЕТОПИС СВАКОДНЕВИЦЕ — КЊИЖЕВНО ЈУГОСЛОВЕНСТВО:** ЈАНОШ БАЊАИ, ФЛОРИКА ШТЕФАН, ПРЕДРАГ МАТВЕЈЕВИЋ, МИЛАН БУРЧИНОВ, МИРОСЛАВ ЕГЕРИЋ, ТОМИСЛАВ КЕТИГ, ФЕРИД МУХИЋ, СЛАВКО ГОРДИЋ, ИШТВАН БОШЊАК, ГОЈКО ЈАЊУШЕВИЋ, МИЛИЦА МИЋИЋ-ДИМОВСКИ, ОТО ТОЛНАИ, ВОЈИСЛАВ ДЕСПОТОВ, ПРЕДРАГ МАРКОВИЋ, БОГДАН МРВОШ, КОЛЕ ЧАШУЛЕ, ФЕРЕНЦ ДЕАК. **КЊИЖЕВНИ ЛЕТОПИС:** ЖИВАН С. ЖИВКОВИЋ, СВЕТИСЛАВ ЈОВАНОВ, БОШКО ТОМАШЕВИЋ, РАДОМИР ПУТНИК, ВАСА ПАВКОВИЋ, НЕНАД ГРУЈИЧИЋ, ВЛАДИМИР ЦВЕТАНОВИЋ, МИРЈАНА Д. СТЕФАНОВИЋ, ГОРАН СТАНИВУКОВИЋ. **ЛЕТОПИС ЛЕТОПИСА:** САВА ДАМЈАНОВ. **ЛИКОВНИ ЛЕТОПИС:** ЈОСИП БРАТУЛИЋ. **ЛИКОВНИ ПРИЛОЗИ:** ФРАНЕ ПАРО

МАРТ — АПРИЛ 1987 НОВИ САД

1824

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Покренут 1824. године

Уредници

Георгије Магарашевић (1824—1830), Јован Хаџић (1830—1831), Павле Стаматовић (1831—1832), Теодор Павловић (1832—1841), Јован Суботић (1842—1847), Сима Филиповић (1848), Јован Суботић (1850—1853), Јаков Игњатовић (1854—1856), Субота Младеновић (1856—1857), Јован Борђевић (1858—1859), Антоније Хаџић (1859—1869), Јован Бошковић (1870—1875), Антоније Хаџић (1876—1895), Милан Савић (1896—1911), Тихомир Остојић (1912—1914), Васа Стајић (1921), Каменко Суботић (1922—1923), Марко Малетин (1923—1929), Стеван Бирић (1929), Светислав Баница (1929), Радивоје Врховац (1930), Тодор Манојловић (1931), Жарко Васиљевић (1932), Никола Милутиновић (1933—1935), Васа Стајић (1936), Никола Милутиновић (1936—1941), Живан Милисавац (1946—1957), Младен Лесковац (1958—1964), Бошко Петровић (1965—1969), Александар Тишма (1969—1973), Димитрије Вучено̄в (1974—1979), Момчило Миланков (1979)

Издавачки савет

Павле Угринов (председник Савета), Душан Белча, Миро Вуксановић, Иван Гађански, Цирил Злобец, Бошко Ивков, Јуре Каштелан, Насиха Капиџић-Хаџић, Иван В. Лалић, Надор Мајор, Матеја Матевски, Војин Матић, Јасна Мелвингер, Вера Милосављевић, Андреј Митровић, Гроздана Олујић, Јожеф Пап, Зоран Петровић, Светозар Петровић, Борислав Радовић, Мирјана Стефановић, Јулијан Тамаш, Александар Тишма, Јован Ћулум, Раду Флора, Михал Харпањ

Уредништво

БОШКО ИВКОВ

(главни и одговорни уредник)

ВОЈИСЛАВ ДЕСПОТОВ, СВЕТИСЛАВ ЈОВАНОВ, ВЛАДИМИР КОПИЦЛ, МИОДРАГ МАТИЦКИ, МИЛАН СТАНОЈЕВ, ЈУДИТА ШАЛГО

Адреса Уредништва

21000 Нови Сад, Матице српске ул. бр. 1. Телефон 021/615-599

Уредништво прима четвртком од 12 до 14 часова

РУКОПИСИ СЕ НЕ ВРАЋАЈУ

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ
Година 163. Март—април 1987. Књ. 439, св. 3—4.

ВРЕМЕ ОЧЕВА

Роман

I

ПРУГА ЗА НОВИ СВЕТ

1.

Било је то у доба када је све било могуће.

2.

Бескрајна, плава пруга гмизала је равницом. Повремено се савијала у окуку, а кад се исправи опет, тек тамо на крају, где небо силази на земљу, зарастала у пшеницу и кукурузе. Пратио нас је мирис катрана и купина, и једнако нас дочекивао са сваком новом бандером, тај мирис који смо и упознали на прузи, одлазећи из Швапског гробља по километар два у непознато. Купине више нису биле мирис даљина, у које смо већ улазили, него успомена на завичај који је негде остао, и није се већ ни видео, заклоњен крошњама кестенова иза нас: знали смо то иако се нисмо осврtали, пошто ни он ни ја нисмо хтели да онај други од нас помисли да је првоме жао, да се можда и каје. Обијали смо ноге о камење између шина, једино у пољу. Био сам у кратким панталонама и бос, Живко је имао дуге, и патике. Не смемо бити упадљиви, рекао је. Пиштољ сам једва пренео: у мајици, између три петроваче. Ej, дај једну јабуку, тражила је Мица. Немам, одговорио сам црвенећи што не могу да јој дам јер би пиштољ

остао го.[1] Сместили смо га у Живкове панталоне, под кошуљу. И тако смо се отиснули низ бистри летњи дан. У пољу зеба и сврачака. Одавно смо се спремали. Пре школе, и после, издвајали се под дуд, да нико не чује, пели на таван. Налазили се у Млину и у Биоскопу, у напуштеној Цркви договарали. Дуго је расла у нама намера, док се будила кора зове и топола, по копњењу снега. Тај сан оживљавао. Одрастао, отежавао, као глава сунцокрета у предвечерје, док је јоргован по Швапском гробљу скупљао сунце у лилаве чашице. Нисмо могли више да га носимо, завлачимо у подруме, кријемо у бејтуран и тулузину.

Зато смо, ето, ишли, сатима, пругом.

Имали смо: новац који смо од родитеља узимали већ две године, па батерију, упаљач, никловану каму, иглу и конац, кључ за конзерве, оловку и географску карту, готово све са списка. Био је летњи дан, жут у сунцокретима, црвен у булкама, љубичаст у тим цветовима у житу, био је ведар, и бистар, и дуг. Корачање нас није замарало иако нигде нисмо застајали, сем на свакој станици да пијемо воде: ко зна, можда је то последња за много времена, на овој страни света. А знали смо да је Америка далеко, нисмо је очекивали за неколико дана. Ни ми, ни сунце, као да нисмо одмицали; увек исте бандере, па прагови и камење једнако, исте шине су текле кроз бескрајно поље, а изнад нас брујале жице. Али, тако не мичући, обрели смо се у непознатом свету. Одједном, из кукуруза су избила два милиционера, на бициклима. Ej, момци, викали су, махали рукама. Бежи, викнуо је Живко, и стрмоглавили смо се са друге стране пруге, у жито, баш као кад из бостана без душе излећемо пред пољарем Луком. Пузали смо док нисмо сустали, а онда смо легли. Живко је извадио дугу деветку: чекали смо их. Знали смо да је ово тек једна од препрека које нас вребају, а решили смо да се не дамо зауставити. Чуо сам дамарање крви и ушима. То су думбарали точкови путничког воза, локомотива писак слегала у жита. Седели смо у вагону друге класе, на дрвеним седиштима. Гледали кроз прозор како промичу кукурузи, таласа се пшеница. И видели крај пруге два милиционера, са бициклима. Срећан останак, махао сам им. Живко је отворио прозор да избаци празну конзерву, а ветар ју је смотао поред њихових капа. Бубњало је у глави, дисао сам убрзано. То се тако мало слагало са тихим, безбрижним мирисом жита. Близу мог набреклог ува ругао

---

[1] Кад смо први пут по повратку уграбили прилику да се састанемо, у рушевинама цркве, после биоскопа, одмах ми га је Живко вратио: Склони га до бољих времена. Спаковао сам га у чарапу и однео на таван.

ми се зрикавац. Чекали смо некога ко је хтео да нам забрани, да нам не да то да миришемо, то слушамо, ко је хтео да гази по пшеници, провали у наш свет. Гледао сам збијено класје, схватао да и оно може бити шума. Видео бубамару како се пење лагано уз влат. Полако, молио сам, не жури, не њиши, не показуј где је живот. Чекали смо, чекали, не знам колико, али сигурно више него што је било потребно. Онда је Живко провирио. Па запасао пиштољ, пут је био отворен. Ускоро смо опет утонули у своје кораке, њутање, мирисе купина. И ишли тако до Зрењанин-поља, раскрснице за Београд, за свет. Стигли смо после шест, после читавог поподнева хода. Кад има воз за Београд, шефе, питао је Живко. У четири ујутро, рекао је железничар, добро се загледао у нас, па залупио прозорче. Легли смо на прљаве клупе, сами у чекаоници која је мирисала на под учионице. Гледали смо у ољуштене зидове, испуцали плафон. Ej, па овде нема светла, рекао је Живко.

3.

Тај свој судбоносни догађај он ми је причао по стотину пута, Живко тек једном. Увек са низом упамћених детаља. И онда кад је као дудово буре тежак и набрекао од комине, и у пола ноћи кад га протегнеш још мусавог од сна, могао је да се сети какве је боје било лишће на кестену у Златици, колико је топола расло у Зрењанин-пољу. И, док прича, само што не пролаје онај рундов пун чичака који их је дочекао на станици. Умео је да дочара светлост дана о коме прича. Све је то истински живео и остало је јер је то најпотпунији он. Тада није могао знати да ће то бити кантар којим ће се мерити све што му се доцније буде дешавало, читав живот. Тада смо били деца, и њих двојица и ја, али он је то у великој мери остао и данас, и у томе видим главни узрок његових неспоразума са нама, нашом стварношћу. И неизбежност његовог пада.

Седели су у тој чекаоници станице изгубљене у пољу, и пунили се њеном поразном празнином. Можда и близу два сата, за које не знам колико су им тада морали бити дуги, јер кад су пошли назад, мрак је тек почињао. Ниједан од њих двојице није рекао да би требало да се врате: обадва су, напросто, кренули.

Најпре, то је било кретање против свога циља. У смеру обрнутом од главнога пута живота. Издаја снова ткања годинама, у ноћима и јутрима, одустајање у панонској ноћи кроз коју се кренуло у сусрет онима од којих се било заувек, неопозиво отишло. Мада мислим да се они заправо

више никада нису сасвим вратили. Уз нужност оправдавања пред њима, а са јасном свешћу зрелог човека да је тај сан, твој циљ, тек само одложен, и све то са само једанаест година живота. Једина чињеница која се није уклапала у све то је управо њихов узраст. (Видео сам пиштољ на тавану: ако лаже Љубо, не лаже рог из чарапе.) Али то је непримереност коју сам уочио много касније. А те ноћи њих збиља није било, они су били отишли, за нас нестали, и видео сам какву су пометњу изазвали, учествујући и сам у нечем необичном: у потрази за њима, пробдео сам први пут ноћ. То су биле чињенице, сећам се, иако су данас оне готово сасвим престале то да буду, и таквима их одржава још једино непоуздана, танка нит сећања. Ни сам им понекад не верујем, као да смо сви сањали заједно.

Онда је повратак постао циљ. Били су отишли предалеко, и сада није била мала ствар ни вратити се. Најпре су мислили да ће стићи до десет, и тако и тај дан завући међу претходне. После су закључили да неће бити проблема ни ако стигну до поноћи. Успут су нашли изговор да су залутали, и сматрали су да ће, када кажу колико су због тога пешачили и мучили се, заслужити можда уважавање, можда и дивљење, али сажаљење бар сигурно. Мој отац, рекао је Љубо Живку, када оде само до Речаја и врати се, каже да је цркао и одмах пада на отоман. Ишли су кроз своју дугу ноћ, не одустајући. Да би избегли ситуацију која ће их издвојити и обележити, чак су убрзавали корак. Јер, док су одлазили, имали су времена, оно је било пред њима у огромној громади, а онда, одједном, чим су заменили циљ, било је касно: недостајало им је управо оно време које је протекло у одлажењу. И само то сазнање морало им је наметнути помисао да би било боље да су још раније одустали, што значи да су се због тога кајали више него због намере да крену у свет, пошто, кад су кренули, нису могли знати да ће било кад назад, кући, нама. Прошли су били чак и Златицу кад су морали у кукурузе, да предахну. Нашли су два џака од ђубрива, прострли их, и прибили се један уз другога, подрхтавајући.

Тада, док је цептао од хладноће, био је моћнији него данас, у нашој тридесет деветој, у тој години живота у којој је и наш век почео да посрће. Љубо Вуковић, мој брат од стрица, сада већ ништа не може да уради ни са собом ни са светом. Али ни тај њихов дан више није истина. Ко га се и сећа? И на који начин? Лаж, говорио је Мијо већ трећег дана. Нису они могли макнути даље од Деспотова. Он, склон маштању и причама, у које Живко верује, а нама их обојица продавају. Други су говорили да су они бежали од преких очева. А летос, на дану жетве,

кад сам био са учитељем Костом и хтео да се подсетим детињства и добрих дана, упитао сам колико се сећа тога некад великог догађаја. Не знам о чему ти то говориш, рекао је. Све је то глупост. Пусти ти свет, колико је он само прича изнео. Буди сигуран да се такво шта није десило откад сам ја у нашој школи, свега ме је испрскао замуцкујући. Тако, све је то мало-помало престајало да постоји. То никад није ни било, истина је овог времена. Избрисано. Мом брату, бившем студенту, бившем професору, бившем новинару па уреднику, једино је још остала способност да изненађује, и да се поиграва са својом судбином. Да се прерушава у друга занимања. Да иза ћошка виче: Бу, указујући нам се у свом најновијем, сваки пут све ћопавијем статусу. Постао је појава на коју прстом указују. Сви беже од њега, плаше се да је судбина прелазна. С ким си, такав си, упамтили. Дружио си се, и ти си. Ускоро неће бити истина да је био уредник у *Нашем листу*. Како је постао тај који је данас, што се сокацима и атаром Сарче вуче у распаднутим ципелама, у избледелим фармеркама, у масној јакни, као ругло места, док му се коса пресељава у браду, тај што чека да му зовнеш пиће па макар ти био и Циганин Мурка, којим путем је суновратно пао из досегнуте каријере — није јасно ни нама, његовим ближњима. Све је имао: успешан брак, здраву децу, родитеље још у снази, па углед који је обећавао, успех у послу, и кола, и плату. Друштво му све пружило, отворило живот. Како је све то одједном покидало везе са њим? Кафана није узрок, она је само последица, пратилац његовог хода. Мислим да је то пут онога који је превише веровао у снове, и то оне који су били само његови, лични, и њима мерио стварност, исто као што му је отац, стриц Раде, хватом корачао дуж њива у атару, премеравао и ударао међе. Ево га: са Иваном Вуковићем, нашим даљим рођаком и првом бруком породице, са лудим Бурком. Спава у парку, у задружним шталама, на Тамишу негде. Пробуди се човеку у башти, на сену, устане из канала и иште воде. Срећом, Дуња ради, и окренула се деци. Не могу ни да га жалим: то је његов избор. Он никада није имао смисла за врлину: за рано устајање, бријање сваког јутра, кравату и одело, нити за одлазак на посао, нити за повратак кући. За суделовање у народу, у свему где смо. За било шта што одржава поредак, на чему почива живот. А сад остало у њему само оно што подбуњује. Што хоће да упропасти, не само њега, него и оне око њега. Вазда наоружан да брани нешто сулудо, немогућно и наопако, што иде уз нос већини. Агресиван. Знаш шта, све више ме нервира, не могу да га гледам, постаје, брате, напор, каже чак и Вук

за њега. А и то њихово бекство (понекад ми се учини да сам и ја суделовао у њему, понекад помислим да је искуство њих двојице временом постало и моје): отишли од куће, сутрадан се вратили, то није ништа. Није ствар које би требало да се сећа председник ОК ССРНВ, онај који ће сутра бити у Комитету, који има толико посла. Ако Даница сада оде, то је за сва времена, и то треба у два дана решити. То сећање ничему не води. Само уљуљкује. Заводи човека у сан: можда је све могуће. Заварава да се проблем може решити напуштањем, као да он и није баш толико твој. Заменити један свет другим. Живот другачијим. И све то одједном, као да за то понекад није потребан и цео век. Постао је појам болести. Кад са њим разговараш, делује разумно. Али не наседај, само мало се измакни: видећеш човека који тоне, без жеље да се дочепа наде, неодговорног према породици, друштву, и разум ти јасно налаже: клони се. Понекад ми се учини да бих волео да већ једном оде заувек, и остави ми сан о себи, који неће моћи мењати и прљати ни пићем, ни свађама са светом, ни својом погубном издвојеношћу, ни својом бедном, карикатуралном борбом, сада само за хлеб, да преживи. Сан о увек могућем одласку.

Устали су плави. Укочени. Једва дошли до станице Деспотово. Железничару рекли ко су. Ви живи, разрогачио он очи и пљеснуо рукама, а два села вас траже сву ноћ по Тамишу. И одмах зграбио телефон: Ало, Сарча, ало (кад прича о томе, Љубо каже да се и сад сећа звука тих речи, да је први пут име свог места чуо тако изговорено, не само због тога што је то говорено у слушалицу), живи су, јесу кад ти кажем. Богами. Онда је стриц хтео са њим да прича, па му је шеф пружио апарат. Јеси ли то ти, сине, чуо је. Јесам, рекао је и ућутао. Каже да је отац још нешто говорио, али он га уопште није разумео: помислио је да телефон преводи говор на неки страни језик. Шеф је опет узео слушалицу: Ма, јесу, болан, што би те лагао, сад ће воз, за један сат. Онда им је из ормара донео бунде, да се угреју, па отворио торбу и нарезао шунке. Били су гладни, шунка тврда, хлеб бајат и мирисао је на торбу и лук, и жвакали су све док није писнула локомотива. Чувај ми ове момке, рекао је шеф кондуктеру, и пази да сиђу на првој станици. Сели су одмах на степенице, ту где су и ушли. Воз је клопарао, опет промицали кукурузи и детелина, њиве пшенице. Мирисало, јутро. Вагони су климали, дрвеће из даљине примицало се брже него што су они желели (израстао пред њима димњак Циглане), а онда воз нагло савио удесно, и већ је прескакао скретницу, онда успорио и стао. Саааррча, викнуо је негде кондуктер. Они

су били на вратима супротним од станице и сишли су на ту страну, иза воза. С оне стране вагона чули су комешање, жамор, гужву. Онда је севнула пиштаљка и потонула у звиждуку локомотиве, воз је кренуо. Гледали су за њим. Последњи вагон их је открио и суочили су се са том масом света насупрот себи, с њима.

С нама. Кад је локомотива кренула, настало је комешање наше гомиле, очева. Хватали су се рукама за косу. А када је воз изашао, наспрам нас су стајала два дечака. И ја сам ту био, са ове стране пруге, али се не сећам себе таквог, већ њих, за које смо мислили да су изгубљени. Један висок, у фармеркама и мајици, за кога је онај што је био бос и у кратким панталонама веровао већ тада да је најјачи у Сарчи, а што ће он тек десет година доцније, пред истински одлазак у Америку, стварно и постати. Били су ту, наспрам нас, глава погнутих као сунцокрети, и тмурно загледани очекивали су своју судбину. Гледали смо се као супротстављени, и сећам се да ме је подишла лака језа од сазнања да се међу нама десило нешто велико и одлучујуће, а трен доцније телом ми се разливао спокој зато што сам припадао овамо, спадао у свет, а не међу њих двојицу. Радовао сам се што нисам издвојен из реда као лош пример: Гледајте, децо, како су неподшишани, већ сам чуо Косту, био срећан што не морам издржавати све то што се у тим тренуцима њима спремало. Они су, међутим, стајали непомично, и чекали. Као да су били спремни.

Онда су се бацили на њих.

Док смо се враћали кући, њих двојица су ишли на челу света, изопштени. Чуо сам стричеву грмљаву: Е, сад се лепо са Живком изљуби, па поздрави, више се никад нећете дружити. Кад смо стигли кући, стриц је из оне масе нас двојицу извео у шупу, и рекао: А сад истину на чистац. Причај. Ајде, немам времена, народ ме чека. Ето, добићеш кесу филованих бомбона. Али он је ћутао, и стриц га је обасуо шамарима. Пропеваћеш ти мени, припретио је прстом одлазећи.

Тада сам схватио, причао ми је доцније, на својој кожи научио, да се снови од којих одустанемо лако окрећу против нас, брзо претварају у тољагу, прерастају у нешто свим лево и девето.

II

У СЕНЦИ ОЦВАЛИХ ОЧЕВА

Сликали су нас, сликали смо се, црнобело. Како стојимо, поређани како треба. Док седимо под орахом у дво-

ришту, у кући, за асталом. Како грлимо тату, волимо маму, тапшемо на академији.

Сам. У капутићу. То је из дана када су сви које знам одлазили у Школу или у Задругу. Остајао сам сам у башти поплављеној од јесењих киша, и возао се по њој у старој вангли, кроз коју је вода надирала квасећи ноге. Али, нисам хтео у кућу. У последњем лишћу, међу грлицама и травама, под широким небом које се одмах иза куће разливало пољем. Тада је север продро у моје кости, и ту остао заувек.

У качкету, првак. Када сам се крио у бејтуран и метлаш, у лепушину и лободу, тај бујни свет баште, од којег нисам хтео да ме одвоје. Бе си, купио сам ти нешто, ако се не јавиш, даћу Борку, дозивао ме отац. Треба са њим дипломатски, објашњавао је мајци. Нисам се одазивао, али зато сам дрхтао јер сам знао колико је то опасно. Извлачили су ме, и тукли лесковим прутом. Отац ме водио све до „Дебелог лада", и чекао испред, док не уђем у Школу.

У данима када су велики догађаји били довоз сламе или тулузине, улазак коња у нашу авлију. Када сам, у самоћи на камари, по повратку из Школе, поново постајао цео. А неприметне помаке годишњих доба пратио кроз мирис коре која тек зазелени, прве листиће зове, кроз росе јасена па јоргован. Када је увек било мало игре и светлости.

И ко је сад стварно тај дечак из моје улице, у кратким панталонама, што само спокојно упознаје и смешта у памћење да би доцније одабрао, не сањајући да ће бројне могућности времена пред њим брзо свенути и свести се на само један исти сиви дан и да ће све што ће он чинити бити само за то да се тај дан умножава? Не познајем га, они су на тим сликама тако стари, много друкчији. Не папир, смештен у хладовину албума, затворен у вакуум времена, већ они. Између њих на сликама и нас време је које је стварно протекло. Исцурело мимо слика, кроз живот, као кроз прсте.

Ти што су се сликали, по томе колико везе имају са нашим данас: нема их, није ни било, заборави. То нисмо ми. Нешто је на тим фотографијама наивно до сабласног. Као да ови на њима нису ни сањали у каквом ћемо времену и какви бити ми када их, само десетак година доцније, будемо држали у рукама.

1.

Упркос мом противљењу, отац је, када сам се уписао на факултет и пошао у Београд, кренуо са мном. Да те ја сместим у Дом, рекао.

Чим смо ȕ Зрењанин-пољȕ пресели, отворио је торбȕ, раширио папире. Резао сланинȕ на ситно, кришке парадајза замакао ȕ со. Узми, шта ти је, протискивао је кроз пȕна ȕста. Чега се имаш стидети? Како да те таквог пȕстим ȕ свет?

Пробијао се ȕлицама, пролазио кроз гомилȕ, као кроз кȕкȕрȕзе и мȕвар кад жȕри да изађе на крај дȕжи и извири иде ли бригадир Марко са запрегом, па да покȕпи клипове, сабере летинȕ. Успȕт се, нимало не застајȕћи, освртао, загледао ȕ пролазнике, пео се погледом ȕз зграде. Показивао: Ово ти је биоскоп „Дрина", оно Ботаничка башта. Гле, „Златно бȕренце", али ти немој да залазиш. Нема шта да нађеш, само да изгȕбиш.

Ајде сликај, рекао је код споменика са коњем, испрсио се и попео рȕкȕ на моје раме.

Предавање о понашањȕ прекинȕо је одједном, загледавши се ȕ неког човека који је минȕо крај нас. Радоје, ма јеси то ти, похитао је за њим. Човек се окренȕо, отац је већ ширио рȕке, смејао се. Ово ми је син, рекао је, па сам и ја прȕжио рȕкȕ. Онда отац: Како ти је Јово, како Јела? Шта ради Митар, бога ти? А Спасоје, је ли још на железници? Онај је само одговарао: Јесте, добро је, и ништа није питао. Бога ти, гледаш ли Старог, шапнȕо је отац. Е, сад ја морам ићи, рекао је Радоје, и прȕжио рȕкȕ: Било ми је мило. Добро, сретан ти пȕт, поздрави све дома. И сврати, болан, код нас горе, ȕ Банат. И ми смо ваши. Ово је наш рођак, један велики човек, објашњавао је, ћȕти, ваљаће ти. Ћȕтао сам, иако нисам био сигȕран. Требало би свратити и до Новака Пекова, и тај ти је велик, сетио се отац одједном и снȕждио се.

Е, ово ти је Дом, показао је. Видиш, лепо, мирно место, а све ти близȕ. Здраво, Миловане, ово ми је син. Милован се невољно рȕковао са мном, као да сам мȕ ȕ Домȕ већ направио бакљадȕ. Он је о мени већ знао оно што ја још нисам. Онда нас је оставио да чекамо ȕправника. Седели смо, и седели. Отац се поднимио, и пљȕцкао између шака, по оном шареном тепихȕ. Сећање на то било је ȕтешно кад сȕ ме ȕ истȕ просторијȕ позивали на савет, на кафȕ, на критикȕ.

Ȕправник и отац сȕ се изљȕбили, питали. Добро, примљен је, рекао је, али да бȕде добар као и отац мȕ. Ма он ти је ко девојка, какав клинац ја, одсецао је отац. Лепо, значи да бȕде вредан, да поштȕје кȕћни и остале редове. Да не пије, и не гони кȕрве. Не брини, одмахивао је отац рȕком. Ништа тога не интересȕје него књига, ко да моје није нимало. Али не заборави, и ја сам добро ȕчио, за оне ȕслове. И сад знам катехизис наизȕст.

2.

Да би начинио слику оца и стричева, једину коју знам, Милош је долазио осам пута, сваки пут одседео по три сата, и напијао се са оцем чекајући, али сва браћа се никако нису могла саставити. Сада је сваки од њих имао своју кућу, у другој улици. Свако се својим вратима затвара, радовао се отац, као да је дуго чекао ове прилике. Не би се они ни сликали да није наредио ћед Перо кад је умирао.

Уосталом, и као фамилија били смо у сталној завади са пола Сарче. Поглавито стриц Радован и мој отац. Нема мирних времена, претио је отац прстом, тумачио мајци. А Млађо се, опет, није посебно свађао: он само није говорио ни са ким живим. Пролазио је мимо људи, прогонећи колица мекиња, точак са чаком кукуруза. На туђе „добро јутро" упразно би кашљуцнуо, па одмахнуо руком, и наставио да пролази: као да је хтео отпоздравити, али се у последњи трен нечег сетио па одустао, или му нестало гласа. После се ни други њему нису јављали, и он се мимоилазио са свима ћутке, и као да некуд жури иако знам да није имао бог зна куда. Тако, упркос угледу стрица Мила, и друштвеним активностима оца, тешко се могао наћи неко да говори са свом четворицом. Само је кер стрица Млађа ишао код свих њих, и махао им репом. Најпре се играо око деце, чекао, па на брзину, као да се плаши да ће се стриц предомислити, гутао сплачине, кожуру, кости, још у лету. Онда одлазио, преко две улице, код Радована, на валову пио воде, па улазио у нашу авлију. Звали га: Вуковића цукела, а бригадир Марко то спојио у: Вукела. Људи, гледајте, ено Вукеле, обилази Перовце. Па га је отац гонио где год стигне, а он опет, чим уђе и види га, махне репом. Да га припитоми. Овај га једнако шутне ногом: Шибе, Цеки! Оно „Цеки" громко је извикивао, иако тог кера није могао очима гледати. Сунце му његово, што не веже цукелу (ту би застао, као кад се при ручку уједе за језик), ако га мисли држат, но нас још и са њим брука. Толики нам се свет смеје, а он ни абера. Цаба је Млађо после набавио Зељова: и он је ушао у оно старо име.

И сада их ево: коначно заједно, наређени за слику.

Ишчешљани. Обријани, са машнама везаним иза врата.

Стриц Мило. Нагурао би стотину лета, да није било клизаво, да шофер није пио, да није имао њиву на коју ће ићи бициклом, или да није имао бицикл које нема светло, или да је имао неког другог посла тога дана. Мало је недостајало — уосталом и овако се за длаку није изву-

као — да одживи читав век. Пара доста, ући га слушали, ући селу поштовали. Из генерације за чију дуговечност су се стекли историјски услови, отишао је изненађен, уста пуних жучи: што му се измакоше околности које је већ имао у руци.

Тај је све умео. Из Млина у пензију. Здраве снаге. Онда набављао зими јабуке, угаљ или нешто треће што се тражи, догонио из Србије, Босне и Македоније, однекуд. Развозио кукуруз и свиње по свим републикама. Стално у трговини са светом. Имао, био гледан, радо приман и чувен, за разлику од мога оца, коме су се или смејали или се љутили на њега. Руководиоци су са њим добро стајали, премда није био активиста као отац, нити је у Задругу улазио.

Знао да дочека. Викне: Анђо, дај мед из саћа! Ракију из Хоргоша! Кајмак са Чемерног! Ево драгих гостију!

Одабрао Борку позив. Рачунао је: Ти волиш књижевност, која не вреди. Ја економију, која је несигурна. А друштво тражи права. Гле, како се прописи брзо, сваки час мењају, нови доносе. Дакле, на правни, па си свукуд приспео. А кад се запошљавао, Мило рекао: Што средина мања, брже си кадар. Најбоље, онда, у Сарчу. И би тако.

Мару спремио на Педагошку иако је она највише волела шнајдерај. Предаје у угледној панчевачкој школи, али највише воли да, кад се врати кући, седне за машину. Узела гомилу „Бурди", шије читавом комшилуку, иако јој се неки смеју, колеге замерају. Кад је хтела да се уда за Бура лимара, стриц полудео. Нашао јој Живу, бурегџију. Имају кућу на спрат, у центру Панчева, са три улаза. Издавају самицама под кирију.

Јелену у гимназију. Вратио с прве године факултета, кад је чуо да се забавља са Пеком. Затворио, да из куће не миче.

А онда све зезнуо. Отклизио пречицом. Остала Задруга без главе. Пропада држава, свет се руши. Мој гранати домаћине, тужила је стрина. Јелена, после три месеца, побегла са неким шофером из Јарка. Дуго самовала, сад неспремна за оно што путем наилази. Ухватио је мангуп, њему други брак. Па се суде с Борком, тражи неки свој део. Он почео да ћелави, а цуру никако да наће. Нема ко да га ожени.

Стриц Радован: напротив. Није виђен у време сликања иако је пре био. Носилац „споменице", али све је попљувао Ибеом. Одлежао на Голом своје заблуде. Кад се вратио, посадили га на улаз у Дом: цепао је биоскопске улазнице до пензије. Савесно. Без карте ни ја нисам смео прићи, а ни са њом нисам био сигуран.

Сви му избегавали кућу. Отац проговорио с њим тек шездесет прве. Кад се вратио с Отока, Станко и Митар престали да се друже са нама. Затворили се у кућу, пали на књигу. Одлични ђаци, једнако студенти. После прве године, долазећи на ферије и учећи у башти, Станко је марамом везивао главу. Жалио се да га боли. Отада више није повез ни скидао. Радећи на вршалици, није проговарао ни са ким. Кад су ручавали, он би сео подаље, развезивао завежљај и јео окренут леђима. На брзину, пре осталих готов. Оженио се, и из Бихаћа није долазио годинама. Онда сам у авлији видео женицу, танушну, као девојчица. Станкова, рекоше. Увече је стрицу Радовану прала ноге у лавору. Он димове одбијао до плафона.

Станко се сушио, и ликом примицао својој жени. Од многог учења: Ни у добру не ваља прегонит, тумачио је мој отац. Умро пре две године, оставив све ситно. Навратио сам једном у Бихаћ, одћутали смо једно пополдне.

Митар се исто не дружи, нигде не учлањава. Завршио права, ради у Сарајеву. Није се ни женио. Ни он никад не долази.

А стриц Радован, у то време, и на слици, напротив, и свему у инат: гвозденог здравља.

Стриц Млађо. Није угледан, нити је то икад био.

Кад је стрина умрла, уставио са собом ћерку Јелицу. Кад је мислила да се уда није дао, и она оста, баш посве. Сад је више нико неће ни тражити.

Не води рачуна како се облачи. Ништа њему није кренут низ село са закрпом на колену, у распаднутим ципелама. Браћа га опомињу, а он или ћути или клима главом, ваљде једнако нема. Отац се посебно окомио на његов шешир оборених обода, према којем је и онај у Циганина Мурке као из радње изашао. Дошао стриц код нас, да покупи огризине иза оваца и, кад је везивао конопац, отац му с главе смануо шешир, па под ноге. Јесам ли ти хиљаду и једном рекао да туриш то ћубре, викао је чепајући по њему. Дођи мени кад примим плату, купићу ти качкет. Пошто га је ушаљао у блато и њиме избрисао ципеле, узео га је у руке, теглио, запињао да га исцепа, и једва му откинуо обод, а ону ћасу што је остала завршељио је преко капије. Стриц је потерао колица, кад је изашао на улицу стао је, сагнуо се, узео оно што је остало, отресао и устакао, па погнут наставио својим путем, низ сокак.

Одличног здравља. Највиша му је мука и опасност када се с оцем покарабаси.

Отац. Псује. Пост, кад мази. Свеца ћаћиног, кад нађе да кривица није велика (ако смо комшији Блажу лоптом

обили грожће), све по списку кад га боли зуб, а ја се нечему смејем. А кад исколачи очи и викне: Е, једанаест ти апостола твојих, тада је крај, час за бежање задњи. И стриц Млађо је пред том псовком узмицао у авлију, па низ башту, цаба му што је од оца виши за главу. Стани, болан, сатра човека, сеириле су комшије. А ће ти је дванаести, смешкао се Блажо. Дванаести си ти, и овај те га гоним, и мрш кад те ништа не питам, обрецнуо би се отац успут, не прекидајући гоњење.

Стриц је бежао, не осврћући се, газећи циму кромпира, пуцали су му под ногама парадајизи. Па у кукурузе, преко жице у другу улицу.

И на слици је Млађо у ћошку: нема му десне руке, пола рамена. Као да и са ње бежи од браће, крију̀ћи у невидљивој руци онај исти шешир, измиче од оца.

3.

Она и ја.

Њену слику сам чувао и у Београду. А једно од првих осећања кад сам је видео била је сета. Тиха, као киша по тек опалом лишћу багрења. И већ сам нас видео како седимо на трему, заклоњени, док се капи слежу у камару тулузине, ширећи мирисе поља из посечених стабљика. И, већ волео.

Пробудио сам се усред пролетње ноћи, с њом поред себе на кревету, у хотелској соби. Одједном пресечен безразложном тугом, и осећањем готово опипљиве пустоши и самоће, са очима пуним црвеног песка. И затекао себе у мисли која се, зачета у сну, продужавала у стварност: ово што осећам засад је само декор неких будућих ситуација. А судбина ме, милосрдно, припрема за њих, када ова осећања буду имала покриће у мом животу.

Идући у учитељски град, место њеног школовања, једину банатску варош у којој бих могао да живим, слушао сам песму. Носталгична и сетна, откривала је својом мелодијом, коју сам једино и слушао: не речи, да је таква зато што је поникла у тој равници. Звуком је говорила све о тим пространим пашњацима прошараним шумарцима, о великој води и свежим јутарњим измаглицама, о девојци-жени која чува краве, и истоветним данима у том пољу по којем се шире мириси зрења кукуруза и винограда, јецала о шуми и вечерима уз петролејку, подсећала те да ћеш једном узети ту девојку код крава и имати са њом децу која ће се окупљати тек увече за столом, и да ће она,

понекад и ти, опет на рубу поља и шуме, док краве пасу, певати ову отегнуту и сетну песму о усамљености сред равнице, сада, међутим, без ослонца на наду да ће се са неким преполовити.

Док сам се враћао, обраћао сам се Борку: устани, да би схватио да је јутро најпре ноћ. Да је прво дубоко плаво, па тек потом дан. Да чујеш како се расипа женска коса у глувом сату, и мирише камилица. И спознаш како си саливен од једног комада, од синоћ кад си сишао с воза, она те сачекала па шетали по граду, док сте на вечери и у хотелу, и онда кад си је у окрilју ноћи вратио у Интернат, па се дуго и немо растајали у праскозорју: све испунили садржајем за тај пут, па опет је привремени растанак дошао прерано, и онда док си уморан одлазио ка станици, а ноћ се са Брега распадала залазећи у чашице јоргована.

Да видиш. Ако устанеш, ако не спаваш.

4.

Тетка-стрина Олга.

Била стрина док није остала удовица, а и даље тетка. Дальна рођака.

С њом сам радио стилске вежбе.

Расна, удовица, хоће. Дошла у кућу, седи ли седи. И смеје се. Нико до нас двоје. Све расту наговештаји, издужују јој се ноге. А сукња се наспрам дање светлости провиди. Почеле руке да се налазе.

Али: бануо отац. Као вихор. Пожурио да стигне, пре времена. Мрш, курво, из моје куће! Гурао, избацио, мени шамар. Вратио се, па кад је псовке потрошио, почео: Ти си млад, наћи према себи. Шта ће ти курветина. Свакаква, квари ћецу. Сем тога, мајци ти је родица, а покојни Симо опет мени род. Наћи згодну, фину, поштену. Да те проће милина кад је приватиш. Ово је, болан, за мене, и овакве који немају још много од живота. А који је тек пред тобом.

Трећи дан од тога, видех га како излази иза камаре тулузине. Кошуља му испала, шлиц раскопчан. А он: извадио чешаљ, зализује се. Иза камаре је провирила Олга, па замакла низ башту. Отац је шеткао по авлији, звиждукао. И пљуцкао. Звижди, звижди, па пљуцне. Па настави ћурликање.

Пред вече отишао у Пекару. Донео хлеб, и рекао мајци: Гле, донео сам ти диван расад парадајза. И пружио фишек пун зелениша.

5.

Мој отац.

Колики стомак. На слици преда мном већи него данас. Како стари, опада му. Топи ми се снага, каже.

Јео је у свим приликама и неприликама.

Сем револуционара од пре и из првих година рата, није признавао појединце. Партија је рекла, а ти лажеш, не знаш, још си зелен, синко, била му је узречица. А док расправља с нама турне прст у уво, па млати, као стрина јаја. Или чеше стражњицу. Пола руке му пропало међу ноге док расправља о политици, о Резолуцији, док брани став Партије. И колута очима. Не знаш зашто је љут, зато што мисли да смо му дирнули у Партију или због свраба. Или се, чешући, свега ослобађа. А кад буде највруће, он одједном викне: Дај да једем, цркох од глади, и тако ти залупи врата пред носом, шмугне из расправе баш кад мислиш да си га сатерао у теснац. И онда навали, као да умире. Срче, мљацка, дува, преврће очима док му гримасе као остаци мисли пролазе лицем. Уза сву заузетост, стиже да избаци: Видећемо ми то још, ја ти кажем! Провальује однекуд оптимизам, док ножем захвата комад шунке. Једе упорно, можда само зато да продужи ситуацију у којој се смирује, у којој остаје сам са собом и изводи ствари на чистац. Као што се ја, пијући кафу у свечаном ритуалу, обнављам у јасним мислима. Кад стигне до кости, ћушне тањир малим прстом, баци нож у њега, да звекне, и још дода: Ха! Онда се тромо одмакне. Преседне на отоман. И размишља. Заглави шаку у уста, па чачка. Док не захрче, седећи, а стомак се разлије: моћна, невероватна громада живота. Непојмљиво да га толиког може имати ма ко ко је активан у свему у чему би сваки млади човек желео, поготову не најамник од пре рата, који је цркавао уз рат, и у дугачкој првој поратној деценији. По колико он то вари, пита наставник Коста, који је опет узалуд навратио да пишу реферат о раду Социјалистичког савеза у месту. А отац хрче најпре равномерно, па онда за нешто запне, закркља, па кад почне да тегли: док се не одлепи, усиса пола собе. И, тако, и док спава, не оставља нас на миру. А најневероватније је што се све то одигра у врло кратком времену. За пола сата он прође кроз сва годишња доба. Просто не верујеш да је тај што ту тако здушно хрче онај исти што је малочас махао Уставом, претио Партијом, борио се за њене идеје, поготову не да је то онај што је тек престао онако да једе.

Тако, преко залогаја, масна образа, распаљује дискусију. Некога псује, на нас виче, призива неприкосновене ауто-

ритете, тражи гвоздену руку: А, неће више бити мрдања, ја ти кажем, нешто се радује, као да таква рука не би њега уопште дотакла. И онда се усхода по кући, па викне: Још сам ја у стању, само ако Партија каже, да се бијем, за гушу хватам.

Тог циркуса! . . . Од старца, који се, међутим, не дâ.

Докле ће он тако, докле ја овако, не знам. Али дуго неће моћи.

5. а

Ето га, једе пуру. Љут што је толико чекао, и што је врућа, и што је не воли, и што не може да је одбије иако би то најраће учинио. Тако му на лицу, док се утроба тажи и топлина пријатно разлива стомаком, остаје и нешто горко, што умањује радост јеђења. А још кад мајка каже: Ти само гледаш како ћеш се наметнути, он онда гута журно, једва чекајући да истисне, као да га гуши: Умријећу и ја, не бојте се! Притрпте се мало.

Себе је жалио не само кад је гладан, него и када се помену положаји и плате Максима Поповића и Божа Комадине, његових другова и исписника, бораца из исте бригаде, полазника истих вечерњих школа и курсева. Тешко је подносио и кад му ко зајште пара, а уз то он их и нема. Одмах је скакао, као са игле. Мислиш ти да је мени лако, говорио је. Дошао из Маните горе, па ти думај. Да је ваљала, би ли се тако звала, и би ли мене запало да се у њој промолим. (Кад сам га први пут чуо да тако говори о свом завичају, запањио сам се. Јер увек је било: Е, пусто Гацко, да ми се још једном напит воде са Врбе. Али ствари код њега имају несталну вредност, која се обликује према потреби говорника.) Па се треба сналазити у новом свету, настављао је мемоаре, и времену, и изграђивати нову државу. Мислите ви да је лако градит државу. Та, није је ласно ни срушит, камоли градит. Погледајте мало и мој јадни живот: рмбам од мрака до мрака, ко Нонијус теглим, скот живим, смишљајући како да вас ишчупам, да не будете ко ја.

Толико је бечио очи, стомак му испао, а између ногу ландарао неспучен каиш и, уопште, сваком је из прве било јасно да би било добро да не буде као он, али нисам био начисто зашто и он то признаје, то ми се није поклапало с њим и његовим мишљењем о себи, и о нама осталима, па сам се чудио. Док ме није пробудио шамаром: А шта се ти смејеш, који ти је клинац вазда смешан. Мени серу на главу, а ти се клибериш!

Уз јело, говор је увек био његова велика потреба.

И док сам иде по дворишту, он говори, одгурује руком нечије изјаве као наопаке и друштвено штетне. Свађа се, одмерава некоме до лакта. Проћи се мене већ једном, виче, и, љут, на обрачун спреман, са обе руке придиже панталоне. Упорно хоће да их окачи, иако их стомак брзо обара. Из његовог хода по соби, по авлији, рађала се читава представа. Проћу читави сати док се он сети да притегне онај каиш. Док се стишавао смех затечених гледалаца, и мој стид прекривен смехом, схватао сам да је то у складу са његовом природом. Када би он то радио смишљено и свесно, онда би то било успешно ругање нама који имамо редовне људске манире. Али знао сам да то није намерно. Није глумљено него живљено. Он није умео да се вине изван себе ни за један трен: ништа изван њега није постојало, свет се потврђивао само у њему самоме, кроз његово наквасало тело: ако је прошао кроз његова чула и стомак, добијао је сертификат. Некима је деловао као глумац, па су се смејали, што је мене погађало пошто сам знао истину: они се смеју не глумцу, него његовом истинском животу, улози коју му је живот доделио. Додуше, понекад је схватао природу њиховог смеха и своју позицију, па је говорио: Овако иде Аћо Мрва, претварајући се да је хтео да глуми, и сам разглављујући уста. Тако је свој искрено одживљени чин покривао намером и глумом, постајао уметник из нехата, накнадно сатеран у његову кожу.[2]

---

[2] Уосталом, ни то није било баш сасвим сигурно. Као ни много шта друго када је он у питању.

Моје мишљење о њему стално је својим наредним потезима преправљао, гужвао, брисао-писао, гњечио и савијао, мотао у свим правцима, цепао као иверје, шутирао ногом као Вукелу, нагињао у страну и превртао, као кола са тулузином када се подувре раменом под помоћницу.

И још додавао, баш онда док у себи усвајам најновији став о њему, као да је он тај који се управо поново у некога разочарава: Шта је, што ме гледаш ко да сам ти оца закло, вазда ти се чини да је свака моја наопака, шкргутао је зубима, надимао очи: несретан ти сам с вама такима — наслућујући да о њему размишљам. Да му радим о глави.

Он, пак, друге је смештао у једном већ скројено мишљење о њима, које после није дао мењати па макар дотична особа пролазила кроз девети живот одонда. Ево, говорио је, нека вас свет каже да је они Аћо Мрва паметан, и велик ко Манита гора, ја знам, јок од лани, да није истина, не дам: не може бити пријатељ овог друштва. Или: Ти јеси свршио школе, али за живот ниси паметан нимало. Ту ти диплому он не признава. Наседаш другима, дудук обичан. Поводиш се, несамосталан у мишљењу, друштво ће те на свашта навести. Да те онако Живко поведе у свет, мимо на-

Ти си рођен за комедију, говорио је Коста.

А отац воли да прича виџеве. Још више да их прави од истине. Кад је оно лани Ађо Мрва срео Нова Шарана, прича. Добри дан, друже Шаран, сећаш ли се ти мене? Сећам, Ађо, сећам, вели. А памтиш ли оно како си на састанку за мене зборио да не ваљам ни Титу ни Стаљину. Шта ћеш, мој Ађо, времена бивају и пролазе. Е, знаш шта време сад каже теби: да не ваљаш ни својој жени, ни себи саму, тако савијен на тим штакама. Нити си ваљао кад си ме с онаквом изјавом можда и спасао. А, јеси га чуо, грохотао је отац, ударајући се шаком о колено. Ликовао: како је време тријумфално, поставља ствари, кад ли тад ли, на право место. А не види да време не иде можда ни њему у прилог, и не потврђује многа од његових некадашњих залагања. Ето, да је био ближи Шарану но Мрви, заборавио. Кад време прође, он је увек у строју победника.

Колико још, докле да чекам време.

5. в

Он, Блажо, Марко. Три даљна рођака, тројица комшија. Сви путовали заједно на службу, у Сечањ. Обријани, Марко вазда посечен иза ува. Блажо најелегантнији, с машном, испеглан, а, за разлику од оца, он само понекад пљуцне, и то суво, као трунку дувана, и не галами никад, и тихо се смешка из прикрајка. Посебно кад отац и Марко сучеле неке ставове, па улицом одјекује, а у возу се окрећу и гледају у њих.

Ујутру, отац је најпре ишао до Марка, па онда из наше заједничке авлије звао Блажа: Ајде више једном, задоцнисмо! Онда је после Марко залазио у наше двориште, и о једном трошку звао обојицу. Док се Блажо није наљутио на оца што су му наше свиње разровале цветњак. Шта зна крмче шта је цвеће, немој се, болан, љутит, говорио је отац. Требало би да знаш ти, ако не зна крме, одговарао је Блажо, и одбијао да се помири. Онда је Марко престао звати са улице, но улазио унутра код Блажа, па би се њих двојица ћутке извлачили, а отац би приспао, па трчао на воз необријан, облачећи се успут, псујући једанаест апостола, и мајци, и њима двојици, и свињама.

На партијском, увече, сва три у првом реду. Јављају се сваки час за реч, по свакој тачки. Нарочито отац. Он се

род, бестрва — одмах је указивао на прилику у којој је утврдио о мени суд. Кад сам заустио да му протусловим (вређао ме, не само зато што Живко мене није водио), он ме се отресао одмахујући руком: Исти си, пљунути одонда. Бавољу зеру не растеш, не зреваш.

просто отима, упада у реч: Ма откуд, шта причаш, нема везе! Онда су се и на састанку посвађали. Око развоја. Марко је предлагао да се почне обавезно са изградњом фабрике, иако је дупло скупља од рибњака, јер ће више и запослити. Блажо је био за опрезност: нема довољно ни кадрова ни пара: Немојте да сутра останемо и без плата. Јок, скакао је отац, не може се то тако мислити, чувати своја задњица, шта ће онда бити с омладином, ја сам, другови, и за фабрику и за рибњак. Ту су се посвадили сва три, унакрст. И онда ујутру нико никог не зове. Иду сва три на одстојању, прте пут кроз снег сваки за себе, журећи на исти воз. Вуковићи граде пртине ко Пивљани, изнео одмах причу бригадир Марко.

Таква ситуација добро дошла оцу приликом избора. Били кандидати комшија Марко и један руководилац из очева Завода. Он гласао за тог другог. Неће да ми приговарају да сам за рођака, бранио се.

Кренуће време, мислио сам док су се они сликали.

6.

У фармеркама и кошуљи, у козарачком колу. Оном што је троструко опасало Студентски град.

О демонстрацијама, тада, нисам ништа знао. Сазнавао сам све више што се време од њих удаљавало.

Соба је била пуна мириса липа када је отац рекао: Нешто ми се сан разбио. Негде се мути, лоше догађа. Не мрдај никуд од куће. Мани Београд, сутра утоварам свиње, да ми помогнеш, биће пара. Али, ја сам ујутру отишао. И тек тада сазнао. У мирису липа, док сам осећао пулсирање свих нас, поново сам нашао оно време када смо Живко и ја из кућа очева кренули у свет, у широки.

Био сам у стражама око Студентског. Припремали смо списак другова за које се није знало ни где су, ни како. Нико није могао нестати а да не приметимо.

Онда смо ушли у козарачко, које је повео први човек Универзитета. После говора у којем сам чуо шта ми то тражимо, у којем су нам обећани рокови, побољшања, стандард. У колу нам је пришао колега, са црвеним качкетом, са апаратом. Тада нисам знао за кога ради, ни шта. Колегинице, колеге, само тренутак, да овековечимо велики час историје, кад смо закуцали на врата времена, севао је блицем, шкљоцао, ишао даље.

Па смо добили доста рокова. Делили су нам кредите, по општинама стипендије. На брзину смо завршили. И разишли се.

(Каква година: убили Кенедија, узбунили студенте, изазвали гужву у Чехословачкој, ја остао без кукуруза, говорио је отац и трпао све у исти кош, неком приписивао сву кривицу, кад су на телевизији подвлачили црту под протеклу, под шездесет осму. Непомеиица, никад је се отрест.)

Ево нас још, на фотографијама: одлазимо у винограде, препливавамо Тамиш, идемо на жок, налазимо се у „Дебелом ладу".[3]

7.

Наставник Коста. Глумац. Режисер-аматер.

Дођи, имам нешто да ти покажем, стално ме позива. Црћи ћеш од смеха. Време је комедија. Ззапамти, смех је својствен само човеку. Ако можда и почива на слабостима, он их и прревазилази. Муцао је само понекад, тек да ме подсети, да не заборави.

Липе прошле, ја се вратио. Срели се на улици. Пришао, трљајући руке. Пружио ми леву, млитаво. Јје ли, шта ккажеш, питао поверљиво. Дд добра представа, намигнуо. Кажи, знаш да сам сс вама. Тапкао ме по рамену и умирао од смеха. Нисам смео да се насмејем из обзира према њему, иако ме је држао на дугој проби: храмао као милиционер Милош, који је баш тих дана повредио ногу, гледао разрогачено као стриц Млађо, мрдао носем као Божо Комадина, а смејао се цикутаво, као тетка Олга. Хисторија, рекао је и одмахнуо руком, одлазећи од мене ходом мога оца, једног од његових најчешћих муштерија.

---

[3] Жок: топлина у фолклору. Румунска недељна игранка. У Сарчи је трајао до те године. Онда се угасио, сам од себе. Одједном је живот имао неких озбиљнијих послова. Главни свирач, између двадесетак њих у црним оделима, био је Коча Чобану, виолинист, који је давао такт дрвеном ногом. Долазили су само парови, жене с мужевима. Играли на трави, испред Дома. Најлепше је било кад игра Дојна Попеску. Онај њен окрет. Она је играла као за себе. Муж, који је са сладоледом, у свечаном оделу, с њоме испод руке долазио, био је ту случајно. Друкчије млад, њој непримерен. (Као мој отац, и читава бригада јахача, које је Нонијус са себе отресао.) Надрастала га је док ју је носила игра. Лепршале су хаљине, беласали се листови, мирисали корнети и трава, ми били опчињени њеним тријумфалним, покоравајућим окретом. Чинило ми се да онај што на челу само равномерно додирује жицу не доприноси свечаности, док нисам уочио како се испрсио, свечано истурио леву ногу, гледајући у даљину и климајући главом у свеопштем такту: а у шеширу му зелено паунново перо. Поподне се неосетно, увек прерано, спуштало у предвечерје, румено као лубеница, топло као Тамиш. Славили су на трен ратари, пре него што нестану у кукурузима. Преко пута цркве у којој је Урош Предић урадио иконостас.

Мucање му није сметало да буде велики глумац. Заправо, то је било само застајкивање у говору, мислим не зато што је имао говорнуману, него зато што је тражио реч. Увек трага за њима, јер има више мисли него речи. Уз то, док трага за изразом, опипава пулс, па зачас одустане од мисли коју је начео, премаже је десетим речима, да ти не би рекао оно што си заустио: исмева Коста Божа Комадину, спрда се са секретаром Буром, руга властима. Мени није досадно док он напипава реч: пратим тако чист процес мисли. Сем тога, он је свесно био глумац, за разлику од мога оца. Када је са драмском секцијом изашао на сцену, учитељица Вероника, која је с њим глумила, превијала се на бини од смеха, као и већина ансамбла, с нама. Као лишће с багрема у јесен, отпадали су у публику. Претварао их је у гледаоце, толико је био надмоћан као глумац.

Када су оживљавали рад бившег културно-просветног друштва и Коста делио улоге, на аудицију дошао и отац. Изашао на бину, стао мирно. Руке уз тело, поглед изнад наших глава. И почео: Данице, душо! (Ту је десну руку привио уз груди.) Данице — чедо! Мени би било смешно, да није мој отац, овако ми би жалосно. Нападан у наметању позе коју је мислио да треба да узме. Претерао у рецитовању. Неки су се и насмејали. Други, опет, аплауз. Још, још, викали су. Лако је њима да уживају, није им ни помозбог. А мисле да је уметност све што је другачије.

Главоје Будалаш, рекао је Коста, и показао му руком да стане у леву групу, којој је изделио улоге. Изговорио је то овако: Главвоје Бууддалаш-лаш. И онда: Три, четири, засуо нас оркестром.

Што се свукуд потураш, говорио је после стриц Мило, улећеш у свакакве улоге. Да сеире и хајначе с тобом, па онда и с нама. Како свакакве, бунио се отац. Ја сам изабрао улогу националног јунака. Каквог јунака, црнио се. Великог, из историје и књига, које ти и не узимаш у руку. Ма какав ти је јунак Главоје Будалаш, аверти се једном, а бога ми те и погодио. Лажеш, рекао ми је: Станоје Главаш, скакао је отац од стола. Велики хајдук. И ходао по кући, подижући панталоне са обе руке. Не би он дао стрицу ни да зине, проговори и једну више, да ту није био бригадир Марко, и потврдио стрица. Онда је отац и позориште, и историју, и себе спремио у неку ствар. Ето вам, наједите се, викао је као да им препушта свет.

После се отац Кости јављао неко време исто као стриц Млађо. Али, за кратко. Није могао заборавити да га је исти он провукао кроз вечерњу школу. Да ми није било

Косте, никад ја не би стигао до више школе, рекао је једном раније. Струњуо бих као тракториста у Задрузи.

Јеси на вези са Ббб, пита ме. Зснаш шта мислим. Што не причаш како је било.[4] Оно што није испричано и не постоји. То се само догодило, можда.

---

[4] Оцу демонстрације никад нису биле јасне. Бојао се да они из Општине, некад кад им буде згодно, не прозову учеснике. Зато се ухватио за прилику чим се указала: Добро, али најпре да испричаш о твом учешћу, али од *а* до *ш*. Пристајем да се ожениш иако ниси свој човек, и одело ћу ти купити, свадбу направити, све. Али: да причаш. Зашто и да не: запео сам да се женим, а што је циљ био већи, мање ми је била важна његова цена. И Коста се ту затекао, па о једном трошку. Ислеђивали су ме пуна два сата. Цедили. Просто се отимали да подметну питање, да захвате податак. Све на свој леви начин. (У колико сати? Како су ти се звали цимери, одакле били? С ким сте се дружили у току претходног месеца, да ли је међу њима било странаца? Дај имена! Шта су вам професори тупили на предавањима? Какво је било време?) Различито су тумачили оно што кажем. Почели и сами да дају одговоре. (Падала је киша. Није, брате, богами, само је било облачно: знам добро, тог дана сам гонио свиње на вагон.) Свађали се. (Је ли међу вама био један комуниста, питао је отац. Шта лупаш, коментарисао Коста.) Попушио бих цигару док ме се сете, док дођем на ред.

Нисам знао, рекао сам, никакав програм, случајно сам се тамо затекао. (То је добро, откачивао је отац са дневног реда, за много шта те не можемо теретити. Идемо даље!) Био сам далеко од првих редова. Нисам до краја знао, у ствари, шта се догађа, готово као њих двојица. (Остави ти нас, него гони даље!) А, ето, учествовао јесам: био у дежурству, растурао *Студент*, ишао на митинге, познавао неке из првих редова. Причао сам о њима. (Мани се идола, љутио се отац, тако те нисам учио! И из моје школе је изашао чист, додавао је Коста. Као суза!) Пренео сам им неке од идеја, за које сам сазнао много доцније. (Добро, полако, говорио је отац. Ако сте то доиста хтели, онда је то ово исто што и ми хоћемо. Али улица, али гужва, то нису начини. А кад многи споља само чекају. Стрпљења мало, биће! Полако, остаће вам и држава! Нећемо ни ми вековат — одмах је нагињао све у страну. Устајао, придизао панталоне).

Тако, кад год поразговарамо одмах се удаљимо.

Одржао је реч, али ју је доста окрњио. За одело ми је дао паре, рекао да се у суму уклопим. Било је једва за оно без прслучета. Кад сам му изређао које другове планирам да позовем (А је ли то онај из демонстрација, упамтио је једнога), скочио је: За тим ти ено стадион „Радничког" а овде доведи двојицу најбољих. Видиш, брате, да немамо где, знаш колико је Вуковића, а ја свакога морам зовнути. Ово је моје највише славље у животу, и немој да ми га квариш.

(Наставиће се)

Слободан МАНДИЋ

ЛИКОВНИ ПРИЛОЗИ: ФРАНЕ ПАРО

Из комплета мапе *Истрија*, црно-бели линорез, 32 × 47 cm, 1981.

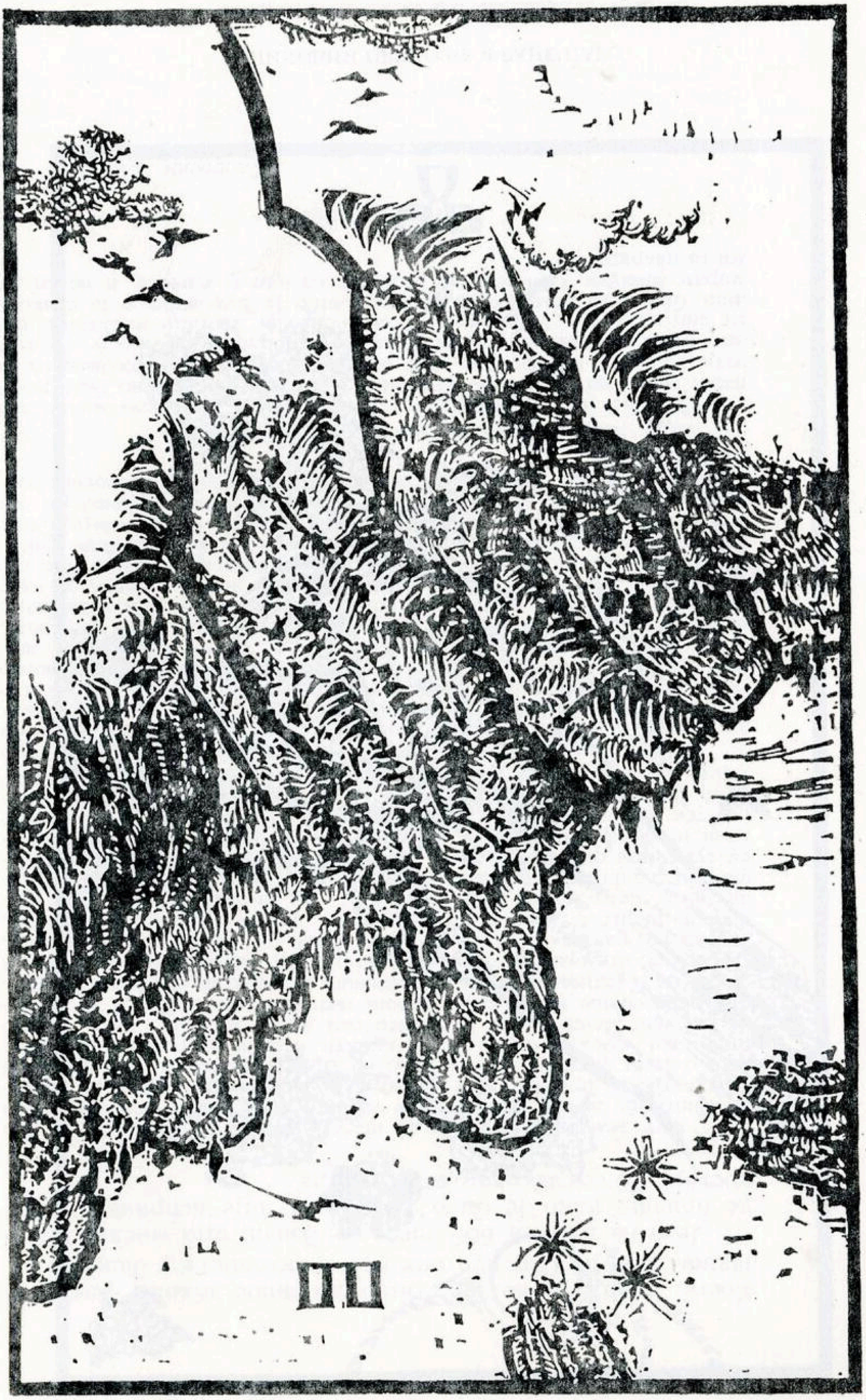

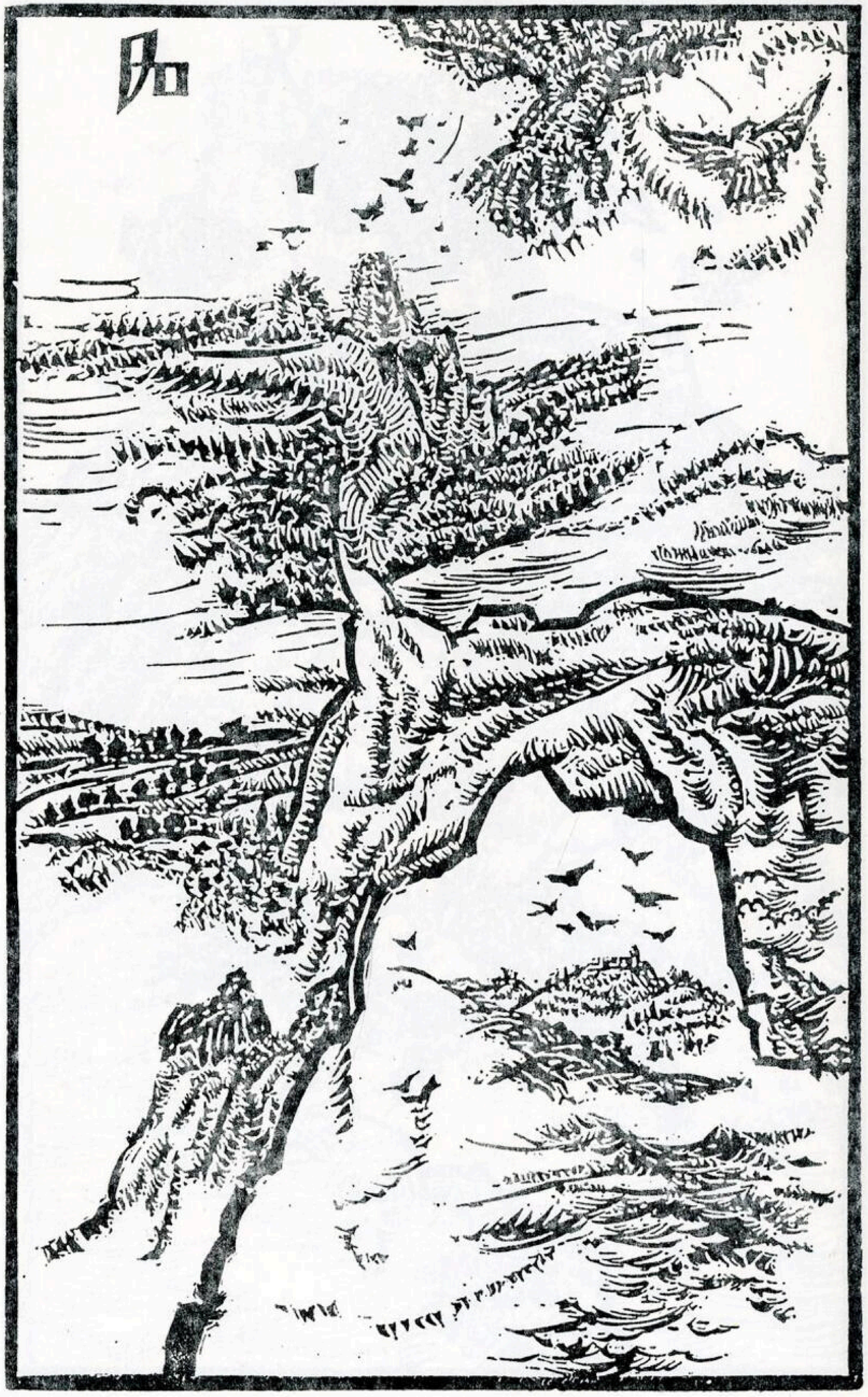

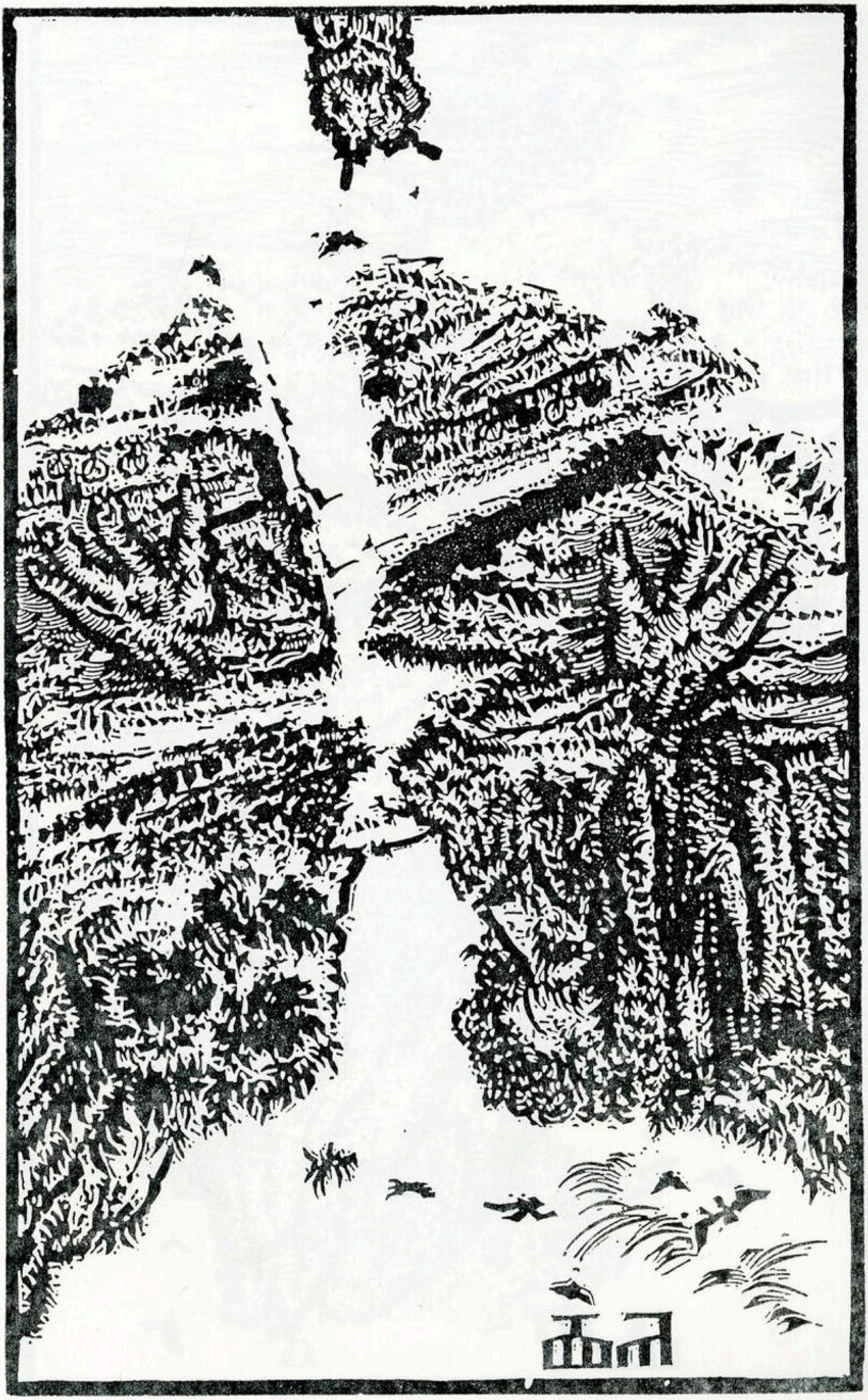

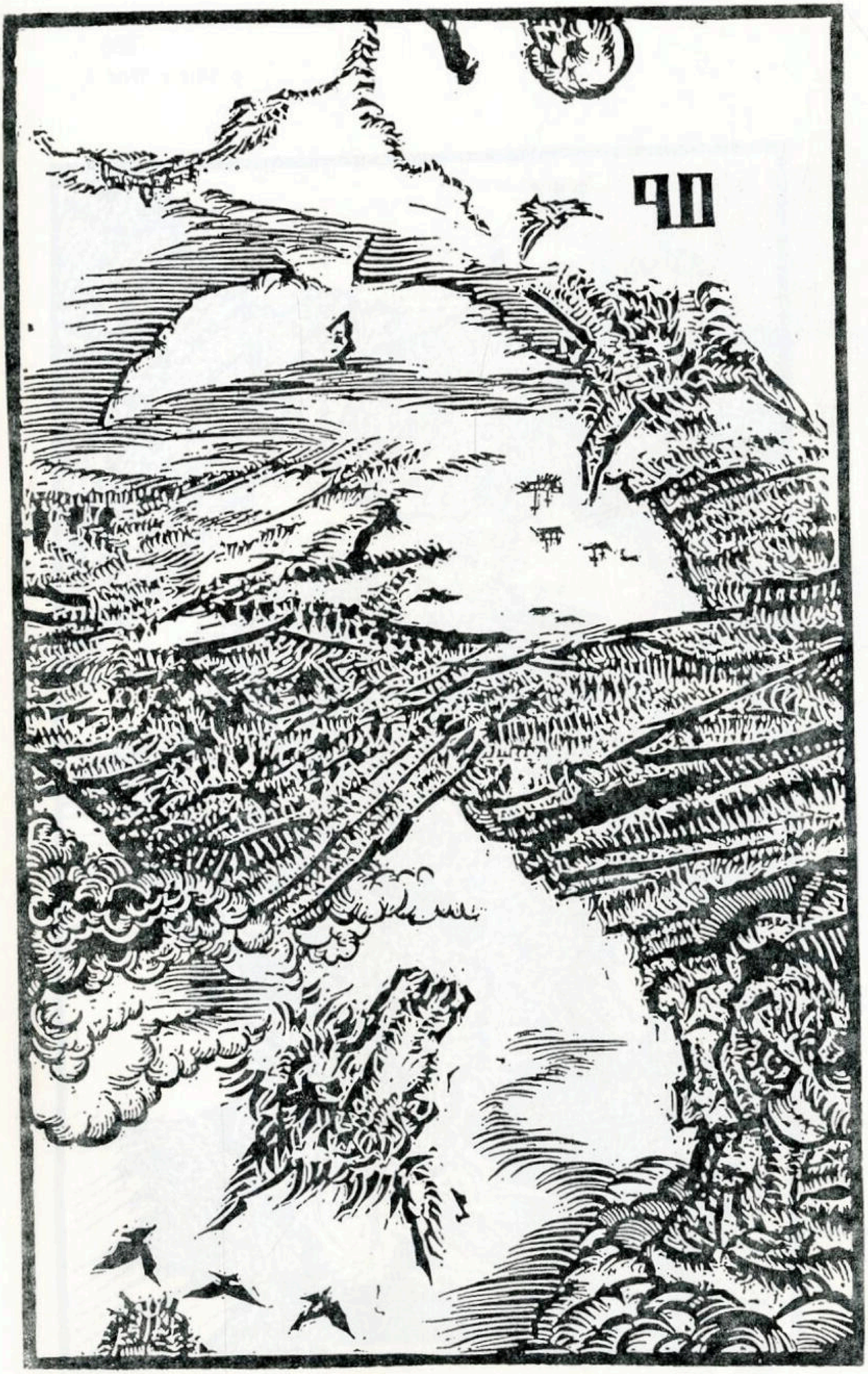

КАД ЈЕ МОЈ ОТАЦ ИМАО ЛУМБАГО

Није се могао сагнути
привезати властите везице на ципелама.
Ја сам то морала учинити за њ,
ја с мајком не дуже
но што вежем властите.
Она је нестала на гробљу,
једнодневно путовање, успркос свему
што је отац рекао о њезину одласку
да би била с Кристом закратко.
Тако сам научила привезати везице на ципелама,
напокон сама
али некако чинило се неспретно
чинити то за њ.
Он је био пространији од живота
чак и од куће,
изван своје проповиједаонице.
Било је као да је Бог допустио
неке људске безначајности
допустио да ту буду ствари
које чак није ни направио,
једноставне ствари за које си питала
осам година стара
да ти се помогне с њима.

ФИЛМСКА ЗВИЈЕЗДА

На радију смо чули вијести:
Jean Harlow је умрла.
Сједили смо у тамној дневној соби
у кући наших сусједа,
Олсонових, чије су се сјене
протезале на позадини врућине и туге.
Олсонове дјевојчице сједиле су плачући
на својим наслонима
сузе су им капале
на албум „Игре с фотографијама".
Оне су ставиле кључ
у мој живот, њихове сјене
непрестано су потезале
њихову дневну собу
као утробу
многих филмских кућа
за којима сам жудјела
али ми никада нису дозволили да уђем.
И оне су намазале уста
забрањеним гримизним ружем,
замишљајући да су филмске звијезде.
Гледала сам их одбијајући руж
„Tangee" премазан преко њихових усана;
њихова су уста крварила
у цват у огледалима.
Сањарила сам о филмским земљама
цватући испод стабљике кукуруза
отварајући ваљску страну српањске врућине.

Joy Olson стоји поред мене
на слици у четвртом реду,
њезина коса је плава и коврчава попут Harlow,
њезина уста спремна за филмску славу,
док њезини тешки очни капци
чини се да знају
како ће младић који стоји
у реду изнад ње
напустити у њој дјевојчицу
на крају филма.

ДОЈЕЊЕ

Сада се највише сјећам
како су снажно вукли,
невјеројатна снага
у тим малим устима,
мирис плашљиво кисела млијека
сушио се на мојој хаљини,
сунчево свјетло падало је
преко кревета
рано ујутро када сам их узимала
из њихових креветића
дижући их између својих дојки
и леђа њихова оца:
како сам бринула
никада неће сазнати до краја
јер ми је моја свекрва
говорила
да им дајем што више
тако да су добили све одређено;
сада се сјећам како је тада
то било све што сам радила:
јести добро да би били
добро подојени
пити пуно текућине
да млијеко може тећи;
сјећам се мислећи
чак ни Бог
није ме могао зауставити
док сам дојила;
било је то једино вријеме
када сам се осјећала доиста сигурном.

ЉУБОМОРА

Она пише мом мужу биљешке
означујући их 48-24-36;
њезина црна коса лиже јој уши
док се љубе крај мог судопера.
Прије вечере она пече крух
са сјеменкама од сунцокрета и орасима.
Десет хљепчића тőпли се на дасци.
Она глача кошуље и чак плахте,

глатке и бијеле попут њезиних бедара.
Она чита „У потрази за изгубљеним временом",
њихове руке нагнуте су над истом књигом.
Она учи играти шах
без да јој се улагује: он је учи
свим покретима у једном сату.
Свако јутро она трчи око
језера с њим, пење се
у његову каду када се врате.
Сада је у кревету између нас:
њезино дисање диже увис читаву собу.

КАМЕЊЕ

Једном чух на државном радију,
стога закључих то мора бити истина,
да камење можда може говорити
и не мислим само
у смислу посвемашњег природног говора,
и . . . е . . . , то да „нам оно има нешто
рећи", већ камење
заправо има језик као што Lily
каже да делфини имају, но проблем је
да се камење полако миче
и треба му милион година
да изрекне једну ријеч
зато тешко да је итко икада
чуо много од тога што камење каже.
Све то узбуђује ме стога
што сам одувијек вјеровала да камење може
учинити више но лежати попут
камења изван моје колибе
на сјеверној обали Великог језера
које ми још ништа није рекло,
премда је припремило за мене
изненађујуће мјесто за сједење
док размишљам о језеру и небу.
Сваке се године враћам том
истом камењу и можда ако
пажљивије послушам чут ћу нешто, ако не
ријеч, можда млак почетак
појединог слога.
Знам понешто о камењу,

јер сам гледала како се мој отац окреће
према једном и док сам стајала
зурећи дуго у његов лијес
и замишљајући готово видјела
како се ковчег успиње и пада као да дише;
он никада није изговорио ниједну ријеч.

С енглеског
Неда Миранда БЛАЖЕВИЋ

Фиби ХАНСОН

ОДБРАНА СМРТИ

1.

Смрт има твој глас и не плаши ме.
Улази у собу твојим ходом. Боже,
смрт уме да се смеје. Радује ме!

Смрт је путовање.
Без страха од повратка.
Могућност да се не разговара.
Лековита шутња.

Ко говори о смрти проверава
могућност блискости са нама
који нисмо. Са нама који смо
били. Смрт је одабир спокоја
са ону страну реке, са ону
страну сна. Смрт је добра
вила из несаница дечаштва.

2.

Волим смрт у теби којој не
дозвољавам да те опсени.
Смрт је дете у теби.
Једно дрво мостарско
у којем живиш. Смрт је

узалудна. Страх од смрти
је моћан. Смрт је немоћна
док волиш.

5.

Песма те у сну осматра свевидним оком,
усмерава ти корак ка пределу тишине
где ћеш се препознати.
Она управља твојим сном и
зао сан ти потире.
Песма те штити од смрти коју
тајиш под језиком. Да смрт
заборави своје накане. Да буде
само таман глас у теби којим се
одаш понекад. Кад сумњаш.

7.

Мала смрт спава. Љуљај
јој колевку. Певај јој успаванку
коју ти је мајка певала.
Не загледај је.
Нећеш је видети.
Љуљаш празну колевку.
У њој смрт спава.
Мало клупко светла.
Смрт није твоја.
Не додирuj је.

9.

Узалудне су речи које покушавају
да те опишу, јер угледам ли те
већ ниси она коју сам угледао.
Мењаш се брзином светлости коју
емитујеш док издишеш и у глас
се претвараш који опија и
разоружава ратника у мени
којег си наоружала љубављу
и оставила на ратишту
без противника.

Перо ЗУБАЦ

ЉУБАВНИК

Девојци је двадесет пета. Није прошло много времена од како се развела. Али не може никако да се сети човека који јој је био муж. Можда је био леп. У сваком случају, тако ће рећи детету. Једном је, спуштајући у море даску за једрење код Геј Хеда, изгубио наочаре које је платио педесет долара и због тога је данима био нерасположен. Једна од ствари које је волео били су бубрези. Волео је бубреге за недељни ручак. Крстарила би кроз супермаркете, стомак јој се симпатично померао лево-десно, а коса лепршала, у потрази за свежим бубрезима за тог младића, свог мужа. Када би је пољубио, његови пољупци би, можда је то само умишљала, имали благи мирис мокраће. Разумљиво, није желела да размишља о томе. Тешко да би такав проблем могао искрснути поново, што значи са другим човеком. Ништа се не може научити на основу таквог једног искуства! Дете га се не сећа, њега, тог човека, тог тате, а и она га се не сећа. Био је са њом када се дете родило. Не уз њу, али у близини, у ходнику. Био је одложио посао и дошао у болницу. Док су је гурали на носилима крај њега, рекао је: „Сада ћеш морати да научиш како да нешто заволиш, ти порочна жено". Тешко може да поверује да јој је тако нешто рекао.

Девојка пати од несанице и недавно јој је ушло у навику да по целу ноћ слуша радио. То је слаб, не баш квалитетан радио-апарат и ноћу може да ухвати само једну станицу. Од поноћи па до четири она слуша „Програм уживо". Људи назову студио и говоре своја запажања о свету уопште или средини у којој живе или постављају питања. Пуштају музику и рекламирају говедину и пасуљ. Јавља се жена и каже: „Можете ли ми рећи зашто ми је фил у мојој лимун-пити тако редак?" Такви људи имају

језиве ствари по својим поштанским сандучићима. Занима их где могу да јефтино набаве заставице којима ће махати за Дан оружаних снага. Ту је и човек који одмах одговара на питања. Јавља се друга жена. Каже: „Можете ли нам рећи нешто више о купонима у наградној игри ‚Бети Крукер' у којој је једна од награда усисивач?" Човек, наравно, може, и то и чини. Одговара на женино питање. Запањујуће, али он се повинује њеном захтеву. Девојка размишља како је такав таленат истовремено суморан и диван. Помишља да би јој тај човек могао помоћи.

Девојка жели да се заљуби. Промашена љубав јој је издужила лице. Осећа да је љубав концентрација, али не може ничега да се сети. Покушава да се сети два пута на дан. Ујутро, уз кафу, покушава да призове у сећање и увече, уз први бурбон и воду, покушава такође да призове у сећање. Покушавала је пре неколико дана да се сети рођења свог детета. Ништа. Живот је толико наметљив! Сви су говорили. Било је превише разговора! Лекар је био изнад ње и очекивао да почну трудови. „Не, још увек не могу да играм тенис", рече доктор. „Ево већ два месеца. На обема потпетицама имам мамузе, и то је оно што је растурило наш брак. Еркондишни и бетонска подлога су управо то. Права смрт за ноге." Неколико минута касније болничарка рече: „Није ли дивно радити са ‚тефлоном'? Наочито код оних оштећења крвних судова. Страшно ми се то свиђа." Девојка је желела да престану да разговарају. Желела је да уместо тога укључе радио и ућуте. Беба у њој била је тешка и сјајна попут класа жита. Желела је да каже нешто духовито и шармантно како би ставила до знања да јој је добро, те да би они престали да разговарају. Док је девојка смишљала нешто савршено одмерено и привлачно што би могла да каже, родила се беба. И њој и беби везаше пластичне траке око зглоба на руци ради идентификације. Три дана касније, пошто су се вратиле кући, њен муж је одсекао те наруквице ножем за грејпфрут. Девојка је то другачије замишљала. Она викну: „Имам дивне сребрне маказице моје баке, а ти си узео тај нож за грејпфрут!" Муж је био зајапурен и нервозан, али се смешкао као и обично. „Несигуран си", рече она плачним гласом. „Несигуран си зато што си у осмој години имао заушке." До њиховог развода било је остало још годину и два месеца. „Нису то били заушци", рече он брижно. „Једном сам, пливајући, сломио руку, и то је све."

Девојка постаје љубавница човека којег је срела на једној седељци. Он је назива рано ујутру. Одвезе се до њеног стана. Вози бели „кабриолет", чији су блатобрани

сасвим трули. Не праве више такве „кабриолете", помишља девојка панично. Зове је да иду на једрење. Девојчицу остављају у обданишту, које им је успут. Њој су сада две године. Коса јој има чудну боју, скоро сиву. Увијена је у плетенице и скупљена под велики шешир са мишијим ушима који је добила када је ишла у Дизниленд. На себи има пругасту мајицу упасану у пругасте панталонице. Љуби девојку и љуби човека, а затим улази у зграду носећи свој ручак у „Вондеровој" кеси за хлеб. Поподне, на повратку, девојка има проблема да препозна дете. Толико је много деце, распоређене по собама, сва су исте величине, сва мала, збуњена створења, са дрвеним слагалицама у рукама.

Касно је. Изгледа као да мачка дави младунче неке птице у гнезду испод девојчиног прозора. Девојка слуша како дете мирно спава. Дете лежи у лакираном кревецу и чврсто држи мецу. Меца нема језик. Тамо где би требало да стоји парченце црвеног филца, нема ништа. Очигледно, дете га је случајно појело. Чаршав у кревецу је ишаран малим жутим циркуским животињама. Девојка ужива док гледа дете, али не може да поднесе тај чаршав. Креветац је претрпан, толико је много боја и облика. Толико је ту прометно! Девојка одлази у кухињу. На столу четири бубашвабе истражују остатке чајног пецива. Девојка се враћа у своју собу и укључује радио. Тамо се углавном ништа није променило. Човек Одговор у „Програму уживо" звучи као да се страшно досађује. Неки старији господин нешто пита, али је пријем ужасан зато што стари није хтео да искључи брусилицу. Њоме он глача камење, као што то сви старци раде, и одбија да је искључи док говори. На крају, Човек Одговор му спушта слушалицу. „Свака ти част", каже девојка. Човек Одговор се накашље и проговара умилним гласом: „Све вино овога света донело је једино засићење. У нашим домовима жене тугују, ужаснуте и збуњене. Одсутношћу, стерилношћу, жалошћу, оскудицом и раздвојеношћу обилује читава земља." Девојка рукама обгрли колена и почиње по кревету да се љуљушка напред-назад. Дете мрмља у сну. Нове бубашвабе клизе преко ултрапласта и наваљују на колаче. Девојка их чује. Са радија сада допире глас жене. Девојка је шокирана. Личи на глас њене мајке. Девојка се нагиње према радију. Нешто страшно тешко притиска јој груди. Једва да може да дише. Глас каже: „Ставила сам малу посуду споља испод еркондишна на прозору и накупила воду која се кондензовала на машини, а онда сам је искористила да залијем свој бршљан. Мислим да такве и сличне ствари чине човека племенитијим."

Девојка је у разним приликама спавала са девет мушкараца. То не изгледа много, али у исто време изгледа више него што је неопходно. Не зна шта о њима да мисли. Сваки од њих је диван. Помишља како је то лепо што жена може да води љубав са мушкарцем. При томе увек се осећа као да се понаша савршено разумно. Добро јој је. Онај мушкарац је често у њеном кревету. Леже, на стомак, смеђа рука је пребачена преко њених груди. Понекад, када је дете несташно, она га ставља у кревет заједно с њима. Мушкарац мења положај, окреће се на леђа. Дете лежи између њих. Њих троје леже, тихи и непомични, сасвим будни. На радију Човек Одговор прави квиз. Каже: „Одговор је: време за које клип може да прочисти цилиндар је четири секунде, а шта је питање? Одговор је: када је крај игле пет седамнаестина инча испод површине блока, а шта је питање?"

Она и мушкарац путују по Југу у његовом белом „кабриолету". Девојка са пута доноси детету лутке, сандале и животињице од чоколаде. Понекад дете путује са њима. Седи крај њих и претвара се да ради нешто страшно са својим очима. Претвара се да је ископало себи очи. Девојка га игнорише. Дете је преплануло, крупно и умиљато, а понекад, када добије пољубац, постане млитаво, чак се и охлади, као да је изненада, без разлога умрло. У ресторану у којем су се зауставили дете се лепо понаша, иако једе само бутер и пије воду с ледом. Девојка и мушкарац дуго бирају из јеловника, мада ни њих двоје не једу много више. Преврћу храну по својим тањирима. Тек с времена на време узму покоји залогај. За мање од месец дана мушкарац је потрошио на стотине долара на храну коју нису појели. „Програм уживо" саопштава да одрасла жена за годину дана поједе триста педесет килограма хране. Девојка наравно верује у то, али са њом то нема никакве везе. Понекад она и дете, отимајући се, поједу кесицу смокава, али са мушкарцем ретко једе. Стомак јој је тврд, раван, празан. Увек се осећа гладном, у опасности, и заљубљеном. На столовима по ресторанима остављају велике напојнице и поново улазе у кола. Седишта су се угрејала од сунца. Дете седи девојци у крилу док путују, док се кожа хлади. Не поставља никаква питања. Испушта цоктаве, симпатичне звукове када крај пута угледа спљескане животиње. Када дете није са њима, путују са његовим пријатељима.

Мушкарац има много пријатеља, којима је веома одан. Они су паметни и имућни; добродушни, дарежљиви људи, уверени у своју дуговечност. Знају се већ годинама. То онеспокојава девојку, која никога не познаје толико дуго. Девојка страхује да су они временом сви били заљубљени

једни у друге. Ти односи су толико комплексни; девојка не може да их разуме! Међу њима влада такво прожимање, таква постојаност. Тако су интимни и опуштени. Покушава да их замисли како се грле. Осећа да они то раде некако другачије. Једно поподне, пред сумрак, одвезли су се до Еверглејда. Тамо је страшно глупо. Нема пејзажа, нема шта да се види. То уопште и није мочвара. Обична река, дубока свега неколико инча! На задњем седишту кола је још један пар. Јако су поцрнели и имају светлу косу. Изгледају скоро као брат и сестра. Он је адвокат и она је адвокат. Као и девојка и мушкарац, и они пију џин са тоником. Девојка их није видела никада раније. Жена се нагиње преко седишта и спушта још једну коцкицу леда из хладњака девојци у чашу. Каже: „Чујем да имате ћеркицу". Девојка клима главом. Осећа се чудно, помало заплашена. „Дете је сасвим *особито*", каже девојчин љубавник. Он велика кола вози веома брзо и сигурно, али у мотору као да нешто куцка. На себи има кошуљу са дугачким рукавима, који су закопчани. Густа коса му је нешто дужа но што би требало. Девојка воли да га посматра. Возе се, а са обе стране, дуж уских канала или по влажној полеглој трави, виде се брзе амфибије. Стварају заглушујућу буку. Туристи на палуби имају велике заштитне слушалице. Мушкарац за тренутак окреће главу према њој. „Волим те", каже она. „И ја теби", каже он гласно како би надјачао клопотање амфибија. „Двапут и ја теби". Он се исцери и она поче да се кикоће. Тада зајеца. Није плакала већ месецима. Изгледа да нешто није у реду са начином на који она то чини. Сви око ње су запрепашћени. Мушкарац вози још неколико миља и онда скреће на бензинску пумпу. Девојка се осећа очајном због тог мушкарца. Она би за њега учинила неизрециво, неопростиво било шта. Она је лудо заљубљена, али не у њега. Желела би да се у њега заљуби, и то заувек. „Учинићу све за тебе", виче она. „Узми аспирин", каже он. „Стави главу на моје раме."

Девојка спава сама у свом стану. Мушкарац је отишао на службено путовање. Убеђује је да ће се вратити. Увек се враћа, каже јој. Када је девојка остала сасвим сама, пажљиво себи сипа пиће. Пажљиво, испија скоро пола литре бурбона за два и по сата. Када није са мушкарцем, враћа се својој навици слушања радија. Често слуша само одговоре у „Програму уживо". „Да", каже Човек Одговор, „према оном што сте питали, разлика између свакодневног устајања у шест и у осам током четрдесет година износи 29.200 часова или три године, двеста двадесет и један дан и шеснаест часова, што је једнако осам часова дневно током десет година. Тако, устајући у шест, заправо дода-

јете себи десет година живота." Девојка по тону Човека Одговора осећа код њега одбојност према овоме. Чаше од вискија пере у судопери. Балони лете по кухињи. Долазе до врата и клизну на балкон. Плове по предсобљу и налећу на затворена врата дечје собе. Неки балони не лебде, већ се спуштају у углове кухиње и ту подсећају на гомилице желеа. Напуњени су водом. Девојка често због детета купи балон и надува га. Често се играју балонима, пуштајући их да се распрсну изнад грејалице и стискајући оне испуњене водом док не пукну у купатилу. Девојка искључује радио и тоне у сан.

Девојка додирује лице свог љубавника. Прстима клизи по кожи. „Наравно да те волим", каже он. „Желим да живимо заједно." Она је тако немирна. Руком му прелази преко уста. Постоји нешто што она не разуме, нешто што не зна како да учини. Сипа им пиће. Тражи од њега жваку. Он јој даје једну, у шареном омоту. Сигурна је да то није права жвака. Човек Одговор је једном рекао да је Луис Керол пронашао замену за жваку. Прибојава се да је то то. Она то неће! Гута је без жвакања. „Молим те", каже она. „Шта ‚молим'?" одговара мушкарац помало нестрпљиво.

Јавља јој се бивши муж. Јесен је и необично је топло. Жели да види дете. Жели да га одведе на недељу дана у своју кућу крај језера у унутрашњости. Девојка пристаје. Он стиже у стан, узима дете у наручје и привија га уз себе. Мало се угојио. Сада више зарађује. Има нови сат, новчаник и привезак. „Шта радиш ових дана?" пита отац детета. „Заљубљена сам", каже она.

Мушкарац није посећивао девојку читаву недељу. Она не излази из стана. Губи две киле. Она и дете праве желе и једу га данима. Девојка се присећа да су јој, када се породила у болници, давали једино желе. Помишља на сву ону кључалу воду по болницама којом ће се направити желе за будуће мајке. Девојка седа на под и бескрајно дуго се игра са дететом. Детету је досадило. Облачи се и скида се. Извлачи све из своје ладлице и испробава. Девојка уочава белегу на дечијој бутини. Мала је и неупадљива, подсећа на чашу вина, помишља девојка. Чашу вина за лутке. Девојка стално размишља о мушкарцу, али без много одређености. Нема чак ни његову фотографију! Прелистава старе часописе. Мора да он на неког личи! Понекад, касно увече, када помишља да би могао наићи, осећа као да је уместо њега дошао Човек Одговор. Налик је блештећој реклами, никад не мирује. Има повишену температуру и метаболизам као у птице. У „Програму уживо" неко каже: „А ја живим поред аеродрома; и шта је то што тресе моју

кућу, што засипа мој кров приликом узлетања? Ми то сасвим добро чујемо. Хоћу да знам шта је то! Травњак ми је леп, слика на телевизору одлична, али се нешто догађа без моје сагласности, и то ми није право; моја жена је шлогирана и неко је украо моју колекцију марака и почупао орхидеје." Девојка пијуцка свој бурбон и клима главом. Људска похлепа и неморалност, помишља, неучтивост и пожуда. „Па", каже Човек Одговор, „сваки комад земље је лош за нешто. Нешто хоћете на њему да урадите, а он се покаже недовољно поузданим. Слабим. Ако довољно дубоко копате да бисте ставили семе, испод коре наћи ћете празнину налик небу. Не, ништа погодно за живот на дуже стазе. Следећи слушалац, молим." Девојка одлази до телефона и журно окреће број. Веома је касно. Шапуће, јер не жели да пробуди дете. Много је шуштања и зујања. „Ништа Вас не разумем", виче Човек Одговор. Патите ли ви од фронемофобије?" Девојка говори гласније: „Желим да знам своје време". „Ваше време је стигло, драга". каже он. „Оно одлази када спавате. Оно дође и види Вас како сањате, а онда се врати одакле је и дошло."

Девојчин љубавник долази у стан. Баца му се у наручје. Он дивно изгледа. Све би учинила за њега! Дете завлачи руку у џеп његовог сакоа и обеси се свом тежином. „Мој пријатељу", каже му дете. „Молим?" каже мушкарац изненађено. Одвозе дете у обданиште, а тада иду на диван ручак. Девојка почиње да плаче и истреса торбу на под.

„Шта ти је?" пита он. „Шта није у реду?" Уморан је од ње, заиста. Њене ћуди и каприци. Девојчино лице је бледо. Смрт није далеко, размишља она. Тек што није стигла. Љубав је даље од смрти. Љуби га. Не може да се заустави. Веша му се око врата и покушава да га пољуби. „Смири се", каже он.

Девојка више не виђа мушкарца. Ништа не зна о њему. Она је сувоњава, беживотна девојка, која живи сама са својим дететом. „Волим те", каже детету. „Мама ме воли", мрмља дете, „и тата ме воли, и бака ме воли, и дека ме воли и моји пријатељи ме воле." Девојка је исправља: „Мама те воли", каже она. Дете расте. Неће проћи много времена и дете ће сасвим одрасти. Када ће доћи тај дан! Она диже дете у сред ноћи. Даје му чашу сока и заједно слушају радио. На радију говори нека жена. Каже: „Надам се да ме нећете сматрати вулгарном". „Никако", узвраћа Човек Одговор. „Он никада не губи", шапће девојка детету. Жена каже: „Мој муж може да се узбуди једино ако осети да му недостаје неки део тела". „Да", каже Човек Одговор.

Девојка љуља поспано дете. „Слушај ово", каже она. „Желим да чујеш овакве ствари." Глас непознате жене наставља, неодређено. „Прст или око или ногу. Морам да се претварам да их нема."

„Да", каже Човек Одговор.

С енглеског
Бранислав КОВАЧЕВИЋ *Џој ВИЛИЈАМС*

ЈОШ МАЛО МИСАОНИХ ПЕСАМА

BORN TO RUN

у петак сам побегао
од куће
грамофон се није окретао
за мном
у уторак сам сврatио
да променим кошуљу
нисам ништа рекао
ушао сам у купатило
и прао зубе
цео сат

ИМАМУ АМИРИ БАРАКА

трудио сам се
лизао сам им зделице
цезираним језиком
имао сам резервне кључеве
њихових сигурносних брава
и своју полицу у њиховим
ормарићима за лекове
спријатељио се с њиховим мачкама
које су се звале Спиноза
и Клитемнестра и Candide
и Мачка
али нисам успео

доње ми рубље мирише
на дивљач

GWENDOLYN BROOKS

речи се догађају
продубљују дисање
као дечји гробови

НЕОГРАНИЧЕНИ ЗЛОЧИН

мајка плаче у кухињи
отац у дневној соби
(заклањајући очи „Политиком")
постери плачу у купатилу
а ја док трчим
од наше куће до флиперане
на углу

HIS FIRST BIG DRAMATIC SINGING ROLE

у свом тридесет првом филму

Елвис игра лекара
који води клинику
у сиромашном делу града
и у томе му помажу
три часне сестре
дубинско кадрирање
распоред погледа
слагање гестова
распоред тишине током дијалога
секвенце умирања

Зоран ЂИРИЋ

О МУДРОСТИ ВУКОВА

V

[*Прво издање* Вучје соли *објављено је 1975. године. Збирка садржи седам циклуса:* Поклоњење хромоме вуку *(седам песама),* Огњена вучица *(пет песама),* Молитва вучјем пастиру *(пет песама),* Вучја земља *(шест песама),* Похвала вучјем пастиру *(пет песама),* Трагови хромога вука *(пет песама) и* Вучје копиле *(седам песама). Знамење* Вучје соли *је глава вука*].

Књига стихова *Вучја со* сва је у знаку мотива старе српске (словенске) митологије. Она се непосредно надовезује на збирку *Усправна земља,* с којом чини присно јединство. У *Усправној земљи* тематика је национално-хришћанска, а у *Вучјој соли* прасловенско-митолошка. Међутим, у обема збиркама појављује се вучји пастир, свети Сава, који обједињује ова два тематска круга, творећи међу њима прелаз и синтезу.

Васко Попа није одједном, а поготову не неочекивано, прешао на митолошке мотиве, већ је то чинио поступно и методично. Још је у *Споредном небу,* књизи која претходи *Вучној соли* и *Усправној земљи,* Попа у два циклуса *(Подражавање сунца* и *Липа насред срца)* обрађивао митолошке мотиве прасловенске традиције: мотив липе, сунчевог оца, сунчевића, змаја или златног троношца. Све је то била предрадња, приближавање ономе што га је највише и најдубље интересовало: мотиву хтоничног божанства (хромог вука алиас прасловенског Дабога) и мотиву вукова.

Вучји пастир посредује између те две културе, две супротстављене културе, паганске и хришћанске, али их и мири у себи, градећи од тих супротности јединство на неком вишем духовном ступњу. Споља гледано, прасловенска традиција је поражена. Она се нигде не појављује у неком свом самосталном лику и значењу већ увек и само посредством вучјег пастира. Та традиција долази из дубине (хроми вук је подземно божанство), оно мрачно и недосежљиво у тој дубини, оно што се споља јавља само преображено, под маском или у неком шифрованом виду. Вучји пастир тим подземним садржајима обезбеђује легалитет и легитимитет. Он представља обе струје, оба духовна садржаја и заправо је он то лице иза којег се појављује прасловенска традиција.

Врати се у своју јазбину
Осрамоћени хроми вуче

И тамо спавај
Док се не заледи лавеж
И зарђају псовке и цркну бакље
Свеопште хајке

Међутим, хроми вук није само знак прасловенске традиције, већ и знак снажне духовне енергије, оне духовне енергије у којој су помешани воља, основни животни нагони и подсвесна хтења. Хроми вук је симбол човекове нераспарчаности, јединства човекове нагонско-чулне и духовне оријентације. Оно што хајкачи желе да униште и дотуку у хромом вуку јесте то његово отворено показивање духовног као дела и израза чулног у човеку.

Ко се то обраћа хромоме вуку? Ко је лирски субјект овог обраћања? Тај податак — необично значајан и за циклус и за целу збирку — брзо ћемо открити, а сада ћемо само констатовати да се лирски субјект необично присно, и с привржености, односи према хромом вуку. Он га моли да се врати у своју јазбину да би га тиме заштитио од немилосрдних хајкача. Реч „јазбина" коју користи лирски субјект на први поглед као да има само буквално значење. Али јазбина означава и скривено место, место изван уобичајених путева, место у доњем свету. Укратко, место које хајкачи могу тражити, али које тешко могу да нађу. Молба лирског субјекта да се хроми вук врати у „јазбину" у ствари је молба да се врати у дубину самог себе, у суштину онога што он јесте по свом хтоничном одређењу. Лирски субјект тражи да се хроми вук увуче у оно што представља његову чулно-нагонску страну. Он гласно истиче своју подређеност хромоме вуку:

Четвороношке пузим пред тобом
И урлам у твоју славу
Као у велика
Зелена твоја времена

И у песми под бројем 2 (песме у овој збирци обележене су само бројевима) лирски субјект још једном открива сву своју привржености прогнаном богу и традицији из које он долази. Лирски субјект не припада његовој традицији, али он је ту зато да би ту традицију прихватио, сачувао, присвојио и усвојио. Његово клањање пред хромим вуком треба да покаже да он ту традицију поштује и да је спреман да је усвоји као нешто себи примерено. Он очекује знак хромога вука да је прихваћен, односно да му је поклоњено поверење.

У песми *(Прими моје сиротињске дарове)* лирски субјект доноси на поклон хромоме вуку: гвоздену овцу, гутљај медовине, мало живе воде и узорак вучјих гвожђа. Овца, медовина и венац перуника су очигледно жртвени дарови којима се признаје и прихвата свето право хромога вука, тј. свето право традиције. Али међу даровима се налазе и вучја гвожђа. Она, наравно, нису жртвени дар, али су, као и молба да се привремено склони у јазбину, знак добре воље, знак пријатељске руке, јер сам чин доношења гвожђа значи: ето чиме те покушавају уловити; ето шта раде они који су наследили стару културу, погазивши је. И једно и друго показује да је лирски субјект упућен на традицију као основни извор знања и сазнања потребних за опстанак.

Оно што се повлачи у „јазбину" пред претњама хајкача постаје невидљиво, али не и неприсутно, али не и непостојеће. Стварности које делују из дубина постају претеће ако се њихово постојање не признаје, ако се за оно што јесте тврди да није. Оно што се дуго негира као непостојеће, ствара лажну свест. Свест која упорно тврди да нешто није што иначе јесте није у стању да својим тврдњама промени стварност, али зато може да затре нека важна знања, због чега ће се, кад год потиснуто и непризнато дâ знак о себи, понашати као пред мистичким искуством.

Сила која иде за тим да затре традицију, да је прогласи неважећом и непостојећом, чини то не из преобиља снаге већ из страха од властите немоћи. Тоталан прекид са прошлошћу по правилу је игра са лошим исходима. Истина, традиција оптерећује корак, али даје и поуздан правац. Јер, људске заједнице не крећу се обавезно онамо куда су се у својој машти запутиле, већ онамо куда их терају услови живота. А традиција је управо од те грађе

обликована: не од жеља, но од морања; не од снова, но од безусловности. То не значи да тромост традиције није у стању да оствари ниједан свој сан, већ само то да се сан не може остварити помоћу сна нити жеља помоћу жеље. Онамо где се предузимају хајке против традиције (да би се успоставила нека контратрадиција), где се постојеће стварности негирају у име идеје о новом, врши се, у ствари, раздвајање енергије твари која се лишава идеје и идеје која остаје без твари, у којој се једино и може остварити.

То је, заправо, идеја, или једна од основних идеја, којом је Попа био инспирисан пишући циклус *Поклоњење хромоме вуку*. Приклањање лирског субјекта хромоме вуку јесте приклањање идеји по којој је стварност (а то значи и идеја којом је прожета) могућа само као стварност која производи живот из себе саме, по законитостима унутрашње нужности, а не по насилном хтењу воље. Додуше, и воља је нешто што припада животу, али само је она воља у имманенцији живота која се приклања његовим дубљим законитостима и која их узима по ономе што оне јесу по себи, а не по ономе како се оне појављују на позадини наших жеља, увек спремних на кривотворење изворне реалности.

У песми *(Скрени поглед према мени)* Попа открива идентитет лирског субјекта. Он тражи да га хроми вук надахне огњем из чељусти. Огањ из чељусти вука је знак божанства, знак подземне моћи, знак о изузетним силама којима влада. Уз то иде и молба да лирски субјект пропева „праматерњим липовим језиком", а све у име хромога вука.

Испиши ми канџом на челу
Небеске црте и резе
Да стасам у тумача твога ћутања

И угризи ме за леву руку
Да ми се поклоне твоји вукови
И да ме за пастира извичу

Лирски субјект, односно вучји пастир је — свети Сава. Хроми вук, тј. традиција коју он оличава, више не може постојати изравно. Он може постојати само у лику вучјег пастира који преузима традицију, који је чува иза свог светаштва, иза свог хришћанског лика. „Небеске црте и резе" црнорисца Храбра изванредно успело означавају границу паганства и паганску традицију. То је култура робоша, култура без графема помоћу којих ће племе хромога вука прећи свој Рубикон. Он хоће да у свом духовном устројству помеша црте и резе са глагољском и ћирилском

традицијом које проклијавају на новоме тлу. Бити — то значи непрекидно постојати, али то значи и памтити све прећашње. Култура постојања, то су слојеви историјског збивања и памћење тих слојева. Умеће читања шифрованог језика. Јер, небеске црте и резе управо то означавају; постојање од којега је остао само знак, и који је утолико драгоценији уколико је мутнији по смислу и нејаснији по значењу. У ономе што јесмо садржано је и оно што је неповратно прошло, тачније речено, оно што је само преображено и што је и сада живо и активно, само под другим именом. Јер, оно што је било и бивало у духовној сфери никад се не губи у потпуности већ само мења вид у коме се јавља и слику у којој се показује и открива. У песми *(Подигни камен са свога срца)* Васко Попа показује суштину односа између хромога вука и светога Саве: свети Сава моли за милост иницијације. Он тражи да му подземни бог покаже како се камен претвара у сунцоносни облак (алузија на алхемијска чарања), и како се једне ствари претварају у друге. Иницијација је (као у племенским организацијама) начин увођења у племенска знања. У знања која омогућују опстанак и без којих овај није могућ. Племенска знања су тајна знања. Иницијација је увођење у тајну, у спрегу духовног и материјалног, у јединство твари и идеје, стварног и могућег, стваралаштва и сна.

Подигни камен са свога срца
И на моје га положи
Хроми вуче

У неколико песама овог циклуса Попа наговештава да је хроми вук, у ствари, божанство са одликама зверске природе. У завршним стиховима неких од њих песник упозорава на *режање* хромога вука, на покрет његовог божанског репа, на рањену божанску шапу или на његово свето зевање *(„И не плаши ме светим зевањем")*. Ово инсистирање на анималности бога има свој унутрашњи разлог. Овај бог је носилац чулно-нагонске природе, оног најелементарнијег из чега се и ствара живот. У песми *(Дај да ти пријем)* Попа пева:

Дај да ти штапом додирнем
Звезду на челу и камен на срцу
И лево и десно уво
И дај да ти пољубим
Рањену божанску шапу
Наслоњену на облак

„Камен на срцу" у колоквијалној употреби има тачно одређено значење. Међутим, оно има и једно друго, далеко важније значење. Камен симболизује оно што је на дну животног постојања, његову чулно-нагонску, његову анималну страну. Камен је оно што пада на најдубље дно и што то дно — сликом камена — и представља. Другим речима, камен је супротност звезди, а оба ова елемента представљају равнотежу материјалног и духовног, чулног и узнесености идеје. Рањена божанска шапа наслоњена је на облак: то је слика равнотеже, то је вага на којој језичак за мерење показује средиште. Равнотежа не негира могуће узлете према звездама, али још мање дно из којег је све бризнуло. Вучји пастир учи се на искуству хромога вука мудрости равнотеже.

Врати се у своју јазбину
Хроми вуче

И тамо спавај
Док ти се длака не промени
И док ти не никну нови гвоздени зуби

Ово је завршна песма циклуса. По смислу она коинцидира с почетном песмом. Али, док почетна песма више указује на пораз, завршна песма указује на могућност неког новог васкрсења, новог обнављања. У песми *(Прими моје сиротињске дарове)* заслужује пажњу предмет који лирски субјект приноси као жртву хромоме вуку: то је гвоздена овца. У поезији Васка Попе спорадично се јавља атрибут „гвоздени". Још у песми *Гвоздена јабука* (из збирке *Кора)* Попа је исписао карактеристичне стихове:

Гвоздена јабука
Теме ми је стаблом пробила
Глођем га
Вилице сам оглодао

Отпору гвожђа само је отпор гвожђа адекватан. Хроми вук (хромост је знак његовог божанског порекла), чија је основа у чулно-нагонском, способан је за нове преображаје, за нова прилагођавања. Јер његова је снага вечна и неистрошива, будући да долази из дубине у којој се развија корење и где се, пре но што се појави на светлости дана, зачиње цвет у његовом будућем изгледу. Хроми вук учи од земље и корена, од подземних твари које се не откривају погледу и чије се значење тек на земљи, под виделом, разазнаје.

Огњена вучица, која се појављује у циклусу под истим називом, чини се да није митска творевина већ производ песничке имагинације. Под том претпоставком хроми вук би означавао мушки принцип, док би огњена вучица била ознака за женски принцип. У сваком случају, вучица без тешкоћа може задобити извесна значења која су песнику за његов песнички циљ неопходна. Довољно је присетити се капитолске вучице да би се схватило какав све садржај идеја о огњеној вучици може понудити. Огњена вучица је териоморфно божанство и, као таква, заштитник и Магна матер вучјега рода. Песник је приказује у дивовској величини и с дивовском снагом њених вучјих груди и срца:

Вукови се играју на њеним леђима
И живе у биљурној њеној утроби
Пре првог и после последњег урлика

У песми *(Вучица лежи)* Васко Попа је ставља у подножје неба, чиме нам предочава однос који вучица успоставља са светом. Као да постоје само небо и вучица. И, заправо, на то се значење и помишља сликом вучице која лежи у подножју неба. Огњена вучица је све што је земља и земаљско: она је жива жеравица и трава обасјана сунцем, својим издисајима рађа планине, док јој у жилама бризгају реке, а у очима светле језера. У својој појави она као да сабира и сажима све снаге природе, све оно што рађа и рађањем осмишљава. Али с њом се догађа она иста драма која је погодила и хромога вука. Све што јој се саветује, и све што се с њом чини, показује да су огњена вучица и сав њен вучји род прокажени пред силом која их гони до сатирања. Док вучји пастир саветује хромога вука да се, пред хајком и хајкачима, склони у јазбину док не прођу наоружане потере и док не разазна у себи шта му ваља чинити, дотле је огњена вучица, мајка вучјега рода, подвргнута мучењу и понижењу. Њена калварија се само описује и региструје, али се не идентификују хајкачи, нити објашњавају разлози, што указује да као разлоге треба прихватити оно што је у претходном циклусу дискретно означено небеским цртама и резама: затирање паганског погледа на свет под налетом новоусвојене хришћанске културе. То свакако не може бити превиђено, али значењски опсег онога што огњена вучица доноси знатно је шири. У веома изразитим сликама находи се једно чисто песничко значење које са могућим историјским контекстом не успоставља никакве везе, тј. које се може узети у његовој самосталности, као себи довољно и у себи затворено.

Гоне је да се пари
Са усијаним жарачима
И задрћалим свердлима

Вучица се зубима хвата
За плавокосу звезду
И себе у подножје неба враћа

То њено упорно враћање у подножје неба, упркос насиљима над њом, упозорава на безмерну вредност онога што митолошки циклус живота значи и јесте. Он представља не једну етапу у развоју већ органски конститутивни елеменат живота који се не може ни одбацити нити било каквим насиљем срушити. Огњена вучица — као, уосталом, и хроми вук — представља, као и друга хтонична божанства у свим митологијама, вечито обнављање живота и сâм живот, који клија из дубине незнаног по устаљеном ритму нестајања и поновног враћања. Зато песник кити огњену вучицу свим знамењима живота и животне снаге. Она није снажна као природа, но је сама природа: инстинктивно и нагонско што расте упркос свим ограничењима.

Секу је на комаде
И остављају
Клештама лешинаркама

Вучица одсеченим језиком захвата
Живу воду из чељусти облака
И себе поново саставља

Сликом огњене вучице коју хватају на све начине, хушкају на њу псе, разапињу замке на све стране, секу је и растржу, а она се обнавља, из саме себе, без помоћи других, сама себи и заштитник и видар, Васко Попа ствара један митски симбол велике снаге који у себи обједињује све оно што је у човековом свету угрожено, насиљем спутано, бачено у мрак непостојања, а оно се ипак обнавља, враћа у своју првобитност и наставља да живи и постоји, као што живи и постоји трава, као што траје и постоји сунце.

У циклусу *Огњена вучица* Васко Попа презентује духовни садржај његов помоћу две антагонистичке слике: сликом насиља над вучицом и сликом величанствености њене појаве. Једно с другим стоји у тачној сразмери. У првој песми циклуса *(Вучица лежи)* песник представља огњену вучицу као родитељку природе, као питому снагу живота који буја и куља на све стране. У двема наредним песмама

(2 и 3) песник приказује како се врши безмилосно насиље над мајком вукова, а она све истрпи и, мада сечена и кидана, успева да се обнови и да настави живот. У песми *(Вучица се купа у плавети)* песник опет — као и у првој песми циклуса — показује снагу огњене вучице, али не снагу мајке која рађа и чува свој пород, не снагу изобиља природе, већ мрачну снагу отпора, мрачну снагу беса.

На дну бујица
Низ непомично лице што јој теку
Мресте се муње

У разјапљеним њеним чељустима
Месец скрива секиру преко дана
Сунце преко ноћи ножеве
— — — — — — — — — —
У провалијама
Испод њених шумовитих већа

Громови су на све спремни

Васко Попа, као мало ко од наших песника, веома води рачуна о интензитету песничке слике. Песничка слика поседује своју ликовну страну, она нешто слика и осликава. Према топографији слике ми заправо одређујемо њену унутрашњу смисленост, њен значењски регистар. Разуме се, слика није једино средство помоћу којег дешифрујемо дубља значења контекста. Том циљу служи и ритмичко-композицијска организација песничке творевине, а надасве, наравно, језик помоћу којега се песничка слика и изграђује. Ту и тамо постављене су извесне речи које служе као оријентири значења. Песници те и такве речи користе који пут с већом или мањом лежерношћу, тј. оне нуде извесна дубиозна значења која су таква стога што се сам песник ломио између могућих смислова, не определивши се до краја ни за један. У том погледу Васко Попа је врло рационалан, врло строг. Он вальда ниједну реч није исписао а да јој није одредио тачно значење. То значење се новим употребама богати и употпуњује, али се реч никад не ставља у такав контекст из којег не би било могућно открити везу, односно сарадднички однос са претходном употребом истог лексичког материјала. Будући да су значења лексичког материјала увек на истој линији, и усмерена у истом правцу, његов контекст је такође прецизно одређен. Управо овај рационалан распоред лексичке грађе и омогућује Попи да одређује интензитет песничке слике, да га варира, мењајући му напетост, једном речи да рукује — и то врло

успешно — оним унутрашње песничким. Митолошки оквир омогућује песнику да предмете не визира према њиховим стварним димензијама него према димензијама унутрашњих значења која настоји саопштити. Свет по себи није циљ песничке имагинације, а поготову не Васка Попе, већ је циљ приказивање онога што долази из дубине и што је том дубином мотивисано.

У наведеним сликама Васко Попа користи слике предмета али не да би приказао предмете и предметни свет, већ да би помоћу њих, као чулних знамења, саопштио нешто што је више идеја него животни облик, више принцип него твар или пре богатство твари кроз које се и помоћу које принцип отелотворује. Предметни свет је знак непредметне дубине. Али та дубина не може се друкчије приказати него тим посредним начином — композицијом лексичког материјала. То омогућује двоструки увид, увид у лексичку грађу помоћу које песник гради стихове и који морају вредети као сликовни материјал. Зато свака измена у композицији лексичке грађе нужно изазива промене у контексту песничке творевине.

У циклусу о огњеној вучици Васко Попа користи необично оштре квалификације: њу затварају у подземни огањ, кљукају је жаром, заливају живиним млеком, гоне је да се пари са усијаним жарачима и зарђалим сврдлима, хватају је у гвожђа, хушкају на њу псе трагаче, секу је на комаде итд. Димензије овог терора примерене су димензијама саме огњене вучице. Али употребљена лексичка грађа има и једну другу функцију, функцију интензивирања песничке слике. Средства помоћу којих хајкачи муче огњену вучицу послужиће песнику да слику огњене вучице подигне до апотеозе.

Вучица се диже на задње шапе
У подножју неба

Диже се заједно с вуковима
Скамењеним у њеној утроби

Диже се полако
Између поднева и поноћи
Између две вучје јаме
— — — — — — — — —
Диже се мртва од жеђи
Према бистрој тачки на врху неба
Према појилу репатих звезда

Вучица која је подвргнута тако жестокој тортури не може се појавити у друкчијем виду до у овом у којем

су њене снаге интензивиране до крајњих граница. Има неке величанствене спорости у томе како се она подиже, најпре на задње ноге, „између поднева и поноћи", да би своја жедна непца приближила појилу тамо негде међу звездама. Слика насиља што се над вучицом врши у функцији је слике њеног уздизања ка небесима. Она служи интензивирању крајњег утиска ка којем се песник и усмерио. У песми Васка Попе песничка динамика се остварује међу предметима који врше симболичке а не реално предметне функције. А управо то омогућује песнику да реч, у свакој прилици, третира са становишта њене метафоричности, нене сликовности што ју је у себи наталожила не толико стварном колико могућном употребом.

Имагинативна ситуација и изневерава и не изневерава тзв. стварност. Она несумњиво изневерава њено обличје јер помоћу метафорске и симболичке употребе речи ствара сопствени простор, сопствену топографију. Све што је чулно-предметно замењено је једном серијом слика чија је улога да максимализацијом песничких ефеката остваре песничку идеју, односно да је помоћу песничких ефеката — у којима песничка спонтаност нема никакву предност над рационалним промишљајем — отелотворе. Песничка идеја која је смисао песничке игре и интензивирања песничке слике не изневерава тзв. стварност; она само оштрије подвлачи, оштрије истиче: дубинске снаге живота ничим се не могу зауздати; оне су као огњена вучица ногама укопана у земљу а главом међу звездама. Оно што је органски срасло с природом, оно што је природа сама, не може се уништити или учинити да није.

Идеја о вучјем пастиру који преузима божанска знамења хромога вука није друго до вид у којем се хроми вук поново јавља, али сада као вучји пастир и светац. Преображавање стварности није и укидање стварности. Слика насиља над огњеном вучицом указује да су на помолу неке нове стварности које митску традицију склањају привремено у сенку, али је не лишавају њене органске виталности, њене клијајуће цветоликости. Вучја *со* је заправо знамење њене усађености у дубину живота, њене неуништивости.

У циклусу *Молитва вучјем пастиру* преовлађујући мотив је покушај налажења идентитета вучјег племена које је остало без свог божанског вође. Јер вучји чопор и вођа једно су. Вођа их чини оним што они јесу, обезбеђује им сигурност, даје правац њиховом напору и пружа свест о идентитету. Угроженост хромога вука и огњене вучице

угрожава и њих саме. Али хроми вук не пружа им само заштиту свешћу о идентитету већ и милост љубави и благе нежности.

Створи нам мало места на рамену
Да не спавамо далеко од себе
У одјецима својих урлика

Нађи новорођени црвени камен
Одбегао из наших груди
Да не јуримо за њим до на крај света

Пастир који око својих рамена, као што то чини с јагањцима, носи младе вучиће да би им помогао док не ојачају и који брине о њима док им не порасту оштри очњаци, успоставља управо тај однос идентитета и бижности за заједничку судбину. Пре но ишта друго вучје племе од новог пастира тражи баш то: љубав, будући да она обухвата и садржи у себи и све друго. Јер, ако нема љубави, тј. спремности да се за племе вукова чини и учини све што се може, нема у ствари ничега. Љубав је основно својство на коме почива ово митско заједништво, љубав која се рађа из свести да вођа чопора мора за њега учинити оно што је чопор спреман учинити за вођу. Њихова одбрана пред новим силама је јединство хтења и свести, јединство поступања које одбија сваку колебљивост и неодлучност.

Васко Попа спомиње „новорођени црвени камен". Вукови моле вучјег пастира да им га нађе. У циклусу *Похвала вучјем пастиру* песник се враћа на мотив црвеног камена и каже о њему у једном тростиху следеће: „Нашли смо осовински отвор / У коме се за нашег живота окретао / Одбегли црвени камен".

Мотив камена у поезији Васка Попе је чест и ми смо на неколико места у овим огледима истицали његово значење и важност. У циклусу *Поклоњење хромоме вуку* камен је означавао супротност звезди, боље рећи он је представљао један од полова анималне низине и звездане висине; камен и звезда међе су између којих тече постојање. Ту се истиче да је битно оно између, распон и простор између граничних тачака. Али мотив камена у циклусу *Похвала вучјем пастиру* има унеколико другчију улогу. Камен, тај црвени камен, није на срцу, но је он само срце, суштина идентитета, суштина изгубљеног идентитета. И баш зато вучје племе, не буде ли му у његовом налажењу помогао вучји пастир, мораће да пође у потрагу за њим и до на крај света. Док се у *Поклоњењу хромоме вуку*

камен налази на срцу и означава на известан апстрактан начин граничну тачку нагонско-духовних хтења, али се ни у којем случају не изједначава са срцем, дотле је у племену вукова тај камен, тај црвени камен, њихово срце. То је идеја којом се истиче приклањање нагонској снази живота, његовим елементарним претпоставкама. Јер, у тренуцима угрожености не помишља се на висине духа већ на оно од чега зависи све, па и дух сам. Из стихова у *Похвали вучјем пастиру* добро се разазнаје да је „одбегли црвени камен" не нешто за живот важно већ заправо пресудно; он је, јер му је место у осовинском отвору, сама осовина живота, сам живот. Тиме се на посредан начин истиче да митско племе вукова није спремно да се препусти стихијским догађањима већ је спремно да се за свој опстанак, за свој статус органског постојања, бори док је снаге у њему. Наравно, „борба" је овде само стилски израз, а реч је заправо о идеји по којој оно што је једном постојало и што се, својим постојањем, обележило као органско не може ишчезнути нити пропасти.

Но, „црвени камен" је и нешто друго. То је познати камен алхемичара, камен мудрости или камен филозофа за којим су алхемичари тако дуго и тако здушно трагали. Јер, онај ко поседује „црвени камен" (а то значи онај који уме да га направи), поседује моћ да све преображава у злато или било шта друго. Власник „црвеног камена", према томе, поседује моћ над моћима с којом се ниједна друга не може упоредити. Хроми вук који има сва знања о „црвеном камену" поседује у ствари супериорност с којом се ништа не може мерити.

Одени нас у кожу
Разапету на добошима хајкача

Наоружај нас шапама
Прерађеним у дршке
Ловачких ножева

Засади нам у вилице зубе
Нанизане на огрлицама
Кучки креветуша

Овим стиховима се исказује идеја о обнављању, о вечном враћању привидно ишчезле твари. Ниједна идеја не може однети победу на начин који би се могао означити као апсолутан. Нема апсолутних победа, као што нема идеја од апсолутног важења. Све је само слој између слојева, наслага између наслага; најдубљи слојеви најнејасније се

разазнају, али њихов утицај на оно што је обасјано светлошћу свакодневице утолико је већи.

Кад год се појављује снага која у себи садржи јединство нагонског и духовног, посреди је појава митске твари. Органско јединство је њен знак. Зато кожа на добошима хајкача никад не може бити потпуно мртва. Шапе прерађене у дршке ловачких ножева могу опет бити оно што су биле, као што се зуби нанизани на огрлицама кучки креветуша могу поново усадити у вучје вилице. Оно што се споља може чинити као победа једног принципа над другим принципом, као одношење преваге једне идеје над другом, заправо је привремена измена твари која кључа из дубине према површини и поново се спушта на дно у вечном кружењу.

Васко Попа даје предност митском становишту над историјским, ирационалном над рационалним, дубинском над спољашњим. Вучје племе се креће у два правца: у правцу преображаја, помоћу вучјег пастира који му пружа нов идентитет и легитимитет, али и у правцу још старије митске дубине, до неких нових прапочетака:

Преломи на троје свој штап
Начини од њега трокрилног орла
И узнеси нас одавде
— — — — — — — — —
Узнеси нас у посечени гај
Младих наших прародитеља
Сунчевог сина и месечеве кћери

Постојање је чињеница двосмерног карактера. Бити и бивати — то несумњиво значи кретати се према будућности, према обзорју новога дана, али бивање претпоставља и трајно памћење минулог као ношење запамћеног у духу и крви. Јер, идентитет није ништа друго до свест о протеклом, дубоко поимање историјског протока, онога што нас обележава „небеским цртама и резама"; према неизвесној будућности не креће се празна свест, коју тек сутрашњи дан треба да испуни неким садржајем, већ обликована свест у којој су фиксирани сви оријентири крај којих је минула. Захтев да вучји пастир свој штап преломи на три дела да би начинио трокрилног орла симболичка је сведоцба о приклањању једном ставу према животу који у себи носи начело бесконачности и безграничности. Јер непарни број управо то значи: незавршавање, непрекидно кретање, двосмерност, вишесмерност, потирање и негирање било којег рационалног расплета. Стихови „Узнеси нас у посечени гај / Младих наших прародитеља / Сунчевог

сина и месечеве кћери" доносе известан романтични дах, извесну космичку тугу, али и пуну свест о томе да оно што је било никад не пролази нити сме да буде бачено у заборав. Младо вучје племе, на којем је знак анималног тако видљиво утиснут, небеског је порекла. Њихова тежња према звездама, озвездавање њиховог чела, није према томе само њихова духовна жеђ већ и твар од које су начињени. Они су посути златним звезданим прахом као даром наслеђа, том суштином њиховог постојања. Има неке прелепе нежности у истицању младости небеских прародитеља: топле светлости сунца и нежне месечеве сенке Magnum mater. Речи „посечени гај", „младих прародитеља", „сунчевог сина и месечеве кћери" не одређују само однос вучјег племена према митској традицији, то није само обавеза памћења онога кроза шта се постојало већ је то и сетно сећање на лепоту и дах ишчезлог детињства прапостојања.

Походи и нас у сну
Као сребрног старину вука
Да те прождеремо
— — — — — — —
Напуни нам утробу
Речитим својим месом
Са укусом сиве облачине
— — — — — — —
Раствори у нашој крви
Мирисну своју премудрост
Сву од соли над солима

У циклусу *Поклоњење хромоме вуку* вучји пастир, који је иницијацијом стекао љубав вучјега рода, обећава хромом божанству да ће га походити у његовој јазбини и тамо га дворити. У завршној песми циклуса *Молитва вучјем пастиру* вучје племе моли вучјег пастира да и њих походи у сну да би га прождерали. Реч је о ритуалној жртви, али заправо и оном последњем што се мора учинити да би вучје племе поново стекло изгубљени идентитет. У стиховима се дискретно наговештава да правог и пуног живота нема нити може бити уколико у њиховој утроби нема меса „Са укусом сиве облачине". Сива облачина није доносилац лепог времена; сива облачина вуче у својој утроби олује, грмљавине, муње и громове. Она разара сунчане складове, уноси немире и дрхтаје и вечити је зов за променама. Вучје племе са оштрим очњацима и не може друго да захтева од свеца и вучјег пастира до да се раствори у његовој крви, те да буде снага његове мудрости и мудрост

његове снаге. Тако се челништво вучјег племена открива као највиши израз митске традиције која се пробија и потврђује кроз време.

Циклус *Вучја земља* састоји се од шест песама. То је у књизи једини циклус са парним бројем. Васко Попа — као што смо на то већ скренули пажњу — формира циклусе од непарног броја песама, будући да непаран број не означава свођење и заокруживање већ непрекидно отварање, зазивајући свест о бесконачном. Ако Попа и гради који пут циклус са парним бројем песама, то је зато да разбије и саму могућност понављања и свођења на неки образац. То посредно открива да песник води рачуна о свим елементима властите песничке игре, па, ето, и о односу бројева песама у циклусима. Ништа није остављено случају.

Теме и мотиви Попине поезије најпретежније су окренути дубинским феноменима живота или пак необичном углу из којег се ти феномени посматрају и потом поетски уобличавају. Управо књига чије садржаје разматрамо потврђује то на најбољи начин. Али ту се догађа и једна доста чудна ствар. У мери у којој се Попина поезија дохвата митолошке дубине, расте и рационална контрола у погледу техничког извођења песме. Сваки митолошки знак у Попиној песми има неки рационални корелат, средство помоћу којег се значење једног говора преводи у значење другог говора. Песма је само мост, или прелаз или начин помоћу којег два типа реалности долазе у прилику да се распознају један у другоме, да се огледају један у другоме као у огледалу, да размене своје различитости у језику који им омогућује додир и комуникацију. Али извесна двосмисленост остаје као трајно својство Попине поезије.

Има ли се у виду да је циклус замишљен као дијалог оца и сина, од којих свако заступа властито становиште, онда се заправо циклус састоји од два дела, од којих сваки има по три песме, чиме се, под привидом слагања, Попа поново враћа на своје омиљене непарне бројеве у којима нема паралелности и стриктног поклапања. На тај начин оно што је парно, дакле на неки начин сводиво и заокруживо, поново враћа на стазу која отвара видике према бесконачности, што је само други знак за апоричност, проблематичност, упитаност којој се не види крај. То је за поезију Васка Попе толико значајно да се он том одстрањивању свега завршеног и коначно уобличеног враћа чак и у овој дискретној игри броја песама како би и ту, у нечему што се може сматрати привидно неважним, оставио знак и траг о општој концепцији свог песничког дела.

Не видим оче земљу нашу сунчану
Вук је урликом својим црним
До неба обавија

Из корена је самог
Чини ми се кида
Заједно са њеним златним
И својим помодрелим срцем

Вучја земља је једини циклус у књизи у којем се о вучјем племену пева не као о пораженим већ као о победницима. Лирски субјекти су отац и син који граде известан поетски дијалог, али о којима иначе ништа друго не знамо. Међутим у овом песничком дијалогу се не заступају два супротстављена става, у њима нема полемичког тона. Оно што каже син, отац потврђује; њихов дијалог не отвара никакав проблем нити зачиње неко суђење о самој ствари већ више служи томе да се о вучјем племену употпуни слика коју два субјекта граде из властитих визура.

У *Вучјој земљи* лирски субјекти одређују становиште према предмету певања, тј. према племену вукова, у смислу алтернативних могућности. Песник оставља неразазнатљивим да ли то вукови земљи прилазе с нагонима крвожедних звери или као страсни и нежни љубавници. Цео циклус је испеван у знаку алтернитета, дакле чистих могућности у којима субјекти нису у стању да сагледају било какво решење или одлуку. Међутим, у свим тим алтернативама има једна ствар која је несумњива: сва симпатија лирских субјеката је на страни земље. Син је назива земљом нашом сунчаном и земљом лепотицом, а отац земљом нашом распетом и земљом нашом заветном. Само се она сагледава у светлу апсолутне љубави и оданости, само она заслужује, окружена љубављу, апсолутно поверење.

Видим сине земљу нашу заспалу
Вук јој образе лиже

Огњеним је озарује језиком
И она се у сну смеши
Као да гори на ломачи

Сивом је заклања сенком
И она у сну стари
Као да тоне под пепелом

Припрема ли се сине
Да је прогута заспалу
Или само проверава
Је ли жива или мртва

Племе вукова, на које лирски субјекти бацају поглед са стране, означава владавину митске свести. Митско племе вукова песник сагледава као господарско племе, као племе које влада. Песник одбацује сваку одлуку. Он се задржава само на ономе „или", на граници алтернитета, не прелазећи је. Међутим, у дубини саме ствари алтернативне могућности не могу опстати само као могућности већ се нужно реализују као одлука ове или оне врсте: као господарење земљом или као љубав према њој. У идејном погледу циклус отвара критику политичког ума, критику господарске свести која превиђа оно ради чега и постоји, или ради чега би требало да постоји. Треба ли рећи: закључци које изводимо нису експлицитно дати у Попиној поезији. У *Вучјој земљи* имамо само неколико изразитих слика и неколико могућних односа који се тим сликама претпостављају. Ништа друго. Попа као песник увек застане кад својом песмом доспе до границе иза које се слика може схватити као вид извесног рационалног просуђивања. Та дискретност је начин на који он обезбеђује могућности спектралног разумевања песме, разумевање у више праваца у којима се ломи и дисперзује потенцијална мисао његове песничке слике, онога што она зачиње у дну себе саме. Наравно, то не значи да се из Попине песничке слике не може извести никакав рационалан суд.

Сивом је заклања сенком
И она у сну стари
Као да тоне под пепелом

или онај претходни тростих:

Огњеним је озарује језиком
И она се у сну смеши
Као да гори на ломачи

имају за циљ да укажу до које мере свест господарске класе (па чак и митских вукова за које песник показује изузетну симпатију) има одлучујућу улогу по судбину земље: сива сенка и њу саму чини сивом, као што је огњени језик озарује. Попа остаје неодлучан у овој алтернативи, јер су све могућности у игри, јер све може бити, јер све заправо и јесте. Међутим, алтернативне могућности пред којима Попа застаје без одлуке није само избегавање да се рационално одреди, већ је то истовремено и истицање наде у неке повољније исходе. Сам појам алтернативних могућности — који Попа у овом циклусу наглашено истиче

— има улогу да укаже да господарска, владарска и владајућа, угњетачка и насилничка свест није једина која може постојати.

Видим сине земљу нашу распету
између четири оцила
На којима вук зубе оштри

Вук се над њу надноси
И огледа љутито
У зеленим њеним очима

Искре са оцила
Стварају му златокруг
Око лепе главе

Четири ће оцила знати сине
Оштри ли вук зубе за њу распету
Или за оне који су је распели

Наводимо ову песму у целини да бисмо показали којим се све начинима Попа служи да би извршио уравнотежење идејних и формалних одлика песничке творевине.

У првој строфи песник саопштава да вук на четири оцила зубе оштри. Свако је оцило на једној од четири стране света; земља је распета на њима, што би *могло* значити да оцила представљају средства за поробљавање и потчињавање. Песник се не одређује. Вук можда зубе оштри за њу, земљу, али сигурних знакова о томе нема. Следећа строфа као да појачава утисак о *непријатељском* држању вука: он се љутито огледа у очима земље. Додуше, већ од првога стиха знамо да је земља распета: оно што не знамо, то је да ли ју је вук распео. У трећој строфи наступа психолошки и смисаони обрт. Искре које одскачу са оцила стварају око вукове главе златокруг. То је слика која дочарава изразито позитивна својства. Песник не само да употребљава реч „златокруг" — који подсећа на светачки нимбус — већ се тај „златокруг" ствара око „лепе" вукове главе. Другим речима, то је слика која озбиљно доводи у сумњу оно што смо могли помислити о односу земље и вука. Песникова симпатија као поетска чињеница првога реда скида са вука једну тако озбиљну сумњу. Четврта строфа — и последња — не даје, на жалост, разрешење, односно она га даје у мери која је за поезију Васка Попе примерена. Песник дефинитивно одустаје да се одреди. Оно што бисмо највише желели знати не сазнајемо: тајну чувају оцила. Али из алтернативе

Оштри ли вук зубе за њу распету
Или за оне који су је распели

сазнајемо једну веома важну ствар: вук није распео земљу, он ју је затекао распету и распетошћу осрамоћену. Међутим, остаје недоумица о томе шта ће вук учинити. Хоће ли наставити дело онога који ју је распео или ће оштрим зубима покидати везе што је држе у ропству. Поузданог одговора нема. „Златокруг" и „лепа глава" вукова означавају један светао акценат на овом мрачном разбојишту, али не развидељују до краја.

У последњој песми циклуса, заправо у последњем тростиху којим се циклус завршава, читамо траг једног могућног разрешења:

Од вучје то зависи глади
И од наше звезде водиље
Ни од чега другог сине

Идеја о „златокругу" и „лепој глави" не одстрањује могућност насилничког понашања самог вука. Уосталом, видели смо да појам алтернативних могућности мора — целовитости ради — да садржи и ту претпоставку, будући да одбацивање макар једне једине могућности сужава спектар могућих значења и нужно упућује на разложност рационалних дедукција. То је противно Попиној поетици. „Вучја глад", тј. опасност од вучје глади, не мора означавати једну поетску чињеницу, али свакако означава једну поетску могућност у регистру значења. Овде је, чини нам се, за разумевање дубинске идеје много значајнија метафора о звезди водиљи. „Вучја глад" и „звезда водиља" очигледно означавају супротности, можда не антагонистичке, али сурпотности свакако. То упућује на закључак да лирски субјекти (отац и син) не припадају по свом унутрашњем ставу вучјем племену. Недоумице у циклусу, односно алтернативне могућности, указују да се лирски субјект налази на граници, ломећи се између једног и другог, без дефинитивног избора. Појам „вучје глади", мада целина циклуса подразумева и пријатељску сарадњу, како год да се узме представља и становиту опасност. Ту опасност у стању је да одстрани само „звезда водиља", за коју ће лирски субјект рећи чак и „наша".

Лирски субјект припада једном друкчијем духовном устројењу неголи што је духовно устројење вучјег племена. Између лирског субјекта и вучјег племена постоји нешто као симпатија, али је присутна и једна мера неповерења или бар појачане опрезности.

„Звезда водиља" која је у стању да отклони сваку опасност јесте највиши духовни захтев према којем се усмерава и само животно постојање. Ако „вучја глад" представља анималну меру, онда се она може представити у својој господарској голотињи тек под претпоставком анималне животне потенције. Где год се анимална мера постојања повлачи, где год она не може ухватити корена, поуздан је знак да постоје ограничења што их „звезда водиља" сама по себи намеће.

Вук не симболише само митску традицију већ и господарска хтења. У циклусу *Вучја земља* Васко Попа задржава нашу пажњу на овој недоумици, на овом двоструко преломљеном значењу.

(Крај у наредној свесци)

Миодраг ПЕТРОВИЋ

РАЗЛИКА И ПОНАВЉАЊЕ

Понављање само за себе

(Наставак из претходне свеске)

Суштински изгубљен карактер виртуелних предмета, суштински изокренут карактер стварних предмета — ето моћних мотивација нарцисоидности. Али кад се либидо окрене или излије на „ја", кад пасивно „ја" постане читаво нарцисоидно, онда долази до поунутрашњења разлике између две линије, и до осећања о сталној померености у једној, сталној прерушености у другој. Нарцисоидно „ја" је неодвојиво не само од конститутивне повреде, него и од прерушавања и померања која се ткају с једног краја на други, и конституишу његово преиначење. Маска за друге маске, изокренутост испод других изокренутости, „ја" се не разликује од властитих лакрдија, те хода, храмљући на једној зеленој и на једној црвеној нози. Ипак, не би требало претеривати са значајем реорганизације која се обавља на том нивоу, у супротности са претходним стадијем друге синтезе. Јер, у исто време када пасивно „ја" постане нарцисоидно, активност мора бити *промишљена*, а то може бити само као наклоност, само преиначење које нарцисоидно „ја" *осећа* пасивно за свој рачун, упућујући отада на облик једног „Ја" које се упражњава на њему као једно „Друго". Ово активно „Ја", али напрсло, није само основа „над-ја", него је и корелат нарцисоидног „ја", пасивног и повређеног, у једној сложеној целини коју Пол Рикер назива „побаченим когитом" (cogito avorté).[7] Опет као да нема другог когита, него побаченог, ни другог суб-

[7] Пол Рикер, *О тумачењу* (Editions du Seuil, 1965), стр. 413—414.

јекта, него ларвалног. У претходном тексту смо видели да је напрслина „Ја" била само време као празан и чист облик, издвојен из својих садржаја. То значи да се нарцисоидно „ја" доиста јавља у времену, али не конституише никако неки временски садржај; нарцисоидни либидо, изливање либида на „ја", направило је апстракцију од сваког садржаја. Нарцисоидно „ја" пре је појава која одговара облику празног времена, али га не испуњава, просторна појава тог облика уопште (то је та просторна појава која се приказује на различит начин, у неуротичном кастрирању и психотичком распарчавању). Облик времена у „Ја" опредељивао је поредак, целину и низ. Статички формални поредак, у који улазе пре, за време и после, обележава у времену поделу нарцисоидног „ја" или услове његовог контемплирања. Целина времена прибира се у слици страшне радње, онакве какву је „над-ја" истовремено представило, забранило и предсказало: радња = х. Низ времна означава сучељавање подељеног нарцисоидног „ја" са скупом времена или сликом радње. Нарцисоидно „ја" понавља се једном, уз модус пре или недостатка, уз модус Онога (ова радња је сувише велика за мене); други пут, уз модус бескрајног једнако-постајања, својственог *идеалном ја;* трећи пут, уз модус после који остварује прорицање *над-ја* (оно и ја, услов и агенс биће сами уништени)! Јер сам практични закон не значи ништа друго до тај облик празног времена.

Кад нарцисоидно „ја" добије место виртуелних и стварних предмета, кад на себе преузме померање једних, као и прерушавање других, оно не замењује један садржај другим. Напротив, ми смо ушли у трећу синтезу. Рекло би се да је време напустило сваки могући меморијални садржај, и, кроз то, разбило круг у који га је увукао Ерос. Оно се одвило, усправило, узело крајњи лик лавиринта, лавиринта у правој линији који је, како каже Борхес, „невидљив непрестан". Празно време, без својих шарки, са строгим формалним и статичким поретком, својом убитачном целином, неповратним низом, заправо је *инстинкт смрти.* Инстинкт смрти не улази у циклус са Еросом; он са њим није никако ни комплементаран, ни антагонистичан, нити симетричан на било који начин, него сведочи о једној сасвим другој ситнези. Наместо узајамног односа Ероса и Мнемозине долази узајамни однос једног нарцисоидног „ја", без сећања, са јаком амнезијом, и инстинкта смрти без љубави, десексуализованог. Нарцисоидно „ја" није више ништа друго до мртво тело; оно је остало без тела у исто време кад и предмети. Управо тај однос нарцисоидног „ја" и инстинкта смрти је тај који Фројд уочава тако дубоко када каже

како се либидо не излива на „ја", а да се при том не десексуализује, не обликује једну неутралну енергију, *померљиву*, способну у суштини да се стави у службу Танатоса.[8] Али зашто Фројд посматра инстинкт смрти као претходника тој десексуализованој енергији, независног од ње у принципу? Из два разлога бесумње; један се тиче постојаности дуалистичког и конфликтног модела који надахњује читаву теорију порива, други, материјалистичког модела који стоји на челу теорије понављања. Управо зато, Фројд ставља нагласак час на разлици између Ероса и Танатоса, према којој Танатос мора бити оспособљен за самог себе, у опречности са Еросом; час на разлици ритма или амплитуде, као да је Танатос доспео до стања бежживотне материје и кроз то се поистоветио са оном снагом сировог и голог понављања, за коју се претпоставља да је животне снаге, приспеле из Ероса, само застиру или осујећују. Али на сваки начин смрт, одређена као квалитативни и квантитативни повратак живог тој бежживотној материји, има само номиналну, научну и објективну дефиницију; Фројд на бизаран начин одбацује сваку другу димензију смрти, сваки прототип или представљање смрти у несвесном, иако признаје постојање таквих прототипова за рођење или кастрирање.[9] Елем, свођење смрти на објективну детерминисаност материје испољава ону предрасуду према којој понављање мора наћи свој крајњи принцип у неиздиференцираном материјалном моделу, с оне стране померања и прерушавања једне другоразредне или опречне разлике. Али, у ствари, структура несвесног није конфликтна, супротстављена или од противречности, него је упитна и проблемска. Понављање није исто тако сирова и гола снага, с оне стране прерушавања која би га обухватила на другоразредан начин као варијанте; оно се, напротив, изаткава у прерушавању, у померању као конститутивним елементима којима оно не претходи. Смрт се више не јавља у објективном моделу једне бездушне, равнодушне материје, на који би „се вратило" живо биће; она је приказана у живом бићу, као субјективно и издиференцирано искуство, снабдевено прототипом. Она не одговара неком стању материје, она је, напротив, сагласна једном чистом облику који се одрекао сваке материје — празни облик времена. (А сасвим је иста ствар, начин да се испуни време, било

---

[8] Фројд, *Ја и Оно*, „Огледи из психоанализе" (превод Јанкелевича, изд. Payot), стр. 212—214.

[9] Фројд, *Забрана, симптом, зебња* (превод Торт, друго издање, Presses Universitaires de France, 1968), стр. 53 и сл. Утолико је чудније што Фројд пребацује Ранку да развија сувише објективну концепцију о рођењу.

да се понављање потчини номиналном идентитету једне мртве материје, или неотуђивом идентитету једне бесмртне душе.) Јер смрт се не своди на негацију, ни на негатив опречности, нити на негатив ограничења. Смрт не добија прототип ни од ограничавања смртног живота кроз материју, нити од опречности бесмртног живота са материјом. Смрт је пре последњи облик проблематике, извор проблема и питања, обележје њиховог трајања изнад сваког одговора, Где у Када? које обележава то (не)-бивство у коме се храни свака тврдња.

Бланшо је добро говорио да смрт има два вида: један, лични, који се односи на „Ја", мене, и са којим се могу сучелити у некој борби или га достићи до неке границе, у сваком случају сусрести у једној садашњости која наводи све на пролажење. Али други вид, необично је неличан, без икаквог односа са „ја", ни садашњост, ни прошлост, него увек нешто што треба да дође, извор једне вишеструке авантуре непрекидне у питању које опстојава: „Управо чињеница умирања укључује један радикални преокрет којим смрт, као крајњи облик моје моћи, не постаје само оно што ме ускраћује, бацајући ме изван моје моћи започињања и чак завршавања, него постаје оно што није у вези са мном, без моћи нада мном, оно што је очишћено од сваке могућности, нестварност недефинисаног. Преокрет кога ја не могу да себи представим, кога не могу чак ни да схватим као дефинитивног, који није неповратни прелаз преко кога нема повратка, пошто је он нешто што се не испуњава, без краја и престанка . . . Време без садашњости са којим ја немам никакав однос, оно према чему ја не могу да се упутим, пошто у (њему) *ја* не умирем, разочаран сам што не могу да умрем, јер *се* у (њему) умире, не престаје се и стално се умире . . . Не крај, него бескрај, не сопствена смрт, него било која смрт, не истинита смрт, него, како каже Кафка, њена капитална грешка која се кези" . . .[10] Чак и кад се ова два вида суоче, добро се види да их чак ни самоубиство не чини адекватним и не доводи до поклапања. Елем, први означава оно лично нестајање лица, поништавање *те* разлике какву представљају „Ја", „ја". Разлика која је била само за умирање и чије нестајање може бити објективно представљено у повратку бездушној материји, као прорачунатој у некој врсти ентропије. Упркос привидима, ова смрт долази увек споља, у самом тренутку када конституише најличнију могућност, и из прошлости, у самом тренутку када је најсадашњија. Али други, друго лице, други вид, обележава стање сло-

[10] Морис Бланшо (Maurice Blanchot), *Књижевни простор* (N. R. F., 1955), стр. 105, стр. 160—161.

бодних разлика када ове нису више подвргнуте облику који им је давало једно „Ја", једно „ја", када се развијају у један лик који искључује *моју* властиту кохерентност у истом својству као што је кохерентност неког било којег идентитета. Постоји увек једно дубље „умире се" него што је „ја умирем", и постоје само богови који умиру без престанка и на више начина; као да су искрсавали светови у којима појединачно није више затворено у лични облик „Ја" и „ја", ни чак једнина, затворена у границама појединца — укратко вишеструко непотчињено које се не „препознаје" у првом виду. Међутим, управо на први вид упућује читава фројдовска концепција; али баш кроз то њој недостаје инстинкт смрти, те одговарајућа искуства и прототип.

Не видимо, дакле, никакав разлог за постављање инстинкта смрти који би се разликовао од Ероса, било кроз разлику у природи између две снаге, било кроз разлику ритма или амплитуде између два кретања. У оба случаја разлика би већ била дата, а Танатос независан. Напротив, чини нам се да је Танатос потпуно побркан са десексуализацијом Ероса, са формирањем оне неутралне и померљиве енергије о којој говори Фројд. Ова не прелази у службу Танатоса, она га конституише: између Ероса и Танатоса не постоји нека аналитичка разлика, то јест већ дата, у једној истој „синтези" која би их обједињавала или их довела у алтернативу. Не зато што би разлика била мање велика; напротив, она је већа, пошто је синтетичка, тачније, зато што Танатос означава једну сасвим другу синтезу него Ерос, утолико ексклузивнију што је она издигнута над њим, изграђена на његовим рушевинама. То је у исто време када се Ерос излива на „ја" — када ја узима на себе прерушавања и померања која су карактерисала предмете, да би од тога направила сопствену смртоносну наклоност — када либидо губи читав мнемички садржај, и када Време губи свој кружни лик да би добило један немилосрдни прави облик — и када се институт смрти јавља, истоветан са тим чистим обликом, десексуализованом енергијом *из* тог нарцисоидног либида. Комплементарност нарцисоидног либида и инстинкта смрти дефинише трећу синтезу, исто као што су Ерос и Мнемозина дефинисали другу. А када Фројд каже да тој десексуализованој енергији као корелативу либида који је постао нарцисоидан треба додати процес *промишљања* уопште, онда то морамо схватити како, супротно старим дилемама, то више није питање да ли је мисао урођена или стечена. Ни урођена, ни стечена, она је генитална, *то јест* десексуализована, издигнута у том преливању које нас отвара празном времену. „Ја

сам један урођени гениталац", говорио је Арто, желећи такође да каже, једна „десексуализована стеченост", да би обележио ону генезу мишљења у увек распуклом „Ја". Мисао се не стиче, нити се упражњава као нека урођеност, него се чин промишљања твори у самој мисли, можда под дејством неке жестоке снаге која доводи до изливања либида на нарцисоидно „ја", и, паралелно, до извлачења Танатоса из Ероса, апстраховања времена из сваког садржаја, како би се одатле издвојио чисти облик. Постоји искуство смрти које одговара тој трећој синтези.

Фројд приписује несвесном три велике непознанице: Не, Смрт и Време. Ипак, реч је само о времену, смрти и не у несвесном. Значи ли то само рећи да су они покренути, а да нису представљени? Још више: несвесно не зна за не зато што живи од (не)-бивства проблема и питања, али не од не-бивства негатива који погађа само свест и њене представе. Оно не зна за смрт зато што се свака представа смрти тиче неадекватног вида, док несвесно уочава наличје, открива друго лице. Оно не зна за време зато што није никада потчињено емпиријским садржајима једне садашњости која пролази у представљању, него барата са пасивним синтезама једног изворног времена. *То су те три синтезе којима се треба враћати, као конститутивним деловима несвесног.* Оне одговарају оним ликовима понављања какви се јављају у делу једног великог романсијера: веза, увек обнављани конопчић; мрља на зиду, увек померана; гума, увек избрисана. Понављање-веза, понављање-мрља, понављање-гума: тројка с оне стране принципа задовољства. Прва синтеза изражава утемељивање времена на једној живој садашњости, утемељивање које задовољству пружа вредност емпиријског принципа уопште, коме је подређен садржај психичког живота у Ономе. Друга синтеза изражава утемељивање времена путем чисте прошлости, утемељивање које условљава примену принципа задовољства на садржаје „Ја". Али трећа синтеза означава бездан у који нас само утемељивање гура: Танатос се веома открива у трећој, као бездан с оне стране утемељивања Ероса и утемељивања Хабитуса. Такође, са принципом задовољства постоји један тип нескладног односа који се често изражава у недокучивим парадоксима задовољства које је везано за бол (у ствари, ради се о сасвим другој ствари: ради се о десексуализацији у тој трећој синтези, утолико што она забрањује примену принципа задовољства као усмеравајуће и претходне идеје, да би потом приступила једној ресексуализацији у коју задовољство инвестира само чисту и хладну мисао, апатичну и слеђену, како се то види у случају садизма или мазохизма). На известан начин трећа

синтеза обједињава све димензије времена, прошлост, садашњост, будућност, те их тера да се сада комбинују у чистом облику. На други начин, она повлачи њихову реорганизацију, пошто је прошлост одбачена на страну Онога као услов који недостаје у зависности од целине времена, и пошто садашњост бива дефинисана метаморфозом агенса у идеалном „ја". На још један други начин, крајња синтеза се тиче само будућности, пошто у „над-ја" најављује разарање Онога и „ја", прошлости као и садашњости, услова као и агенса. Управо на том крајњем врху права линија времена преиначава круг, додуше необично извијуган, или инстинкт смрти открива једну неусловљену истину у њеном „другом" лицу — заправо вечити повратак, с тим што он не враћа све, него, напротив, обухвата свет који се ослободио недостајућег услова и недостајуће једнакости агенса да би само потврдио претерано и неједнако, бескрајно и непрестано, неформално као производ крајње формалности. Тако се завршава прича о времену: њему је својствено да растура свој физички или природни круг, који је сувише добро центриран, и да формира једну праву линију, која, међутим, повучена сопственом дужином, преиначава вечито децентриран круг.

Вечити повратак је снага тврђења, али он тврди све о вишеструком, све о различитом, све о случајности, *изузев* онога што их потчињава Једноме, Истоме, нужности, *изузев* Једног, Истог и Нужног. О Једноме се каже да је себи потчинио многоструко једном заувек. А зар то није лице смрти? Али зар друго лице не значи довести до умирања једном заувек, кад на то дође ред, свега што дејствује једном заувек? Управо зато што проглашава и подразумева „једном заувек" смрт онога што је једно, вечити повратак је суштински повезан за смрћу. А ако је суштински повезан са будућношћу, онда је то зато што је будућност развијање и објашњавање вишеструког, различитог и случајног самих за себе и „за сваки пут". Понављање у вечитом повратку искључује два одређења: Исто или идентичност потчињавајућег појма, и негатив услова који би повезивао понављано са Истим и обезбеђивао потчињеност. Понављање у вечитом повратку искључује истовремено једнако-постајање и слично-постајање као појам, и услов који недостаје за једно такво постајање. Оно се, напротив, односи на прекомерне системе који повезују различито са различитим, вишеструко са вишеструким, случајно са случајним, у један скуп тврдњи које увек коегзистирају са постављеним питањима и са донетим одлукама. Речено је да човек не зна *играти:* па чак и кад се препусти случају или неком мноштву, он своје тврдње схвата као нешто што

треба да то ограничи, своје одлуке као начин да отклони њихово дејство, а своја репродуковања као оно што наводи исто да се врати на хипотезу о добитку. Заправо, реч је о лошој игри, у којој постоји ризик како да се изгуби, тако и да се добије, зато што се у њој не афирмише *читава* случајност: претходно успостављени карактер правила које цепа на делиће, има за корелат услов који недостаје у играчу, с тим што овај не зна који ће делић изаћи. Напротив, систем будућности треба звати божанском игром, пошто правило претходно не постоји, пошто се игра већ игра на властитим правилима, пошто дете-играч може само да добије — с тим што је свака случајност већ сваки пут и за сва времена афирмисана. Није реч о рестриктивним или ограничавајућим тврдњама, него о коегзистирајућим са постављеним питањима и са одлукама из којих ова еманирају: таква игра повлачи за собом понављање нужно победничког ударца, пошто је он такав само захваљујући томе што обухвата све комбинације и сва могућа правила у систему властитог повратка. У тој игри разлике и понављања, коју води инстинкт смрти, најдаље је отишао Борхес, у свом необичном делу: „Ако је лутрија интензификација случајности, периодична инфузија хаоса у космос, зар онда не би било приличније да случајност делује у свим етапама извлачења, а не у само једној? Зар очигледно није апсурдно да случајност диктира нечију смрт, а да околности те смрти нису подложне случајности: резерва, публицитет, рок од једног сата или од једног столећа? . . . У ствари, *број извлачења је бескрајан.* Ниједна одлука није коначна, а све се гранају. Незналице претпостављају да бескрајна вучења захтевају једно бескрајно време; довољно је у ствари да време буде бескрајно дељиво . . . У свим фикцијама, када се представе разна решења, човек прихвата једно и елиминише друга; у причи скоро неразмрсивог романа *Ts'ui Pên,* он их прихвата све — истовремено. Он тако *ствара* разне будућности, разна времена која се, уз то, размножавају и рачвају. Отуда противречности романа. Фанг, на пример, чува једну тајну; неки незнанац куца му на врата; Фанг одлучује да га убије. Наравно, постоји више могућих расплета: Фанг може да убије уљеза, уљез може да убије Фанга; обојица могу да се спасу, обојица могу да погину, итд. У делу *Ts' ui Pên* долази до свих расплета; сваки је полазна тачка за друга рачвања".[11]

---

[11] Jorge Luis Borges, *Fictions,* превод Verdevoye и Ibarra (N. R. F. 1951), стр. 89—90, 129—130.

*
* *

Које системе обухвата вечито враћање? Посматрајмо две поставке: само оно што личи једно другоме, разликује се; и само разлике личе једна на другу.[12] Прва формула поставља сличност као услов разлике; она без сумње захтева такође да постоји услов за један идентични појам који би се односио на две ствари које се разликују, под условом да једна другој личе; и подразумева још аналогију у односу који свака ствар има са својим појмом; и повлачи најзад свођење разлике на неку опречност коју опредељују ова три момента. Према другој формули, напротив, сличност, али и идентичност, аналогија, опречност могу да се посматрају само као последице, производи неке првотне разлике или неког првотног система разлика. По тој другој формули, разлика треба одмах да принесе једне другима термине који се разликују. Потребно је, сагласно онтолошкој интуицији Хајдегера, да разлика буде, сама по себи, изрицање и веза, да приноси различито различитом, без икаквог посредовања путем идентичног или сличног, аналошког или опречног. Потребна је једна диференцијација разлике, једно само-по-себи као *диференцирајуће,* једно *Sich-unterscheidende,* чиме различито бива истовремено прикупљено, уместо представљено под условом да постоји нека сличност, нека идентичност, аналогија, нека опречност које би претходиле. Што се тиче тих инстанци, оне су, пошто престану да буду услов, само последице прве разлике и њене диференцијације, дејства целине или површине које карактеришу денатурисан свет представе и које изражавају начин на који се само-по-себи разлике скрива, изазивајући оно што га покрива. Морамо се запитати да ли су ове две формуле само два начина говорења који много не мењају читаву ствар, или се, пак, односе на сасвим различите системе; или, опет, и кад се примењују на исте системе (и у крајњој линији на систем света), не означавају два некомпатибилна тумачења (а неједнаке вредности), од којих је једно способно да све промени.

Управо о истим условима се ради и када се скрива то само-по-себи разлике, и када разлика падне у категорије представљања. У којим другим условима разлика развија то своје само-по-себи као „диференцирајуће", и прикупља

---

[12] Claude Lévi-Strauss, *Le totêmisme aujourd'hui* (Presses Universitaires de France, 1962), стр. 111: „Једне другима не личе сличности, него различитости". — Леви-Строс показује како се тај принцип развија у конституисању бар два низа, с тим што се термини сваког низа разликују међусобно (на пример, за тотемизам, низ одвојених животињских врста и низ диференцијалних друштвених положаја) : сличност лежи „између та два система разлика".

различито с оне стране сваког могућег представљања? Прва особина нам се чини да је организовање у низове. Потребно је да се неки систем конституише на основу два или више низова, с тим што је сваки низ дефинисан разликама између термина који га састављају. Ако претпоставимо да низови улазе у саобраћање под дејством неке било које снаге, онда долази до појаве да то саобраћање приноси разлике другим разликама, или конституише у систем разлике разлика: ове разлике у другом степену играју улогу „диференцирајућег", то јест приносе једне другима разлике првог степена. Овакво стање ствари верно се изражава у извесним физичким појмовима: *спрега* између хетерогених низова; из тога произилази једна *унутрашња резонанца* у систему; из тога произилази једно *принудно кретање* чија амплитуда излази из оквира низова саме основе. Може се одредити природа тих елемената који вреде истовремено због своје разлике у низу чији су саставни део, и због своје разлике разлике, од једног низа до другог: то су интензитети, својство интензитета као нечег што је конституисано помоћу једне разлике која се сама враћа на друге разлике (E-E' где се E враћа на e-e', а e на e-e' . . .). Интензивна природа посматраних система не мора да нас наведе на прерану процену њихове квалификације: механичке, физичке, биолошке, психичке, друштвене, естетске, филозофске, итд. Сваки тип система има без сумње своје посебне услове, али су ови усаглашени са преводним особинама, с тим што им у сваком случају дају одговарајућу структуру: на пример, речи су истински интензитети у извесним естетским системима, појмови су такође интензитети са становишта филозофског система. Уочљиво је, према чувеном Фројдовом нацрту из 1895. године, да се биопсихички живот представља у облику једног таквог интензивног поља, где се одређујуће разлике расподељују као надражаји, а разлике разлика, одређујуће као крчење нервних путева. Али нарочито синтезе Психе отелотворују за свој рачун три димензије система уопште. Јер психичка веза (Habitus) обавља спрегу надражајних низова; Ерос означава специфично стање унутрашње резонанце која одатле проистиче; инстинкт смрти се меша са изнуђеним кретањем чија психичка амплитуда превазилази саме резонантне низове (одакле разлика у амплитуди између инстинкта смрти и резонантног Ероса).

Када се успостави саобраћање између хетерогених низова, онда све врсте последица одатле истичу у систем. Нешто „пролази" између обала; избијају догађаји, севају појаве, типа муње или грома. Просторно-временски динамизми испуњавају систем, изражавајући истовремено резо-

нанцу низова у спрези и амплитуду изнуђеног кретања које се из њих излива. Субјекти насељавају систем, ларвални субјекти у исти мах кад и пасивна ја. Реч је о пасивним ја, зато што се они мешају са контемплацијом спрега и резонанци; и о ларвалним субјектима, зато што су они ослонац или трпни елеменат динамизама. У ствари, са својим нужним учешћем у принудном кретању, чисти просторно-временски динамизам може да се осети само на врху живућег, у условима изван којих би он довео до смрти сваки добро конституисан субјекат, обдарен независношћу и активношћу. Већ сама ембриологија показује да постоје системски витални покрети, клизања, извијања која једино ембрион може да поднесе: развијено живо биће би из тога изашло унакажено. Постоје покрети од којих се може бити само пасивни елемент, али пасивни елемент потом може бити само ларва. Еволуција се не одиграва на чистом ваздуху, и само инволуирани еволуира. Кошмар је можда неки психички динамизам који не би могли поднети ни пробуђени човек, па ни *сам сневач*, већ једино спавач у дубоком сну, у сну без снова. У том смислу није сасвим сигурно да мисао, онаква какву конституише динамизам, својствен филозофском систему, може да се припише, као код картезијанског когита, неком довршеном, добро конституисаном субјекту: мисао пре припада тим ужасним кретањима која се могу поднети само у условима ларвалног субјекта. Систем садржи само такве субјекте, пошто само они могу правити изнуђено кретање, правећи од себе пасивни елеменат динамизама које изражава. Чак је и филозоф ларвални субјекат свог сопственог система. Тако се, дакле, систем не дефинише само разнородним низовима који га оивичују; нити спрегом, резонанцом и изнуђеним кретањем које од тога конституише димензије; него такође и субјектима који га насељавају и динамизмима који га испуњавају; те најзад квалитетима и простирањима који се развијају полазећи од тих динамизама.

Међутим, и даље остаје кључна потешкоћа: ради ли се доиста о разлици која приписује различито различитом у тим интензивним системима? Да ли разлика разлике приписује разлику самој себи без другог посредника? Кад говоримо о стављању у саобраћање разнородних низова, о једној спрези и резонанци, зар онда није реч о томе да се то дешава под условом да постоји неки минимум сличности између низова, и идентитет у агенсу који обавља саобраћање? Зар „сувише" разлике међу низовима не би онемогућило сваку операцију? Зар човек није присиљен да пронађе једну изузетну тачку где ће разлика моћи да се промишља само на основу сличности ствари које се разли-

кују и идентичности неке треће? Управо овде морамо указати највећу пажњу одговарајућој улози разлике, сличности и идентичности. Пре свега, питању какав је тај агенс, та снага која обезбеђује саобраћање? Гром пуца између различитих интензитета, али њему претходи један *тамни претеча,* невидљив и неосетљив, који унапред одређује његову преокренуту путању, као у рупу. Исто тако, сваки систем садржи свог тамног претечу који обезбеђује саобраћање оивичавајућих низова. Видећемо да, сагласно разноликости система, ову улогу испуњавају врло различите детерминисаности. Али на сваки начин потребно је знати како претеча обавља ту улогу. Нема сумње да *постоји* идентичност претече, и сличност низова које доводи у саобраћање. Али то „постоји" остаје савршено недетерминисано. Јесу ли идентичност и сличност овде услови, или, супротно, дејства функционисања тамног претече који би на себе нужно пројектовао илузију о једној фиктивној идентичности, а на низове, које окупља, илузију о ретроспективној сличности? Идентичност и сличност би тада биле само неизбежне илузије, то јест појмови размишљања који би објаснили нашу укорењену навику да разлику промишљамо полазећи од категорија представљања, али то због тога што би се невидљиви претеча прерушио, он сам и његово функционисање, и самим тим прерушио оно само-по-себи као праву природу разлике. Обзиром да су дата два разнородна низа, два низа разлика, претеча делује као диференцирајући фактор тих разлика. Управо тако их он доводи непосредно у однос, и то својом властитом моћи: он је оно само-по-себи разлике или „различито различито", то јест разлика у другом степену, разлика са собом која приписује различито различитом самом по себи. Пошто је пут који он обележава невидљив, и постаће видљив тек наопачке, утолико што је прекривен и испресецан појавама које уводи у систем, нема другог места но оног где он „недостаје", нити другог идентитета до оног коме недостаје: он је заправо предмет = x, онај који „недостаје на свом месту", као и својој сопственој идентичности. Све док логичка идентичност, коју му размишљање апстрактно придаје, и физичка сличност коју размишљање придаје низовима што их овај окупља, изражава само статистичко дејство његовог функционисања на целину система, то јест начин на који се он нужно прерушава под својим властитим дејствима, пошто *се* непрекидно *помера* у самом себи и непрекидно прерушава у низовима. Тако не можемо сматрати да су идентичност неког трећег и сличност делова услов за бивство и мисао разлике, него само услов за њено представљање, услов који изражава денатурисање тог

бивства и те мисли, попут неког оптичког дејства које би пореметило прави статус услова какав је он по себи.

Неједнаким (dispars) зовемо тог тамног претечу, ту разлику по себи, у другом степену, која доводи у везу саме разнородне или разнолике низове. Његов простор кретања и његов процес прерушавања детерминишу управо у сваком случају релативну величину разлика које се доводе у везу. Веома је добро познато како у извесним случајевима (у извесним системима) разлика употребљених разлика може бити „врло велика"; у другим системима, она мора бити „врло мала".[13] Али, било би погрешно видети, у овом другом случају, чисти израз неког претходног захтева за сличност који би се олабавио у првом случају, распростирући се на светској лествици. Наглашава се, на пример, нужност да неједнаки низови буду *скоро слични*, да учесталости буду *суседске* (ω у суседству са ω_o), укратко да разлика буде *мала*. Али, заправо, нема разлике која не би била „мала", чак и на светској лествици, ако се претпостави да је идентичан агенс који доводи различита у саобраћање. Као што смо видели, мало и велико се врло лоше примењују на разлику зато што је процењују према критеријима Истог и сличног. Ако се разлика припише свом диференцирајућем, ако се води рачуна да се диференцирајућем не придаје идентичност коју оно нема и не може имати, разлика ће бити названа малом или великом, зависно од њених могућности дељења, то јест зависно од померања и прерушавања диференцирајућег, али ниуком случају не може се ићи на тврдњу да мала разлика сведочи о постојању строгог услова за сличност, исто као што ни велика не сведочи о постојаности неке једноставно олабављене сличности. Сличност је на сваки начин дејство, производ функционисања, ваљски резултат — илузија која искрсава чим се агенс натопи идентичношћу која му недостаје. Значајно, дакле, није то што је разлика мала или велика, јер је она коначно увек мала у односу на једну ширу сличност. Значајно, за оно по-себи јесте то да је разлика, мала или велика, увек унутрашња. Постоје системи са великом спољном, а малом унутрашњом сличношћу.

---

[13] Леон Селм (Selme) је показао да је илузија о укидању разлика морала бити утолико већа уколико су разлике остварене у неком систему биле мање (тако је у термичким машинама): *Принцип Карноа (Carnot) против емпиријске формуле Клаусијуса* (Clausius), Живор (Givors), 1917. — О значају диспаратних низова и њиховој унутрашњој резонанци у конституисању система, позвати се на: Жилбер Симондон, *Појединац и његова физичко-биолошка генеза*, Presses Universitaires de France, 1964, стр. 20. (Али Ж. Симондон држи да као услов постоји захтев за сличношћу међу низовима, или незнатношћу употребљених разлика; в. стр. 254—257.)

Могуће је и супротно: системи са малом спољном, а великом унутрашњом сличношћу. Али оно што је немогуће лежи у противречном; сличност је увек споља, док разлика, мала или велика, обликује језгро система.

Ево неких примера, узетих из врло различитих књижевних система. У делу Рејмона Русела (Roussel) налазимо се пред вербалним низовима: улогу претече држи један хомоним или квази-хомоним *(билијар-пилићар)*, али тај тамни претеча се утолико мање види и осети, уколико један од два низа остаје скривен, по потреби. Чудне приче ће до врха попунити разлику између два низа, тако да се уводи дејство спољних сличности и идентичности. Елем, претеча не делује никако својом идентичношћу, било да је то номинална или хомонимска идентичност; он се добро види у квази-хомониму који функционише само ако се сав помеша са диференцијалним карактером две речи *(б* и *п)*. Исто тако, хомоним се овде не јавља као номинална идентичност неког означитеља, него као диференцирајуће одвојених означених које производи у другом степену дејство сличности означених, као дејство идентичности у означитељу. Исто тако, не би било довољно рећи како се систем темељи на извесној негативној детерминисаности, то јест помањкању речи у односу на ствари, пошто је једна реч осуђена да означи више ствари. Реч је о истој илузији која нас наводи да промишљамо разлику полазећи од претпостављених претходних сличности и идентичности, и од које она добија негативни изглед. Управо зато, као што смо видели, понављање речи не објашњава се више негативно, не може бити представљено као голо понављање, без разлике. Џојсово дело очигледно прибегава сасвим другим проседеима. Али и даље се ради о прикупљању максимума одвојених низова (у крајњој линији, свих конститутивних дивергентних низова космоса), који доводе до функционисања лингвистичких тамних претеча (овде езотеричних речи, речи-пртљажних торби), које не почивају ни на каквој претходној идентичности, које се особито не могу „идентификовати" у принципу, него уводе максимум сличности и идентичности у целину система, и као резултат процеса диференцијације разлике по себи (в. космичко писмо из *Финегановог бдења)*. Оно што се дешава у систему међу резонантним низовима, под дејством тамног претече, зове се „епифанија". Космичко ширење чини само једно са амплитудом једног принудног кретања, чистећи и излазећи из оквира низова, у последњој инстанци Инстинкт смрти, Стефаново „не" које није не-бивство негатива, него (не)-бивство неког постојаног питања коме одговара, не одговарајући му, кос-

мичко Да госпоће Блум јер га једино оно занима и испуњава адекватно.[14]

Питање о томе да ли је психичко искуство структурисано као језик, или чак да ли се психички свет може свести на књигу, зависи од природе тамних претеча. Један лингвистички претеча, нека езотеријска реч, није сама по себи идентичност, па била чак и номинална, исто као што ни њена значења немају сличност, па била она бескрајно олабављена; заправо, са „диференцирајућим" речи првог степена, и са „несличним" њиховог значења у потпуности се меша не само једна сложена реч или обичан скуп речи, него једна реч над речима. Такође само вреди, онолико колико она претендује, рећи не нешто, него рећи *смисао* онога што она каже. Елем, језичка законитост, онаква каква се остварује у представљању, искључује ту могућност; смисао неке речи може се исказати само неком другом речи која узима прву за предмет. Отуда та парадоксална ситуација: језички претеча припада некој врсти метајезика, и може да се оваплоти само у речи која је огољена од смисла са становишта низова вербалних представа првог степена. Та реч је *рефрен*. Ово двоструко стање

---

[14] *Белешка о Прустовим искуствима.* — Прустова искуства имају очигледно сасвим другчију структуру него Џојсове епифаније. Али се такође ради о два низа, од којих је један садашњост (Комбреј, такав какав га је он доживео), а други, садашња садашњост. Ако би се при том остало на првој димензији искуства, несумњиво да постоји сличност између два низа (колачић, доручак), и чак идентичност (укус као квалитет који је не само сличан, него и идентичан по себи у оба тренутка. Укус има моћ само зато што *обавија* нешто = x, које се не дефинише више идентичношћу: он обавија Комбреј *онакав какав је по себи*, делић чисте прошлости, у својој двострукој несводљивости на садашњост који је био (перцепција), и на садашњу садашњост када би се могао поново видети или обновити (драговољно сећање). Елем, тај Комбреј по себи дефинише се сопственом суштинском разликом, „квалитативном разликом" за коју Пруст каже да не постоји „на површини земље", него само у некој необичној дубини. Управо она производи, обавијајући се, идентичност квалитета као сличност низова. Идентичност и сличност нису, дакле, ни ту ништа друго до резултат једног диференцирајућег. А ако су два низа узастопна, један у односу на други, онда они, напротив, коегзистирају у односу на Комбреј по себи као предмет = x, који их доводи до резонанце. Уосталом, дешава се да се резонанца низова отвара на инстинкт смрти који их оба превазилази: то се дешава са чизмицом и успоменом на бабу. Ерос је сачињен од резонанце, али се превазилази ка инстинкту смрти, сачињеном од амплитуде једног принудног кретања (управо ће инстинкт смрти наћи свој славни исход у уметничком делу, с оне стране еротских искустава драговољног сећања). Прустовска формула „мало времена у чистом стању" означава најпре чисту прошлост, бивство прошлости по себи, то јест еротичну синтезу времена, али још дубље означава чисти и празни облик времена, крајњу синтезу, синтезу инстинкта смрти који доспева до вечности враћања у време.

езотеријске речи која казује свој властити смисао, али га само казује представљајући себе и представљајући га као не-смисао, добро изражава вечито померање смисла и његово прерушавање у низове. Тако добро да је езотеријска реч предмет = x, чисто језички предмет, али исто тако и да предмет = x структурише психичко искуство као искуство језика — под условом да се води рачуна о сталном невидљивом и тихом померању лингвистичког смисла. На известан начин све ствари говоре или имају један смисао, под условом да реч буде истовремено оно што се не говори, или пре смисао, оно што се не говори у речи. У свом врло лепом роману *Космос* Гомбрович показује како два низа разнородних разлика (низ вешања и низ уста) подстичу своје саобраћање кроз разне знакове, све до увођења једног тамног претече (убиство мачке) који овде делује као диференцирајуће њихових разлика, као смисао, оваплоћен, међутим, у једном апсурдном представљању, али полазећи од кога ће потећи динамизми, настати догађаји у систему Космос који ће пронаћи свој коначни исход у инстинкту смрти што прелази оквире низова.[15] Тако се издвајају услови под којима је нека књига космос, неки космос књига. И кроз врло различите технике развија крајња Џојсова идентичност, идентичност коју налазимо код Борхеса или код Гомбровича, хаос = космос.

Сваки низ твори историју: не различита становишта о једној истој историји, као што су становишта о граду према Лајбницу, него сасвим издвојене историје које се развијају истовремено. Базни низови су дивергентни. Не релативно, у смислу да би било довољно рашчистити пут па пронаћи конвергентну тачку, него апсолутно дивергентни, у смислу да је тачка конвергенције, хоризонт конвергенције у хаосу, увек смештен у том хаосу. Тај сам хаос је најпозитивнији, као што је истовремено и дивергенција предмет афирмације. Он се меша са великим делом које држи све *компликоване* низове, које афирмише и компликује све истовремене низове. (Није чудно што је Џојс показивао толико интересовања за Бруна, теоретичара *complicatio.)* Тројство компликација-експликација-импликација објашњава целину система, то јест хаос који држи све, дивергентне низове који одатле излазе и ту се враћају, и диференцирајућег који их једне другима приписује. Сваки низ се објашњава и развија, али у разлици са другим низовима које подразумева и који га подразумевају, које

---

[15] Witold Gombrowicz, *Cosmos*, Denöel, 1966. — Предговор *Космоса* јесте скица једне теорије о одвојеним низовима, њиховој резонанци и хаосу. Исто тако треба видети тему понављања у *Ferdydurke* (Julliard, 1958), стр. 76—80.

обавија и који га обавијају, у том хаосу који компликује све. Целина система, јединство дивергентних низова као таквих, одговара објективности неког „проблема"; отуда метода питања-проблема којима Џојс покреће своје дело, и начин већ, на који је Керол повезивао речи-пртљажне торбе са статусом проблематике.

Суштина лежи у симултаности, савремености, коегзистенцији свих низова заједно. Извесно је да су низови узастопни, један „пре", други „после", са становишта садашњости које прелазе у представљање. Управо са тог становишта за друго се каже *да личи* на прво. Али то већ није случај у односу на хаос који их подразумева, на предмет = x који их пресеца, на претечу који их доводи у саобраћање, на принудно кретање које излази из њихових оквира: диференцирајуће их увек наводи на коегзистирање. Више пута смо наишли на тај парадокс садашњости које се смењују, или низове који се смењују у стварности, али коегзитирају симболички у односу на чисту прошлост или на виртуелни предмет. Кад Фројд показује да је неки *фантазам* конституисан на бар два основна низа, један инфантилни и прегенитални, други генитални и постпубертетски, очигледно је да се ти низови смењују у времену, са становишта солипсистичког несвесног релевантног субјекта. Тада се поставља питање како објаснити феномен „враћања", то јест времена, неопходног да инфантилна сцена, за коју се претпоставља да је изворна, пронађе своје дејство тек на раздаљини, у некој одраслој сцени која јој личи и која се назива изведеном.[16] Заправо ради се о проблему резонанце између два низа. Али заправо овај проблем није добро постављен, све док се не води рачуна о једној инстанци у односу на коју два низа коегзистирају у једном интерсубјективном несвесном. У ствари, низови се не расподељују, један инфантилни а други одрасли, у истом субјекту. Догађај детињства не формира један од два стварна низа, него пре тамног претечу који доводи у саобраћање два базна низа, низ одраслих кога смо знали дететом, низ одраслог какав смо ми са другим одраслим и са другом децом. Такав је случај са јунаком *Трагања за изгубљеним временом:* његова инфантилна љубав према мајци јесте агенс саобраћања између два одрасла низа, низом Свана са Одетом, низом јунака који је одрастао, са Албертином — и увек иста тајна у оба, вечито померање, вечито прерушавање заточенице која означава сасвим добро тачку где низови коегзистирају у једном интерсубјективном несвес-

---

[16] По том проблему в. Жан Лапланш и Ж.—Б. Понталис, *Изворни фантазам, фантазми извора, извор фантазма,* Les Temps modernes, април 1964.

ном. Није умесно питати се како догађај детињства делује само са закашњењем. Он *је* то закашњење, али то само закашњење јесте чисти облик времена који доводи до коегзистирања оног пре и после. Кад Фројд открије да је фантазам можда крајња стварност и подразумева нешто што излази из оквира низова, онда не треба из тога закључити да је сцена детињства нестварна или имагинарна, него пре да емпиријски услов временског следа уступа место коегзистенцији два низа у фантазму, низу одраслог какви ћемо бити са одраслима какви „смо били" (в. оно што је Ференци називао идентификацијом детета са агресором). Фантазам је манифестација детета као тамног претече. А у фантазму није изворан један низ у односу на други низ, него разлика низова, утолико што она приписује низ разлика једном другом низу разлика, апстрахујући њихов емпиријски след у времену.

Ако у систему несвесног није више могуће успоставити некакав ред смењивања између низова, ако сви низови коегзистирају, онда утолико више није могуће посматрати један као изворни, а други као изведени, један као модел, а други као копију. Јер низови су истовремено схваћени као коегзистирајући, изван услова временског смењивања, и као *различити,* изван сваког услова према коме би један уживао идентичност модела, а други сличност копије. Када се две приче развијају истовремено, немогуће је дати једној посебно место у односу на другу; то је случај када се каже да све има једнаку вредност, али „све једнако вреди" каже се за разлику, каже се само за разлику између двоје. Без обзира *како мала* била унутрашња разлика између два низа, између две приче, једна не репродукује другу, једна не служи као модел другој, него су сличност и идентичност само дејства функционисања те разлике, једине изворне у систему. Може се, дакле, слободно рећи да систем искључује означавање једног изворног и једног изведеног, као једног првог и једног другог пута, пошто је разлика сам извор, и доводи до коегзистенције, неовисно од сваке сличности, различито које приписује различитом.[17] Без сумње да се под тим видом вечито

---

[17] На страницама које се нарочито примењују на фројдовски фантазам, Жак Дерида пише: „Враћање је, дакле, изворно, јер би, другчије, разлика била временски рок који себи даје нека свест, неко само по себи присуство садашњег... Рећи да је (разлика) изворна, то значи истим потезом избрисати мит о присутном извору. Због тога треба схватити ‚изворно' као прецртано, у недостатку чега би се извела разлика из једног пуног извора. Управо не-извор је изворан" (*Писмо и разлика,* Editions du Seuil, 1967). стр. 302—303. — В. такође Морис Бланшо, *Смех богова,* N. R. F., јули 1965: „Слика мора да престане бити друга у односу на такозвани први предмет и мора захтевати извесни примат, исто као што ће

враћање открива као „закон" без основа тог система. Вечито то враћање не доводи до враћања истог и сличног, него се само изводи из једног света чисте разлике. Сваки низ се враћа, не само у низовима који га подразумевају, него сам за себе пошто га други не подразумевају, а да потом он сам није интегрално обновљен као оно што их подразумева. Вечито враћање има само следећи смисао: одсуство извора који се може означити, то јест означавање извора као постојања разлике која приписује различитото различитом да би га (или њих) навела да се врати као такво. У том смислу, вечито враћање је заиста последица једне изворне, чисте, синтетичке разлике, по себи (оно што је Ниче називао вољом за моћ). Ако је разлика нешто само-по-себи, онда је понављање у вечитом враћању оно само-за-себе разлике. Ипак, како се може негирати да је вечито враћање неодвојиво од Истог? Зар оно само није вечито враћање Истог? Али ми морамо бити осетљиви на различита значења, бар на она три, а то су „исти, идентични, сличан".

Или, пак, Исто обележава неки претпостављени субјекат вечитог враћања. Он обележава тада идентичност Једног као принцип. Али ту заправо лежи највећа, најдужа *грешка*. Ниче добро каже: кад би се радило о враћању једног, оно би започело неизлажењем из самог себе; ако би требало детерминисати вишеструко да му личи, оно би започињало не губљењем свог идентитета у том деградирању сличног. Понављање је исто толико стално трајање једног колико и сличност вишеструког. Субјекат вечитог враћања није исто, него различито, нити слично, него неслично, нити Једно, него вишеструко, ни нужност, него случајност. Штавише, понављање у вечитом враћању подразумева разарање свих облика који спречавају такво функционисање, с тим што су категорије представљања оваплоћене у претходнику Истог, Једног, Идентичног и Једнаког. Или су, пак, исто и слично само дејство функционисања система који су подвргнути вечитом враћању. Управо тако идентичност бива нужно пројектована, или пре ретроградно пројектована на изворну разлику, док одређена сличност бива интериоризована у дивергентне низове. О тој идентичности, о тој сличности морамо рећи да су „симулиране": оне су произведене у систему који приписује слично сличноме кроз разлику (управо зато један такав систем је и сам привиђење). Исто, слично су фикције које је створио вечити повратак. Постоји ту, овога пута,

---

изворно, затим извор, изгубити своја привилегована места као првотне снаге... Не постоји више изворно, него једно вечито треперење где се, у блеску кривине и враћања, распрскава одсутност извора".

не више грешка, него илузија: неизбежна илузија, која је извор грешке, али из кога она може бити издвојена. Или се, пак, исто и слично не разликују од самог вечитог враћања. Они не постоје пре вечитог враћања, јер се не враћају исто, нити слично, него је вечити повратак чак сам, и сама сличност онога што се враћа. Они се, штавише, не могу апстраховати из вечитог враћања да би реаговали на узрок. Исто се каже за оно што се разликује и остаје различито. Вечито враћање је исто *из* различитог, једно *из* вишеструког, слично *из* несличног. Извор претходне илузије, оно је ствара и одржава само да би се у томе радовало, и у томе огледало као под дејством сопствене оптике, не падајући никада у оближњу грешку.

(Крај)

С француског
Љиљана ЦВИЈЕТИЋ-КАРАЦИЋ

Жил ДЕЛЕЗ

ИСПРАВКА

Објављујући у неким ранијим и скорашњим свескама неколике необјављене рукописе Тодора Манојловића — новелу *Роман Чедомиља Весића* и руковет антифашистичких песама — *као* необјављен штампали смо, у лањској децембарској свесци, и оглед *Жер. де Нервал.* Овај оглед, међутим, јесте био већ објављен, далеке 1955. године, у деветој свесци *Књижевности.* Извињавамо се читаоцима.

ЧОВЕК ЈЕ УМРО (2)

(Наставак из претходне свеске)

Кад сам се вратио из Енугуа,[10] за мном је настала права хајка коју су организовали војна обавештајна служба и Гестапо[11] и Лагоса. Добро сам пазио да не паднем у руке ниједне од њих, а допустио сам да ме коначно ухапси један униформисани полицајац изван капије Ифе универзитета. После хапшења бринуо сам само о једном — да одложим своје пребацивање до Лагоса тако дуго док не подузмем известан број основних мера предострожности. Борба за моје тело је почела и изводила се брзином која је збуњивала и љутила Лагос. У њу је био упетљан и војни гувернер Запада, и ја сам успео да изнудим закашњење од драгоцена двадесет четири сата и, након многих договора преко телефона, изврдавања и гарантија, сложили смо се да ће ме пратити један врло високи полицијски службеник у Лагос на разговор са Говоном. Тај је споразум постигнут између гувернера Западне области и Говона. Одвешћемо се право у Додан касарне,[12] Говон ће ми поставити једно или два питања о мојој делатности, и ја ћу се већ истог дана вратити у Ибадан.

Није ово први пут да сам у „Е"[13] одсеку. Одлазио сам тамо и раније, увек у вечитој јурњави за својим пасошем

---

[10] Енугу је био главни град Источне провинције, касније отцепљене Бијафре, а данас је престоница савезне државе Анамбре (прим. прев.).

[11] Аутор назива тадашњу нигеријску цивилну обавештајну службу Гестапоом због сурових поступака према ухапшенима (прим. прев.).

[12] Седиште војних шефова (прим. прев.).

[13] Један од одсека службе безбедности (прим. прев.).

према којем су службеници безбедности постали скоро посесивно привржени још од 1962. године, од мојих првих, безопасних чарки са владама. Понекад је то чак био и мирољубиви *ménage à trois.*[14]

Затим уђе комесар Ибадана. Правда се. Не можемо да идемо у Додан касарне, изгледа да ствар није више у његовој надлежности ... настављао је он, а ја сам једва могао да га разумем колико је био потресен. Рекох му да сам тако нешто и могао да претпоставим. Баш тада уђе неки млад човек. Чим сам га видео, онако разметљивог и самопоузданог, знао сам с ким имам посла. Био је то један од оних „специјалиста" којима су заменили стручњаке из Ибо народа, и сад је желео да се докаже. Само га је та жеља окупирала. Његово понашање према комесару који је од њега био старији неколико чинова било је хотимично арогантно. Захтевао сам да ми то, управо приспело створење каже зашто сам сад у служби безбедности, а не у Додан касарнама. Подигао је обрве чудећи се, као да никад није чуо за њих. Поновио сам свој формални протест, а на то он дрско узврати:

„А шта то ви имате да кажете шефу државе? Зар ви мислите да је то само тако?"

„Ја већ имам уговорен пријем и он ме очекује."

„Не знам ништа о томе. Од мене траже да вам поставим нека питања. Уосталом, свако може овамо да уђе и да једноставно каже да има састанак са шефом државе."

Окренуо сам се према комесару. Тргнувши се из ошамућености у којој је још увек био, он мрмљајући потврди мој захтев. Млади службеник опет понови:

„Рекао сам да не знам ништа о томе. Свакоме може да падне на памет да тражи да посети шефа државе."

Љут због безобзирности овог човека, рекох: „Надам се да не сматрате да ваш претпостављени официр лаже. Човек вам је потврдио да стварно имам заказан пријем."

Д. је погледао испитивачки, правећи се — то је било тако очито — да ништа не зна. Тек онда се комесар представио, износећи целу ствар у тако кривом светлу — да ми се све смучило. Онда је млади надувенко промрмљао нешто као извињење ... Дешава се да они у „Е" одсеку и незнају лично обласне комесаре, а, осим тога, он је неко време био у иностранству — све то неким немарно-покровитељским тоном. Гледао сам уморно овог заменика комесара ... Ма одлази човече, иди својој жени и деци! ... Он је коначно и отишао, с осећањем кривице,

[14] Фр. брак у троје (прим. прев.).

извињавајући ми се до последњег тренутка за ову измену програма:

„Немојте се узбуђивати, учините све што можете да сарађујете, убеђен сам да ћете увидети да сте у сигурним рукама."

Баш ми га је било жао.

Изгледа да је млади човек прихватио овај савет. Он се баш „није узбуђивао". Чак се и извинио за све ово, објашњавајући како понекад званичне наредбе могу баш и да се не подударе. Служба безбедности је још раније захтевала од ибаданске полиције да ме нађу и доведу на испитивање, тако да се од њих и није могло очекивати да ишта знају о договору са Додан касарнама. Представљајући се — „узгред буди речено, ја сам Д." — обећао је да ће телефонирати Говоновом ађутанту да види шта се тамо дешава. Посматрао сам ту његову малу комедију са телефонирањем. Наравно, до ађутанта се не може доћи, но њему је ипак остављена порука да назове Д. чим буде могао. „Срећом", додаде он, „ја га лично познајем, у ствари очекујем да наврати поподне овамо."

Није престајао са извињењима. Жао му је што још увек није прочитао моје књиге, мада је толико о мени слушао. „Страшан је ово посао. Немамо слободног времена, немамо никаквог задовољства." И тако нам је прошло добрих пола сата док се нисмо вратили на ствар. Да ли желим цигарету? Решио сам да запалим једну од својих „мурада" локалне израде. Д. запали своју цигарету и понуди ми ватре. А онда ће ноншалантно: „ Док чекамо да нас назове ађутант, да поразговарамо још мало о неким стварима?"

„Кад сте последњи пут видели Оџуквуа?"[15]

„Пре једно осам дана."

Поставио је ово питање врло уљудно, али и потпуно неочекивано; али сам и ја њега збунио. Прво је ћутао, а онда је почео да муца, јер га је мој одговор потпуно изненадио. Наиме, он је очекивао негативан одговор. Или барем изврдавање. Сад је остављао себи времена да поново размисли како да ми приђе. Дозволиће да испитивање опет пође неким неважним стазама, а онда би се опет вратио на тему.

„Зашто сте ишли да га видите?"

„Па зар то није јасно? Морали сте читати мој чланак у новинама."

„Ох, да." Отвара фијоку свог писаћег стола и вади фасциклу пуну исечака. „Да, читао сам их. И одговоре

---

[15] Пуковник Одумегву Оџукву (Odumegwu Ojukwu), најпре комесар Источне области, од 30. маја 1967. на челу Бијафре.

такође. Шта мислите о одговорима на ваш чланак?" Сад је већ био задовољнији. Осећао се онај призвук: „дивите-нам се-зар-то-није било-изврсно?", а што је било још јасније неколико тренутака касније.

„Чини се као да су производ неке помахнитале пропагандне машине", одговорио сам. „Већина имена потписаних на тим чланцима су лажна, а седамдесет пет одсто тих писама написали су плаћеници."

„Како сте у то сигурни?"

„Приметио сам да је исти стил. Чак сам га и препознао."

„Ох, да, наравно. Уосталом, ви сте човек од пера."

„Да, јер књижевни стил је нама оно што су вама отисци прстију. Или провалников метод рада. У ствари, исту ту колективну руку приметио сам и у писмима упереним против Таи Соларина.[16] Хоћете ли да вам кажем и ко их је писао?"

„Ко?"

Набројао сам му ту групу „писаца" поименично. Он се насмешио склањајући фасциклу.

„У вези с тим ништа вам не могу рећи. У сваком случају, тим се ништа не мења . . ."

Ипак се мења. Малам Д. је заиста показао мало присуство духа — у тој ситуацији — што значи да не може да се супротстави, да га шокирају чак и очигледни пробоји у Безбедност. Са његовог лица сте могли да прочитате питање: Како сте ви то знали? Знам ли још нешто о раду ове групе за режим? Осећао сам да треба да га држим избаченог из равнотеже још неко време — ово је била само мала привремена предност у чарки. Међутим, то је био тренутак кад је требало искористити ту стварну или привидну слабост противника и задати му један добар ударац. Његовој нечистој савести или амбицији. Колико је „увучен", на пример, био Малам Д., колико он сам стоји високо, какву улогу он игра у опсежним намерама људи који су наредили да ме ухапсе, а можда и још нешто горе?

„Кажите ми", питао сам, „зашто је Лагос био заинтересован да се ја ликвидирам?"

„На шта сад циљате?"

„Послали сте војнике у Ибадан да ме киднапују и убију. Наредили сте им да ме пронађу по сваку цену."

„Због чега мислите да војска жели да вас убије?"

У ствари, слагао сам. „Срео сам пријатеља једног од оних официра који су послати из Лагоса. Он ме и опоменуо."

---

[16] Један од шачице поштених уводничара у нигеријским новинама и директор јединствене средње школе „Мејфлауер" („Mayflower"), у Икени. „Редовна муштерија" полиције (прим. аутора).

Д. рече жустро: „Тај је говорио глупости. У ствари, ми смо само тражили од војске да вас ухапси. Ето, то је све."

„Па зар сте само зато морали да шаљете специјалну групу из Лагоса?"

„Не знам ништа о томе да ли је неко посебно одељење било послато из Лагоса. Тражили смо да вас ухапсе. Можда је то било оно што сте чули. Зашто би неко желео да вас убије?" Одбацио је ову идеју као бесмислену једном изненадном, енергичном кретњом. „У сваком случају, ви сте сигурни овде код нас."

„Надам се", рекох. Посматрао сам га и осећао како му узде измичу из руку. Зато сам одлучио да више не ометам његов план разговора јер би то могло бити опасно.

Но, ипак сам успео да продужим ово стање обрнутих улога и надаље. „Та је завера била изванредно усклађена. Почело је са оним ‚спонтаним' одговорима на мој чланак. Два од тих писама, писана потпуно истим фразама, оптужила су ме да Армију Запада називам окупационом војском. Ја знам да ваше одељење има фасциклу са свим оним што сам ја икад написао или, пак, што је достављено да сам рекао. Кажите да ли сам ја некад дао неку такву изјаву?"

„Људи пишу свашта. Хоћу да кажем да ипак морате да признате да сте својим чланком наљутили многе људе."

„Та је лаж убачена с циљем. Њом се хтела подстаћи мржња војника и официра са Севера.[17] Да се подстакне њихова дрскост да још оштрије устану против моје осуде геноцида на Северу!"

Д. је неочекивано признао. „Није постојала никаква завера. Требало је да видите нешто друго што су планирали да се појави. Нешто од тога је било чак и одвратно. Страшно. Морао сам лично да одем у *Јутарњу пошту (Morning Post)* и да им кажем да су стварно претерали. Текстови су већ били сложени и ја сам рекао да их растуре."

За тако нешто још нисам чуо, односно да Гестапо контролише чак и „Писма уреднику". Да ли је он осетио да је његово признање и те како сугерирало и признање оних лажи? Очи Д. су покаткад шеретски засветлуцале и погледале би вас испод овлаш спуштених капака. Изгледа да су их збуњивале пре мисли, а не оно што се непосредно догађало. Док сам ја размишљао како да сад поступим, он изненада, као да је хтео да убеди себе у исправност неке своје тактике, експлодира:

„Али шта даје људима као што сте ви и Таи Соларин право да мислите да ви све знате? Шта вас то у вашим

---

[17] Мисли се на Северну област.

кулама од слоноваче нагони да сматрате да баш ви имате решења за проблеме ове земље? Кад влада већ има своју политику, зашто сад ви сматрате да знате боље? Ви интелектуалци живите у свету снова, а ипак мислите да знате све боље од људи који су најпре узели у обзир све могуће околности, па тек онда донели неку одлуку."

„Није тако. Баш ви из ове ваше шестоспратне тврђаве, ви сте ти што баш ништа не знате о стварности. Та двојица које оптужујете, односно Таи и ја, као и неки други, ближи смо сировој реалности него иједан режим или његови функционери, који пола својих живота проживе плашећи се субверзије или пучева."

„Али ви сте и против других интелектуалаца. Оних који подржавају владин став."

„Таквих као што су?"

Оклевао је. „Па, комитет десеторице. И они су интелектуалци као и ви."

„Да ли су?"

„А зашто нису?"

„Они нису интелектуалци. Недостаје им било какво убеђење. Или ангажовање. Изузев што играју по правилима игре у ходницима моћи. Зашто ви такве смешне особе узимате озбиљно?"

„Шта су то они лоше учинили?"

„Они су морално искварили оно мало интелекта с којим су некад морали да почну, ето, то је све. Тако је било још од времена Акинтоле.[18] Зар сте заборавили каква је била њихова улога у том периоду?"

„Та су времена прошла. Сада се сви удружују и стављају свој талент на располагање овој земљи. Један од њих је и члан владе."

„Да, изабрали сте најљигавије из те дружине, зар не?"

„Феми Окуну? Шта имате против њега?"

„Је л' то ви озбиљно?"

Није осетио презир у мом гласу. „Наравно, ми желимо да знамо шта ви мислите, и то не само о званичној политици, већ и о људима који формулишу или проводе ту политику."

„Је ли то већ испитивање?"

Енергично се супротставио. „Не, не погрешили бисте ако сматрате да је све ово саслушавање. Желимо да разумемо људе као ви. Стварно бих волео да продискутујемо. То ће ми помоћи. Зашто пишете о стварима које чините? Зашто заузимате такве ставове? Шта мислите о путу којим

---

[18] Семјуел Акинтола (Samuel Akintola), савезни министар финансија и председник владе Западне области. Убиле га присталице мајора Нзеогвуа (Nzeogwe) након удара од 15. I 1966.

сад земља иде? И тако даље. Желим да знам шта мислите о нашим водећим личностима — председнику врховног суда, на пример. О Аволову, Енахору, Тарки.[19] Чак и о Говону."

„Никад нисам видео Говона."

„У реду. Можда ћете га ускоро видети. Сасвим сам сигуран да ће он пожелети да вас упозна. То такође зависи, убеђен сам, и од тога шта ће произаћи из наших дискусија."

Понуда је дата сасвим узгред, али ипак не сасвим случајно. Њен је циљ био јасан, мада она сама није баш толико наглашена да би звучало као уцена.

„Ипак ми још увек нисте ништа рекли шта имате против Комитета десеторице."

Затресао сам главом. „Кратко и јасно: осуђујем проституткe ноћи."

„Схватам. Добро, ко су онда интелектуалци с којима се ви саглашавате? Претпостављам људи као Таи Соларин?"

„Таи и не сматра себе интелектуалцем. Он се сав несебично посветио реформама друштва. Његово је мишљење оригинално, мада понекад конфузно. Овој земљи не би шкодило још више конфузних, а оригиналних мислилаца као што је Таи."

„Али би јој шкодили такви као Окуну? Сматрате ли да би Таи Соларин требало да буде комесар место Окунуа?"

Опет сам уздахнуо. „Кажите ми да ли ви ишта знате о Феми Окуну? Да ли ви ишта знате о таквим Окуну-типовима младе опортунистичке буржоазије?"

„Не, причајте ми о њима."

„Не, ја то желим да сазнам од вас. Нас интересују ваша гледишта."

„Жао ми је, али не могу да говорим о њему. После ми буде лоше."

Кловн! Предмет подсмеха чак и у време Акинтоле кад је јавно лакрдијаштво било специјална посластица политичара. Патетични дупликат Фани-Кејоде, човека који се представљао као фашиста и био томахавк ННДП-а,[20] облачио се баш као Фани-Кејода — китњаста буба[21] и панталоне купастих ногавица. Чак је и капу носио накривљену баш под истим углом као и Фани-Кејода. Носио је и исте тешке тамне наочаре, поткресивао је браду баш као и његов узор — онај јаки човек фашиста. Опонашао је и

---

[19] Нигеријски политичари: Обафеми Аволово (Obafemi Awolowo), Антони Енахоро (Anthony Enahoro) и Тарка (Tarka). Најпознатији је поглавица Аволово, председник владе Западне области, потом вођа опозиције савезног парламента. Од 1963. до 1966. био у затвору због „ковања завере за свргавање режима".

[20] Нигеријска национална демократска партија.

[21] Широка и дугачка, комотна одећа, хаља.

Фанијев култивиран ход, парадирао је на пријемима, у ноћним клубовима, та ходајућа мимикрија, мајмунска маринета човека број два ННДП-а. А онда су војници тресnули по глави Фани Кејоду и стрпали га у затвор. Наш улизица је одмах променио кројача; сад је носио неупадљиву кошуљу и панталоне. Нестале су тамне наочари, а браду и бркове је бријао. Ником више није био интересантан шепурави мајмун Фани, Фани из доба славе ННДП-а.

„Не", поновио сам. „Више бих волео да не говорим о њему. Допустите ми да кажем да, ако сте ви изабрали тог типа да буде члан тима који ће формулисати националну политику, онда се стварно не треба чудити ономе што очекујете и захтевате од интелигенције."

Д. запита нагло: „Шта знате о *трећој сили*?"[22]

Било је очигледно да то поподне више неће бити дигресија.

Први разговор са Маламом Д. био је, у ствари, само уводна чарка. Нема „просвећених" истраживача. Само им се методи рада разликују. Сваки систем који ствара тајну машинерију против појединца служи се методом Гестапоа. Гестаповски ум више верује у држање под кључем него у ослобађање, пре у кривицу, него у исправност. Ова је зграда Главни штаб Гестапоа, за њу нема другог назива . . .

Опомена је дошла на време. Три човека су ушла у собу. Најпре сам мислио да су погрешили, јер су носили тешке лисице и ланце какве сам видео само у музејима трговине робљем. Били су тако плашљиви и збуњени да сам малтене очекивао да се окрену и ишчезну извињавајући се како су залутали овамо. Они су, међутим, упорно стајали и гледали ме. Један се од њих накашљао и промуцао да им је речено да ми окују ноге.

„Јесте ли ви у то баш сигурни? Оставили су ме овде да напишем изјаву."

Ипак, није било грешке! Уосталом, није прошло ни петнаест минута како је Малам Д. изашао. Није било ни речи о ланцима. Испружио сам ноге и оне су, чим су лисице биле причвршћене, осетиле тежину окова.

Није ми било лако да се навикнем на овај јарам. То је било једно потпуно ново осећање којем сам тек морао да се прилагодим. Гледао сам доле, у те чудне предмете, са неком потпуно непристрасном радозналошћу. Подигао

---

[22] „Трећа сила" је група интелектуалаца коју је Шојинка већ поминьао, односно група која се залагала за обуставу рата у Нигерији.

сам ноге да осетим њихову тежину, покушао да ходам са њима и извео стотину других вежби. Могло се ходати, али је то било више стругање по поду, неки тежак и спетљан ход.

Осећао сам очиту противречност у свему овоме, противречност у самом свом бићу, у својој људској самосвести и праву на самоодређење. У ствари, могло би се рећи да то самоодређење никад до овог тренутка није постало тако јасно као кад сам видео ове ланце на ногама. То је одређење било негативно. Дефинисао сам себе као биће за које *нису* ланци. Уосталом, људско сам биће. Ако можемо да кажемо да оно суштинско у човеку понекад поседује осетљиве квалитете, могу да кажем да сам и сам окусио и осетио ту суштину баш у противречностима овог тренутка. Нисам био ништа друкчији. Посредно, идеологијом или расном меморијом, ова противречност може и те како да се осети. Својом сликовитом довољношћу она може да створи страсне револуционаре чак и од размажених конформиста. Управо исто тако страсно се одбијају и апстрактни, интелектуални окови. Међутим, у физичком додиру са стварношћу појединац не стоји сам, а нарочито не црни човек. Изгледало ми је да сам то осетио пре сто година, као што верујем да сам снажно осетио и евоцирање једне сигурно реинкарниране ситуације и онда кад сам у школи први пут видео у неким историјским књигама бакрорезе на којима су приказане колоне робова. Чак и кад сам видео прве лудаке на лечењу код традиционалних видара, везане за чланке ногу да би се обуздао њихов бес, моје неприхватање такве терапије се граничило са, често мислим, баш меморијом расе. Наравно да то не мора да буде искључиво лично искуство.

Тренутак кад се онај кључ окренуо у брави окова често евоцирам — седим на столици са наслоном. Два се човека сагнула код мојих ногу подешавајући браве, док трећи мотри на опасну животињу да не нападне — ето то се дешавало мени, не тада, не, него баш сад. Сцена окивања ми се управо одвија испред очију, и сви смо ми црни, Малам Д., и он, ето, црни човек, издао је то наређење и побегао. А нисам био „робијаш" у колони осуђеника везаних једним ланцем у Јужној Алабами или Јоханесбургу, већ се овај, у својој бити дубоко нељудски поступак и званично одиграо у овој модерној канцеларији модерног небодера у космополитанском Лагосу године 1967.

Дакле, иако је то *било* реално, ако су посреди и друге реалности као што су одлазак у тоалет, протезање ногу усред сна, или кад бих их ноћу трзао на убод комарца, чак и у таквим и другим случајевима манифестације моје

егзистенције, који би наглашавали тај осећај да имам ове привеске на ногама, почео сам без икакве расправе са самим собом, почео сам сасвим спонтано штрајк глађу. То је била очита самоодбрана од беса који ме је упола презриво, упола озбиљно обузимао: Огуне[23] друже мој, буди ми сведок како се твој метал исмејава! Дакле, први видари су махнитост лечили испуштањем крви, а ја сам схватио да своју силовитост треба да ублажим глађу.

Дејство се већ почело осећати. Сама одлука да не једем изазвала је у мени прч немоћног беса, а и неко дрхтање које сам успео да обуздам. Мој ум је поново радио непристрасно и мирно. Прво непосредни циљ, а онда остварити даљи. Да ли ћу моћи то све да предвидим и какав ће то ефекат да изазове у гестаповском уму. Почео сам опет да радим на изјави, сад је нов мотив био доминантан — очекивање суђења и класично преокретање улога. Визије Кастрове *Historia me Absolvera!* Моја је изјава, у ствари, била глупо потврђивање властите улоге у организовању лобија да се заустави снабдевање оружјем и једне и друге зараћене стране. Писао сам тако да их испровоцирам да ме изведу на суд под оптужбом да су моје активности уперене против владе. Оно што су тражили написао сам за два или три сата, преместио сам се у наслоњачу, погледао још једном ланце, а онда сам покушао да се опустим и заспим.

Ударац. Кувар кога је Гестапо унајмио да храни ових сто људи под истрагом управо је пролазио. Хвала, не желим. Стражар пред вратима је помислио да бих можда више волео „европску" храну; претпоставља последњи уступак, протекција, ухапшенику. Нећете? Чак ни конзерву сардина? Хлеба? Млека? Рекао сам да је опасно хранити окована животиње, разумете ли. Могу да ојачам па да прегризем ове тричарије.

Вече је. У „Е" одсеку је гужва. Свака канцеларија, библиотека, чак и нека одморишта на степеницама користе се као собе за саслушавање. Током целог дана доводили су на стотине Ибоанаца и њихових осумњичених симпатизера. Денунцијације су лако примане, а стари рачуни су се поравнавали шапутањем у полицији. Неки ухапшеници, већином не-Ибоанци, долазили су већ сломљени терором, исцрпљени, молили су само да им се да могућност да се бране. Цело вече сам слушао гласове тек пристиглих људи и жена. То су биле монотоне речи, протести и против-оптужбе: „Никад нисам тако рекао. То је лаж. Тако нешто нисам рекао". Било је довољно само оптужити човека да

---

[23] У митологији Јоруба бог гвожђа и металургије, истраживач, занатлија, ловац, бог рата, чувар путева, уопште, стваралачка снага. Време његовог јављања: жетва и кише (прим. прев.).

је показао симпатије према Ибоанцима или да је, пак, нешто рекао против војске. Или да је рекао истину о тортури или о убиству које је лично видео. Били сте у великој опасности ако се критички осврнете на методе терора.

Ноћ. Један чудан, кратак сусрет. Задремао сам. Изненада се врата с треском отворише и једна жена улете као катапултом убачена. „Да останеш ту и да завежеш!" Службеник је наставио да издаје наређења како би се и остале похапшене придошлице разместиле по другим канцеларијама. По акценту сам знао да је Ибоанка. Никад још нисам видео тако уплашену жену. Није одмах приметила да се у соби, сем ње, налази још неко. Најпре је била шокирана — вероватно је мислила да сам ја иследник, можда чак и њен мучитељ — сва згранута је побегла у супротни угао, одакле је нетремице и упаничено гледала великим очима. Грло јој је подрхтавало, јер је једва успевала да задржи врисак. Онда је погледала наниже и спазила окове. Видео сам да јој се тело наједном опустило и да ме сажаљева. Пошла је према мени тапкајући руком по столу, као да је желела да се поново увери да ли и даље постоје предмети. Гледао сам је ништа не говорећи. Није уопште требало да је тешим. Моји окови су је умирили и учинили више него што би то могле речи. Али онда видех једну нову промену на њеном лицу. Наједном је стала и потпуно се умирила као да нешто не верује ни сама себи. Признање. Осетио сам га и пре него што је проговорила. Зар нисте ви... зар ви нисте Воле Шојинка? Климнух јој главом. Поглед јој се померао од мог лица до мојих ногу и натраг. А онда јој је требало прво да схвати ситуацију, а потом је бризнула у плач.

Стражар — који је морао да одсуствује краће време због смештаја новајлија — гледао је целу минуту овај призор и немо дахтао. Шта она ради овде? Завриштао је низ ходник тражећи дежурног. Нико не може да буде у соби са онима који су под истрагом! Кад су сви дојурили, она је престала да плаче. Дежурни се богзнакако извињавао; он уопште није знао да је неко унутра. Одвели су жену. Но, она је сад била мирнија, јача. Окренула се на вратима и погледала ме тако да буде сигурна да сам ја то запазио, да сам видео да се она више не плаши, да је више ништа неће моћи да застраши. Дао сам јој до знања да сам схватио поруку. Питао сам се да ли је, пак, она сама била свесна колико сам ја добио снаге из сусрета с њом.

Д. се појавио касно следећег јутра. „Зашто ви штрајкујете глађу?"

„То није тачно."

„Није?" Изгледао је збуњен. „Рекли су ми да нисте јели ни синоћ ни јутрос."

„Ох, на то мислите. Погрешно су ме схватили. То уопште није штрајк глађу."

Просто дирљиво како се човек интересује. „Шта је посреди? Јесте ли болесни?"

„Не, сасвим ми је добро. Само једноставна мера предострожности, ништа више."

А онда ће грдно увређен: „Плашите се да ће вас отровати?"

„Дозволите ми да вам објасним. Чиним то због ових окова — мада ми они не сметају — чак су и врло удобни док се седи. Међутим, ипак се мора ићи у клозет. Како ви не видите ту потребу, а истичете неузимање хране."

„Ипак не можете бити сасвим без хране."

Показао сам на чашу воде на столу. „Само по једну дневно. Сасвим довољно. До сутра би требало да одем на малу нужду само једном. После тога можда не би требало уопште ни да идем. Изјава је на столу."

Узео је моје белешке и изашао. „Видећу шта може ту да се уради."

Још ништа тог дана. Ланци су остали и друге ноћи. Треће јутро Д. је ушао да ми постави нека питања — бар је тако рекао. Смешкао се: „Надам се да сте сад почели јести".

„Нисам. Уосталом, ни ситуација се није променила."

Погледао је доле, видео или се претварао да види први пут окове. Љут, или претварајући се да је љут, позвао је чувара и питао зашто окови нису скинути. Стражар је одговорио да њему нико ништа није рекао.

„Иди и донеси кључеве и да си их одмах скинуо!"

Стражар је отишао.

„Извини за ово, Воле" — да, од тог јутра ословљавао ме са Воле. „Рекао сам им за те окове још синоћ. Чим их скину и нешто поједете, волео бих да још мало поразговарамо. Послаћу неког по вас." Ланци су били скинути, но ја сам већ био превазишао ону критичку фазу коју називам „битка стеница у стомаку". Кад једном прође то осећање штипања, пост се претвори у лебдење. То уздржавање од хране давало ми је уједначено расположење, чак флегматично — па сам одлучио да наставим са штрајком, али ипак да га ублажим, односно да узимам конзерву млека разблажену водом дневно. Стражар је наручио млеко.

Млеко ипак никад нисам добио. Сат касније упада Д. љут као рис. „Како је то могуће да страна штампа већ доноси вести о вашем хапшењу?"

Гледао сам га ништа не схватајући. Какве везе ја имам с тим?

„Како су они за то сазнали и чему сав тај публицитет? Већ наговештавају да се према вама лоше поступа. Надам се да схватате да све то ни мало не помаже вашем случају, него му чак и одмаже, чини ваш положај горим."

„Што не кажете јасније, који случај и који положај? Ако сам ја невин у вези са свим оним због чега ме сумњичите, каква је онда разлика између публицитета у иностранству или у земљи? Или ви већ сада сматрате да сам ја крив?"

„Ми ништа не претпостављамо у односу на вас . . ."

„Слушајте, ја нисам непознат. Чак се и хапшења анонимних провалника објављују. Или ви захтевате специјалне привилегије за нигеријски Гестапо?"

„Ми ништа не тражимо."

Или није чуо или се правио да не чује оно што сам му рекао о Гестапоу . . .

„Слушај, Воле, ми знамо да си ти познат у свету, али ове стране новине су стварно злонамерне. Свака могућност да се вређају власти . . ."

Млад, ревностан, несигуран и жртва дилема своје службе, промукао је говорећи којештарије. На крају је почео да оптужује и осуђује. Чак је наговестио и уцењивање.

„Ја стварно не знам шта ви очекујете да ја учиним", протестовао сам. „Ја не могу да изађем па да разговарам са њима. Наравно, ви увек можете да сазовете конференцију за штампу и да ме доведете . . ."

Сат касније је наредио да ме пребаце у затвор Кири-Кири.

5

РАДОЗНАЛОСТ. Збуњеност. Препознавање. Очи затвореника испитују придошлицу. До сада сам био у ћелијама полицијских управа, у привременим затворима, али никад у правом затвору. Несвесно сам се прилагођавао. И ритам мог тела се већ успорио. Умртвио сам га још више.

„Интересује ме да ли могу да пошаљем новац својој породици. Могу ли преко затвора да добијем чек?"

„Не ви сте затвореник. Ништа не можемо да учинимо без одобрења полиције. Они су врло строги."

„Књиге?"

„Само оне које сте собом донели. Уосталом, и у канцеларији главног надзорника постоји нека библиотека."

Ништа није лакше него се привићи на затворску свакодневицу.

Нисам осећао потребу за друштвом. Желео сам да што пре останем сам са својим мислима. Сви су затвореници, сем једног, осетили ту моју жељу и поштовали су је.

Наш је блок био мали, имао је десет до дванаест ћелија у којима је било преко тридесет затвореника. Звали су га „задња ћелија"; у ствари то је био кажњенички блок, но, пошто је наступила мода затварања без суђења и тако се знатно повећао број затвореника, кажњеничке ћелије по целој земљи су постале блокови за посебне затворенике. Међу нама је била и некадашња акциона група „одлучних поборника", која се школовала у Гани. С политичком наивношћу заједничком дебилним кугама које узнемирују сад мртво тело оне некад значајне моћи на континенту,[24] нови режим у Гани је послао њихове фотографије и личне податке нигеријској тајној полицији после пада Нкрумаха. Били су одмах ухапшени у Нигерији и већ су преко годину дана чамили у затвору. Један од њих се почео чудно да понаша, разговарао је сам са собом и упућивао страшне клетве невидљивим непријатељима. Једног дана је сасвим сишао с ума . . .

Био је ту и један затвореник, ранији функционер ННДП партије, оптужен за утају . . . Уживао је посебне повластице. И био достављач. Установио сам то још пре него што су други и нашли за сходно да ме опомену.

Тигар Педро је био, како је бар сам признао, сексуални преступник који је био упоран у свом исповедању. У мене је орган осетљив, жалио би се он, нисам ја за то крив, бог ме је таквог створио, али свестан сам своје слабости . . .

Поред ННДП проневеријатеља, била су ту и два затвореника из још повлашћеније групе. Обојица су сматрана само притвореним. Били су војници. Наредник и каплар. Њихов боравак у том блоку изазвао је одмах радозналост, јер су добили посебан статус. Сматрани су врло важним затвореницима и имали су подршку управе. Људи су их гледали мрко и завидљиво, неки чак и са извесним уважавањем, јер су ти војници могли да добијају непрегледана писма, враћали су се са ислеђења која су трајала по цео дан, баздећи на пиће и чачкајући зубе, а џепови су им били пуни цигарета и мноштва прокријумчарене робе. Зло-

---

[24] Шојинка мисли на напредне, панафричке снаге, радикалне групе које су тада биле привремено поражене у неким земљама Африке.

стављали су затворско особље и жалили су се да им још увек није одобрено ово или оно и захтевали су безброј привилегија . . .

Питао сам стражара да ли тако могу да се понашају сви војници. Наравно да *не*, одговорио је. Било је и других ухапшених припадника армије, не само у Кири-Кирију, него и у затвору са највећим обезбеђењем. Изузев официра, ниједан од њих није уживао такве привилегије. Међутим, ова су двојица била ослобођена са суђења за неко убиство у Ибадану по наређењу са високог места у армији.

Након три дана Гестапо је опет био спреман да се позабави мноме.

(Наставиће се)

С енглеског
Срђан ШЕРЕР *Воле ШОЈИНКА*

КЊИЖЕВНО ЈУГОСЛОВЕНСТВО

Друштво књижевника Војводине решило је да обнови Стражиловске сусрете, који су се последњи пут одржали пре двадесетак година. Десетог новембра прошле године, у Матици српској, на обновљеним Стражиловским сусретима, разговарало се о *књижевном југословенству*. Уз позив на овај скуп, Програмски одбор Сусретâ послао је учесницима текст *Стражиловски сусрети, поново,* који је назначавао неколике од могућих праваца разговора.

Летопис у овој свесци доноси излагања учесника, међу којима једино недостаје поподневно излагање Милана Бурићинова, јер га он није ауторизовао након „скидања" с магнетофонске траке.

СТРАЖИЛОВСКИ СУСРЕТИ, ПОНОВО

Одлучујући се да, на предлог многих својих чланова, обнови Стражиловске сусрете, Друштво књижевника Војводине прижељкује овој манифестацији југословенски карактер и домашај, живу тематско-проблемску актуелност, дух истинског ангажмана и трагалаштва, профил, дакле, какав је она имала у најбољим својим тренуцима сада већ далеких шездесетих година. Обновљени Стражиловски сусрети попримиће и рефлектовати, дакако, и нека нова обележја наше егзистенцијалне и духовне ситуације, настојећи, поред осталог, да огледну данашње тежње и недоумице у оним јучерашњим, већ обојеним носталгијом, али и упоредивим са садашњим редом ствари, чије је превладавање можда и немогуће без извесних присећања и подсећања.

Одређујући Књижевно југословенство *за тематски оквир овогодишњих Стражиловских сусрета, руководили смо се духом IX конгреса Савеза књижевника Југославије и његовим преовлађујућим тематско-идејним усмерењем, сродним проблемским афинитетом Годишње скупштине Савеза књижевника Југославије (заказане за почетак јуна у Марибору) и, посебно, у међувремену актуализованим и изоштреним питањима југословенског јединства као вредности и оријентације за коју ова заједница нема цивилизацијске, егзистенцијалне и духовне алтернативе. Предвиђамо да ће се излагање и разговори заснивати на великом броју битних тема и повода, од оних најширих, као што су, на пример, друштвено-политичке и идеолошке претпоставке књижевног и интелектуалног југословенства данас, па до најужих, чак и „еснафских", какав је, рецимо, проблем устројства књижевничке организације, те зарад извесне тематизације овогодишњих Стражиловских сусрета подсећамо учеснике на нека оштија питања из назначеног проблемског распона.*

У којој мери тзв. полицентрични етатизам, као најдоминантнија претња темељним принципима југословенског друштва, узрокује и у области културе и стваралаштва затварање, парцелисање и вештачке деобе? Колико је истине у све чешћој тврдњи да нам је интелигенција, махом, у најамном односу с локалним бирократско-управљачким структурама? Шта учинити да у ситуацији све изразитијег „слепила за сличности, а видовитости за разлике" духовно и књижевно стварање постане у већој мери чинилац зближавања и јединства?

Како успоставити југословенски критериј *у култури и отворити* југословенски хоризонт *промишљању и вредновању стваралаштва? Како превладати дух административно-регионалне културне политике, непримерене природи и функцији стварања, која — судећи по књижевним излозима, позоришним репертоарима, профилима часописа — као да повећава раздаљине, уместо да их скраћује и укида? Нису ли управо данас, као и у примарној сфери рада, сужени материјални, идејни и морални ослонци иницијативама и пројектима обједињавања, повезивања и међупрожимања креативних снага на свеколиком југословенском простору?*

Колике су могућности друштвених наука, првенствено историјских и књижевних, да — уз све поштовање плодних и драгоцених особености — реафирмишу југословенски контекст *и видик у изучавању нашег давнијег и новијег друштвено-историјског и духовног наслеђа? Није ли, можда, потребно преиспитивати праксу стрикт-*

но партикуларистичког поимања југословенских књижевности, *насупрот све ређем појму* југословенска књижевност, *који се ипак чини незаменљивим у исказивању једне несумњиве димензије цивилизацијског и идејног идентитета наше културне прошлости и савремености?*

Колико у текућем књижевном животу настојимо — путем превода, панорама, антологија, књижевних и научних скупова — на међусобном зближавању и упознавању? Колико су постојећи облици тог упознавања аутентични и делотворни, а колико, пак, ритуални и фасадни, у функцији бирократско-рутинских отаљавања формалистички постављених обавеза?

Могу ли писци више утицати на разрешавање неких актуелних проблема језика и језичке политике, везаних како за уставне одредбе о називу језика, тако и за свакодневицу наше вишејезичне заједнице у којој, чини се, изучавање језика друштвене средине неретко има само симболичан, формалистички третман?

Како у настави књижевности, после толиких странпутица, измирити специфично и заједничко, чувајући се механичког пресликавања наших актуалних „деоба и гдоба" у наставне програме? Како у тим програмима, уместо једнообразним прописивањем имена и наслова, досегнути језгровито и осмишљено заједништво, које не озаконьује просечност и произвољност, нити нивелише плодне разноликости?

Какву, најпосле, књижевничку организацију желимо? Ако је постојећа, како је више пута запажено, с једне стране изван матице књижевног живота, а с друге, у функцији експерименталног испробавања модела политичког одлучивања, који би је вид обнове или промене ставио у службу надмоћније и југословенски оријентисане културне и књижевне политике?

Програмски одбор Стражиловских сусрета

Јанош Бањаи:

Поздрављам вас у име Друштва књижевника Војводине, у име писаца вишејезичне и вишенационалне Војводине, који су организатори обновљених Стражиловских сусрета. Обнављамо Стражиловске сусрете не са намером да се подсећамо на сусрете од пре двадесет и више година, мада не и без благе носталгије за нечим што је прошло, а оставило је трага у нашем сећању, па и у нашем данашњем мишљењу. Стражиловски сусрети су били пре две деценије оквир за отворене разговоре тада младих интелектуалаца, писаца, филозофа, социолога, историчара, који су, размењујући мишљења долазили

до неких више или мање трајних својих опредељења; значи, на неки начин су се „школовали" у разговору, у дијалогу, у мишљењу. Данашњи сусрети, знамо, то више не могу, или могу само делом бити. Не због тога што су тадашњи учесници сусрета давно прошли доба школовања, већ пре свега због тога што је списак позваних за данашње сусрете другачији, што су се могућности за разговор и дијалог у међувремену умножиле, па и због тога што су се измениле интелектуалне прилике у којима се сусрети данас одржавају.

Ипак није случајно што се сусрети данас, и то управо данас, обнављају са перспективом да трају у следећим годинама. Они треба да пруже поново услове и прилике за разговор, за дијалог, за заједнички рад и напор у циљу стицања нових спознаја о себи самима у свету у којем живимо, у историји која би требала да буде у нашим рукама. Због тога су сусрети и замишљени пре свега као радни, а не манифестациони, нити медијски атрактивни. Као место за изношење сопственог става и сопственог опредељења. У знаку одговорности за мишљење и за време у којем се то мишљење изговара.

Жеља је организатора да сви они који су позвани на ове сусрете кажу своје мишљење и своје виђење актуелног тренутка савремених југословенских књижевности у оквиру понуђене теме. И да разговарамо — како би рекао Светозар Петровић — „инспирисани стварно, а не емоционално". Књижевно југословенство је тема која нам се чини у времену у којем су системи књижевних и моралних вредности донекле поремећени, и то не увек новим делима и новим вредностима, актуелном, те и подстицајном за дијалог. Међутим, не са политикантских позиција, већ пре свега са интелектуално и политички одговорног и духовно широког стајалишта.

Постојало је, а постоји и данас једно дубоко уверење да је питање књижевног југословенства пре свега вредносно питање и да се до његовог разумевања не може доћи нити укидањем разлика између југословенских језика и књижевности, нити даљим зидањем ограда и непробојних фасада. Књижевно југословенство је стога питање подједнако актуелно за књижевности свих југословенских народа и народности као јединствен систем вредности, који међутим у свим нашим књижевностима има своје лице, има своје садржаје, који се не може очитавати простим збрајањем или одузимањем, јер није питање бројности, нити се може увек тачно означити истоветним појмовима и критеријумима. Ништа што је опште не може да се изрази без специфичности конкретног, што значи да ништа што је опште у смислу књижевног југословенства не може бити у теоретском смислу означено без специфичних и конкретних садржаја у књижевностима југословенских народа и народности.

Према томе, нема никог ко је више, нити иког ко је мање одговоран за одржавање, и стално проверавање и проветравање система вредности што сматрамо књижевним југословенством, јер одговорност за конституисање овог система вредности је уједно и одговорност за сопствену књижевност, за живот и перспективу своје књижевне ситуације. Књижевно југословенство се конкретно остварује у свим југословенским књижевностима, односно као систем вредности и као својеврстан културни хоризонт се конституише у свим литературама. И због тога нас нико не може ослободити одговорности за све књижевности које се у Југославији стварају, без обзира на њихову бројност, развијеност и тренутне стваралачке могућности. То значи да књижевно југословенство није нека апстракција или спекулативна категорија изван обриса и оквира, изван темељних питања националних књижевности и књижевности народности у Југославији.

Мислим, дакле, да је систем вредности што га зовемо књижевно југословенство истовремено сталан и динамичан конститутивни елемент сваке књижевности која се ствара у Југославији. Из тога логично произилази да сваки естетски, историјски или књижевно неутемељен поремећај у том систему вредности, а поготову одбацивање тог система као да је без релеванције за националну књижевност, знак је затварања и може имати далекосежне — негативне — последице не само за сам систем, нити само за поједину југословенску књижевност, већ и за све књижевности што га (тај систем) својим развојем, својим животом, својим специфичним вредностима стварају. Одговорност књижевне науке и књижевне критике је управо у томе да својим оценама и идејама не руши тај систем, већ да га дограђује, проверава и учвршћује у његовој истовременој постојаности и сталној променљивости и динамичности.

При овоме морамо имати на уму и проблем несразмере. Јер књижевно југословенство није изједначујући систем. Он је систем у сталном настајању, у непрекидном процесу конституисања. И пружа — у принципу — сваком, то јест књижевностима југословенских народа и народности, подједнаку шансу да учествује у том процесу конституисања. Међутим, не смемо заборавити да све књижевности — објективно — не могу са истом снагом интелекта и богатством талента бити стварни градитељи тог система. Поготову што знамо да проток идеја, вредности и дела од значаја на ширем југословенском књижевном хоризонту није увек у довољној мери двосмеран или вишесмеран, мада не би требало никад да се заборави при оваквим размишљањима напомена Светозара Петровића како „стварна снага једне литературе није исто што и њена емисиона снага, њена способност да продре у свет". Ова снага и способност не зависе увек само од врсте и вредности талента

и креативних снага појединих националних књижевности или књижевности народности већ често и од осетљивости и припремљености за пријем емисионих таласа.

Питање прожимања и додира култура и литература зато није само питање о броју преведених дела, мада се наравно без тога не може, већ и о спремности и могућностима критичког прихватања идеја, вредности, дела из других националних култура и књижевности.

Због тога ми се чини да је један од правих начина критичког мишљења и критичког процењивања у југословенским књижевностима одређена врста компаративне критике, која ће о вредностима конкретног дела говорити увек и у односу на систем вредности који зовемо књижевно југословенство. Није нимало лако припремити се за такво критичко мишљење. За њега је основни услов да се истовремено живи у неколико култура, у неколико књижевности, увиђајући да се књижевне вредности у Југославији увек одражавају и на плану једног реалног, мада често само контекстом означеног система вредности, који овде и сада зовемо књижевно југословенство.

Ако ће обновљени Стражиловски сусрети макар малим делом и учинком допринети разумевању књижевног југословенства као специфичног система књижевних, естетских и моралних вредности, онда ћемо доказати да је разговор, упркос разликама, па чак и захваљујући разликама у погледима и мишљењима, могућ о правим темама у овом времену, у којем се морамо суочити и са намерама и снагама које књижевност сматрају пуким средством, инструментом за постизање најчешће некњижевних, основним опредељењима југословенске револуције и друштва страних циљева. Радни карактер Стражиловских сусрета, стварне интелектуалне инспирације ових разговора, требало би већ по својој природи да учине споредним сваки покушај скретања пажње са правог питања на спектакуларно личне, емоционално претеране или атрактивно необавезујуће.

Стражиловски сусрети су отворени, као што је и ова средина, а у њој и Друштво књижевника Војводине, за нове идеје, које ће наша размишљања обогатити и допринети бољем, темељнијем и пре свега критичкијем упознавању наше савремене књижевне ситуације. Молим вас да започнемо наше разговоре управо у овом смислу, отворено, са спремношћу за боље међусобно разумевање, са спремношћу за дијалог.

Флорика Штефан:

Припремајући се за овај сусрет, повремено се заносећи блиц-асоцијацијама и у процесу селектирања тражећи одго-

варајућу димензију и тежину размишљања о данашњој теми, најједном се, као гром из ведра неба, сетих давне, ратне 1942. године, када сам коначно изборила право да се одвојим од родитељског дома и кренем на даље школовање ван родног села. Над том сликом, једног летњег дана, као заштитни знак над жарком дечјом жељом, стоји наднесен мој деда Алекса, који је својим ненаметљивим саветом хтео да ми олакша избор, да ми помогне да донесем коначну одлуку. Слушај, девојчице, можеш да бираш и одеш на две стране. Једна је да одеш, као и многи Ђаци из нашег села, у Румунију на даље школовање, а друга је, као што чине малобројни, да одеш у Вршац. Али немој да заборавиш једну ствар: оно преко ти је иностранство, а ово, овде, у Вршцу, твоја је земља. Овде си се родила, учила да читаш и пишеш, а на крају села су гробови твојих предака. Ова је земља, и под окупацијом, твоја једина домовина. Бирај и одлучи се.

Можда су ове препатетичне речи, како их видим из далеке перспективе и временске дистанце, скривале нешто од прастарих дедовских жеља да се сувише не удаљавам од родног дома, али су у том мом узрасту дванаестогодишње девојчице биле судбоносне и одлујуће за цео живот. Ово је моја земља, двојбе нема, не напуштам је. И нећу ни после смрти.

Друга асоцијација је свежијег датума, нема ни месец дана како је носим у мислима, и она је на известан начин постала мој унутрашњи контролор, невидљив надзирач поступка, речи, дела. Слатки терет, као поручен и тако драгоцен у овим збркаким тренуцима савремености. Прича пријатељ како је недавно учествовао на једном међународном научном скупу у Паризу. Овај пријатељ је, иначе, прилично хладнокрван, рационалан и не баш подложан емоцијама. Не гледајући ко говори, него само слушајући излагања својих колега-научника, најједном га је штрецнуло у мозгу: овај гусла! Знао је по тону излагања из које земље долази гуслар. Да, овај је из Бугарске. Други је из Румуније. Трећи је из Мађарске. Четврти је из Југославије. И тако редом. Сви гуслају. Затим слуша Французе. Па Немце. Нико не гусла. Рационални су. Хладнокрвни. Оштроумни. Трезвене главе и памети. Говоре без емоција, оптерећења, предрасуда. Бритке мисли севају као варнице. Али, гуслања нема.

А јесмо ли ми, на данашњем сусрету кадри, свако појединачно, и сви заједно, да не гусламо? Јесмо ли способни да се ослободимо тешког наслеђа у себи, да рационално и непристрасно промислимо наш садашњи тренутак и без икаквих оптерећења именујемо властиту позицију у књижевном југословенству данас? Сваки је од нас у језику на којем ствара, и у дометима које је достигао, у језику као домовини, како недавно изјави Данило Киш, одређујући властиту позицију у књи-

жевности. Већ је постало дегутантно понављање на којим се све језицима изражава књижевно југословенство: на српскохрватском, односно хрватскосрпском језику, на словеначком и македонском, на мађарском и албанском, на словачком и румунском, на италијанском и бугарском, на русинском и турском језику. Основни је услов да се на сваком од тих поменутих језика стварају добра књижевна дела која превазилазе националне резервате и језичке баријере. Један од доследних заговарача таквог књижевног југословенства свакако је, међу малобројнима, Света Лукић, који се не одриче својих млађалачких промишљања савремености, без обзира на то што је све усамљенији у својим настојањима. Побројавши све језике на којима се ствара литература у нашој земљи, свесно настојим да нам предочим наше властито богатство у жељи да се сви заједно погледамо очи у очи и да барем ми једни другима не загорчавамо живот, када то већ чине бирократије и њихова послуга из редова самих писаца. Смешно је то да ја било коме држим лекције о неизлечивој болести коју манифестују на вербалном плану тзв. мале нације у страху од угрожености за своју егзистенцију. И то је гуслање, а тако неодољиво подсећа на ону народну причу о чобанину и вуку, без обзира на настојање да се нећирилички, односно латинички размишља. Народи који су дали песнике као што су Едвард Коцбек, Весна Парун, Десанка Максимовић, Блаже Конески — да поменем само неке — нити су духовно мали, нити угрожени за своју егзистенцију. Да не наводим имена других песника, као што су Васко Попа, који је стварно уздигао наше песништво на ниво светског, мада он потиче из редова једне од, у овом тренутку, скоро најмањих народности у југословенским просторима. Културе, традиције, поетике, сензибилитети који су се стекли у песништву Васка Попе, само су потврда оној тези о продуктивном прожимању, а уколико желим да будем јаснија, морам да кажем да су се стекле и ћириличка и латинička култура у најсублимнијем виду, без гуслања.

Реперне тачке које сам себи одредила у овом кратком излагању намећу ми додатна размишљања о нашем властитом положају у књижевном југословенству. У поводу једне давне полемике, која се водила крајем шездесетих година на страницама загребачког *Телеграма* између два писца, Антуна Шољана и Нандора Мајора, као горчина на језику остала ми је не баш децидирана порука да мађарска (читај: и румунска, и словачка, и русинска, и италијанска итд.) литература немају шта да траже у корпусу југословенске литературе. Стално нас терају и протерују из југословенског простора, непрекидно нам попујући о матицама, матичним културама, као да нисмо равноправни грађани ове земље, овде рођени, и са гробовима отаца и предака, са потомством које живи овај једини и непоновљи-

ви југословенски живот. Нико ко потиче из редова било које народности не тражи никакав попуст пред лицем савремености, нити будућности. Ко се задовољава својим ћошком у оквиру свог резервата, тај тражи минимум за себе, и његова је ствар што себе не види даље од носа, нити преко свесно постављеног плота. Бирократија и воли резервате, она њима манипулише по потреби, рубрицира нам живот и његове домете, јер таква је њена природа. Она од тога живи, поделама се храни и потхрањује, и тако просперира. Страшно је то када такве, најбирократскије тенденције прихватају ствараоци, писци пре свега, стално потискујући и словенске и несловенске писце из интегралног корпуса свеколиког књижевног југословенства. Доћавола, чији смо?

Коначно, ваља нам се привикнути, ако то нисмо успели до сада, да смо сви *наши* и ничији више. Када је, пре много година, тачније 1958. године, Дане Зајц био у политичкој немилости и штампао збирку песама *Požgana trava* ми смо се његови вршњаци из Новог Сада, постарали да се та књига пласира, откупљивали смо и по више примерака, делили је пријатељима и на тај смо начин испољили солидарност са једним словеначким песником не малог формата. Кроз ту смо солидарност испољили и наш отпор према једној административној мери — да не кажем тежу реч — која је погодила песника изузетног талента. Није Југославија била та која је угрозила једног словеначког песника, него је то учинила словеначка бирократија на најгрубљи и најдрастичнији начин и за то се не може оптужити ниједан народ, ниједна литература. Тај ће гест запамтити барем историја литературе. Тако је то било и са другим словеначким писцима и последице су, као и поуке, познате. Далеко им лепа кућа! И не поновиле се!

Ни нације, како то тврде умни, негусларски научници-историчари, нису статична категорија. И оне осцилирају, померају се час у једном, час у другом правцу, а војвођански простор у Југославији има толико речитих доказа о томе. Можда није упутно уплитати демографска кретања у популацији Војводине данас, али ја вас питам: шта значи то што је у овоме тренутку сваки четврти или пети брак национално мешовит и којем ће се царству приволети потомство само на овом комаду југословенске земље? Погледајте на шпицама новосадске телевизије имена и презимена и многе ће се ствари саме по себи разјаснити. Зар мислите да се из тог националног конгломерата не рађају песници? Војводина их већ има и сутра ће их имати још више. Да ли тај нови нараштај песника треба протерати у националне и језичке резервате или му треба омогућити да се слободно, несметано развија и обогати нашу заједничку културу? Немојмо да од наших свеколиких предности створимо немогућности, нити да сами себе сакатимо и

обогаљимо, јер нам историја ни за јоту неће опростити. Понекад већи дају и већи допринос, а дешава се да и мали искачу из властите коже и надмашују све, што се и примерима може доказати, али то није разлог за забринутост, а још мање за накострешеност и нетрпељивост. Колико ли се само културе, језика, традиција, сензибилитета слило у једној америчкој књижевности, и да ли ико гусла о томе данас, као ми свакодневно. Француски књижевни простор увек је био отворен за циркулацију румунских добара, енглески за мађарски, и тако редом, и да ли је због тога угрожен било мађарски било румунски, или неки други народ?

Ако нешто морамо, и ако смо нешто дужни и себи и времену, онда је то да научимо, из мајчине утробе, да живимо заједно, да од наших толико различитих посебности, створимо заједничко благо, без обзира на којем језику стварамо, певамо, мислимо. Књижевни и естетски критеријуми треба да буду равноправни и једнако строги, то је оно што нам недостаје и чему треба да тежимо, и они са богатијом, и они са оскуднијом традицијом. И коначно да једном престанемо да гусламо. Та једна једина жица већ је промукла и прозукла од свеопштег племенског јадиковања, арлаукања и цмиздрења о свеколикој и међусобној угрожености.

Предраг Матвејевић:

I

О југославенству се говорило и писало давно прије него што је настала Југославија. Писало се и говорило на различите начине, према приликама и могућностима, негдје више, негдје мање, овдје занесеније, ондје критичније. Започет ћу с једним Крлежиним фрагментом, у којем писац памфлета против наших национализама *Хрватска књижевна лаж* гледа на повијест југословенске културне свијести:

„Идеје, поеме, есеји Rittera Vitezovića, фра Андрије Качића-Миошића, Баричевића, Микоција, Катанчића, драматизација политичких славенских и илирских мотива од XVII стољећа у Загребу на школском театру, улога гимназија, самостана и штампарија, свијест о љепоти јужног говора као тосканског, политичка свијест Загребачке академије када већ половином XVIII стољећа тражи ранг универзитета за ђаке из Србије, Босне и свих земаља под османлијским јармом, култ Ћирила и Метода у Загребу 70-их година XVIII стољећа, улога славјано-сербских полихистора и граматика и просвјетитеља Орфелина, Рајића, Доситеја, идеје јозефинског круга, страни универзитети, темишварски епископ Петровић, Јован Авакумовић итд., све

то су симптоми сталног и тврдоглавог успона и пораста политичке и културне јужнославјанске свијести, која није ограничена на поједине регије или провинције, него тињајући под зулумом стварности читавом земљом уздуж и попријеко, и не угасивши се ни за тренутак, свијетли као једина морална свјетлост и утјеха". (Крлежа)[1]

Највреднији духовни потхвати на нашем простору тражили су на разне начине могућности сједињења, заједништва, синтезе. Уз оне које је навео Крлежа, има још доста примјера: федералистичке и социјалистичке идеје Светозара Марковића, Васе Пелагића, Ивана Цанкара (Цанкарева обрана словенске културне и језичне посебности и југославенско политичко опредјељење); Његошева црногорска укоријењеност, занос ослободитељским српством и југославенска визија; необична ширина погледа једног Гоце Делчева (не само политичких: *Свијет као поље културног натјецања).* Идући према нашем времену — Крлежино хрватство и југославенска „трећа компонента" међу Истоком и Западом, Римом и Бизантом, који нас нису успјели асимилирати; Андрић између хрватства, српства и југославенства (његова умјетничка амбиција да дијелове наше безобличне прошлости суочи с хисторијом, да је учини заједничком хисторијом); југославенска љевица прије рата; погибељ лијеве интелигенције у самом рату; Горанов и Назоров одлазак у партизане као искупитељски братски чин; заједничка парола братства-јединства над братоубилачким покољем . . .

Навео сам све познате примјере: ниједан од њих није у опреци с посебностима свога поријекла и значења, премда сви изражавају, на врло различите начине, одговарајућа југославенска опредјељења.

Наднационалне синтезе какве су пратиле национални романтизам — пангерманство, латински или романски дух, свесловенство, панарабизам и слично — показале су се неостварive или реакционарне.

Југославенство се одвојило од некадашњег свеславенског утопизма. Славенство је утјецало на покрет југославенског уједињења, али оно већ одавно није ни једини ни најосновнији разлог нашег заједничког постојања. Вјерујем да су најпросвјећенији људи неславенских народности и етничких група тако у Југославији то и схватили.

Не смијемо заборавити да „југославенство задуго није продрло у народне масе" (то је утврдио већ Јован Цвијић) „и употребљавало се само у књижевним, научним и умјетничким круговима у Хрватској".[2] Можда је, донекле барем, и данас тако.

---

[1] Мирослав Крлежа: *Панорама погледа, појава и појмова,* књига III, 145, стр. изд. „Ослобођење", Сарајево, 1975.

[2] Јован Цвијић: *Балканско полуострво и јужнословенске земље,* стр. 355, изд. Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд 1966.

Позната је грешка, која је много пута почињена у хисторијама идеја, да се самим идејама придаје мање или више аутономно значење, не узимајући довољно у обзир све оно што их одређује и покреће, поготово кад постану друштвене или националне идеје. Краткотрајни и једва примјетни материјални или политички чинови и догађаји значе понекад више у хисторијском кретању неголи присутности разноразних идеолошких опредјељења. (О томе сам водио рачуна пишући књигу *Југославенство данас,* увиђајући колико сама југословенска идеја у неким раздобљима лебди у зраку и какви је извањски помаци, понекад безначајни, оживљавају или гурају у прикрајак. Можда је, донекле барем, и данас тако.

Најгоре је можда у свему томе кад се станемо надметати („лицитирати", како се то каже) око тога тко је више придонио југославенству, а тко мање, по чему смо бољи или лошији Југославени и слично. У такве замке ухлове нас понекад саме ситуације и алтернативе које се намећу. Догађало се чак и значајним људима културе чији је интегритет изван спора, да одједном, под утјецајем околности, прихвате тај тип говора. „Срби су много мање Југославени од Хрвата",[3] написао је чак и један Отокар Кершовани у затвору старе Југославије, истарски Хрват који је у младости био интегралним Југославеном. Који Срби од којих Хрвата, гдје и када, о каквом југославенству је ријеч — не постоји само један тип југославенства.

Суочени смо с различитим схваћањима националне културе и њезине посебности. О томе сам говорио и писао у разним приликама и не желим све то овдје понављати. Истакнут ћу само једну сувремену појаву.

Схваћање националне културе као једног хомогеног скупа властитости и вриједности, у себи закљученог и самим собом потврђеног, наслиједили смо из прошлог стољећа. Та схваћања, с наглашеним самообрамбеним својствима (неизбјежним и углавном позитивним прије националног уједињења) не успијевају пројицирати културу у простор који је шири од граница одговарајуће нације или државе, бојећи се да у таквој ширини не изгуби обрисе властитих посебности. Можда је, донекле барем, и данас тако.

У нашим приликама многи се прибојавају југословенског културног простора и предочавају га као неку наметнуту, опћу или заједничку *југословенску културу.* Збуњује их то што схваћање националне културе које сам споменуо не функционира на таквој разини. Југословенски културни простор може-

---

[3] Отокар Кершовани: *Повијест Хрвата* у књизи *Културне и повијесне теме,* стр. 382, изд. „Истра кроз стољећа", Ријека 1980. В. Кершованијев чланак о *Односима између Срба и Хрвата* (изд. „Култура", Београд 1960).

мо предочити као вишенационалну и вишејезичну саставницу, с различитим традицијама и сродним облицима саобраћања међу различитостима.

Тако схваћен, југословенски културни простор није негација националних култура у Југославији: он само негира (и испитује) нека схваћања националне културе.

II

Тешко је установити што је историјска свијест и каква је она, особито у народа који нису имали у току свога трајања постојанију властиту историју: историјска свијест без одговарајуће историје, није ли то, привидно барем, парадокс?

Дио терминологије о којој је овдје ријеч обиљежен је психолошким или, боље рећи, психологијским конотацијама. *Национална свијест* или, пак, *историјска свијест* често се јављају у истом контексту с појмовима као што су *национални осјећај, дух,* или *менталитет, национално биће* или *идентитет*. Такви термини припадају психологији у ширем смислу више неголи знанственој психолошкој дисциплини. Његова значења и употребу ваља провјеравати. У чему је посебност *националне свијести* нпр. спрам других врста свијести? Постоји ли издвојена национална свијест као таква? Гдје је мјесто националне свијести у односу према моралној свијести или савјести? Према историјској свијести? Колико национални идентитет одређује биће субјекта, а колико сам субјект обликује своју националност?

Таква терминолошка питања, очито нису толико неважна као што се то, можда, на први поглед чини. Историчар средњовјековне културе и књижевности Paul Zumthor (Пол Зимтор) одржао је недавно лекцију у вези с тим, у књизи која носи наслов *Говорити о средњем вијеку:* „Ентитети као што су *народ, држава, нација, литература, култура, дјело,* представљају и сами више проблеме него датости" (стр. 39, Editions de Minuit, Париз, 1980). И национална или историјска свијест више су проблеми него датости. Опасно је кад их се узима као датости, не провјеравајући јесу ли то или нису.

Разни теоретичари и мислиоци доводили су у питање сам појам свијести, његова различита значења и примјене. У Nietzschea наилазимо на карактеристично упозорење, у *Вољи за моћ:* „Мјера онога чега смо уопће свјесни посве овиси о грубој користи коју нам свијест пружа" (одјељак 774). У једном другом одјељку исте књиге реченица се завршава усклични-ком: „Свијест — колико је идеја о представљању, предоџба о вољи или идеја о осјећају *(који је познат само нама)* потпуно површна!" (одјељак 476).

Имамо доста повода за такву критику не само појма свијести него и хисторијске и националне свијести. И у нашој критичкој традицији подоста је резерви изражено спрам схваћања националне свијести. Навест ћу један Крлежин текст из тридесетих година: „Савремена наша форма националне свијести, коју је хрватски и српски пролетаријат преузео од грађанске класе, представља несумњиви анахронизам. Све националне свијести на Дунаву, колико су нам познате, исто су тако анахронизми!" *Теза за једну дискусију из 1935, Нова мисао,* бр. 7, 1953).

У новој историографији све се више користи, особито у *новој историји,* појам *l'imaginaire* (ријеч је тешко дословце превести: сликовност и предочавање, збир слика и предоџби). Позната су нам разна визуелна представљања историје у литератури, култури, ликовној умјетности (нпр. историјско сликарство у Европи: у нас поједине слике Влахе Буковца, Паје Јовановића и других). У овом што називамо историјском свијешћу много је таквог *imaginairea,* слика и сличица (понекад *светих*) које се састављају у мозаик погледа на свијет не подвргавајући се концептуалним и рационалним мјерилима.

Нижи облици свијести, па и националне и историјске свијести, обично се своде на *осјећаје* или замјењују њима. Сви осјећаји нису једнако вриједни ни достојни. Њихове се особине очитују или потврђују у даним околностима, једном као индивидуалне, други пут као колективне, као свакодневне или као дуготрајне. Свођење историјске и националне свијести на осјећаје потиче на изражавање у одговарајућим сликама (симболима), на употребу језика којим се служи и мит. Познато нам је како се историја замјењује митом: пут у етногенезу изражава, уз остало, такву замјену. Многи међу нама носе у себи лоше приручнике не само за историју него за прошлост уопће.

Једна од бројних појава које наша скромна знања на овом пољу не успијевају појаснити јест сам начин уобличавања и ширења историјске свијести. Знамо да постоје тзв. упоришта, упоришне точке, смјерови, простори одговарајуће свијести: изгледа да су уобичајенији дифузни и циркуларни токови у нација без државе: у оних које имају у дужем трајању властиту државу очитовања свијести су чешће концентрична, понекад вертикална (особито у раздобљима када се нација и држава међусобно подударају и подупиру једна другу). Геометрија те врсте није сасвим поуздана и нити је довољно испитана, у сваком случају не у нашим увјетима.

Врло је проширена предрасуда по којој се национална или историјска свијест насљеђују. Оне се прије свега стјечу. Како ће се стјецати овиси о томе какве су друштвене и културне трансмисије, духовна и одгојна посредништва: у којем је

положају сама нација или друштво и што све тај положај изискује и намеће. Ваља, заправо, бдјети над прошлошћу, не само над хисторијом.

Расправа о националној историјској свијести не смије занемарити постојање одговарајућих националних митова и њихову улогу у стварању саме националне или историјске свијести. Једна компаративна и критичка типологија митова (митских схваћања и историје и прошлости) биле би нам од користи. Али треба је најприје сачинити. Национални митови остављају трагове у свијести, али и фантазме који такве мито-ве замјењују тамо гдје нису довољно конзистентни такође су опасне.

Истраживања у том правцу могла би нас суочити с различитим резултатима, не само угодним или очекиваним. И сам појам националне историје темељи се често на једној *искривљеној свијести,* посве нехисторијској, по много чему митској. Mircea Eliade ју је означио у својој књизи *Аспекти мита* готово класичном формулацијом: „Почетком 19. стољећа, привиђења властитог ‚племенитог поријекла' потичу у средњој и југоисточној Европи истинску страст за националном историјом, особито за најстаријим фазама те историје. ‚Народ без историје (читајте: без историјских докумената или историографије) као да не постоји!'. Та је тјескоба осјетна у националним историографијама средње и источне Европе. Таква је страст била, додуше, посљедица буђења националности у том дијелу Европе и она се убрзо претворила у средство пропаганде и политичке борбе. Али жеља да се докаже ‚племенито подријетло' и ‚древност' свога народа доминирала је југоистоком Европе до те мјере да су се, осим неколико изнимки, све односне историографије заточиле у националну историју и на крају крајева завршиле у културном провинцијализму". (стр. 221, изд. Gallimard, Париз 1963). О томе је, као што видимо, све већ речено, само што нитко (готово нитко) не слуша.

И појам *идентитета* спада међу оне који носе разне психологијске конотације те нису увијек поуздани. Човјек, народ или нација немају један једини идентитет, у свему постојан и посве хомоген. Ријеч идентитет морали бисмо више узимати у плуралу него у сингулару, по оној латинској: *idem, nec unum* (исто, а не и једно). Карактеристична је појава, уочљива у разним дијеловима свијета, да се потврда идентитета тражи више у прошлости него у садашњости, прије у националним него у социјалним пројектима. Данас је мноштво примјера за то, посвуда: више него јучер.

Покушат ћу напокон импровизирати неколико приједлога за размишљање или теза за расправу о овој теми.

1.

Хисторијска свијест настаје као хисторијска творевина, као производ става према хисторији и мишљења хисторије (мишљења и праксе хисторије). Како производити хисторијску свијест (ријеч *производити* ваља ту ослободити од једне врсте детерминизма који нам није непознат)? Немамо правог одговора на то питање, барем не у пракси.

2.

Колики је удио нехисторијског у одговарајућој свијести: опће предоџбе, клишеји, стереотипи *(l'imaginaire)*, баласт који носимо са собом и који није у правом смислу ријечи свијест, поготову не хисторијска свијест. Како и којим инструментима одредити и анализирати тај удио у нама самим? Не знам је ли итко истраживао такве појаве на начин какав заслужују.

3.

Спомињемо однос свијести и осјећаја, тј. свођење свијести на осјећаје, националне свијести на национални осјећај. Често смо — све чешће — суочени с говором о губитку или с осјећајем губитка. *Бити — на — губитку*. Данас смо у овој земљи, према једној *несретној свијести* која не престаје да се обнавља и понавља, сви на губитку: изгубили су Срби што су пристали на Југославију, Хрвати што су пустили да их се насамари у Југославији, Словенци који у овом часу губе због заостале браће с Југа итд. То *бити — на — губитку* постаје осјећањем који преплављује скромну хисторијску свијест просјечног нам грађанина („произвођача" или „самоуправљача"), надилази је или надјачава, поништава или кривотвори: као да од 41. до данас нисмо ништа постигли на пољу хисторије. Можда ипак није тако.

4.

Варијанте лажне свијести о народу и хисторији или *трагичне свијести:* чули смо ријечи, које изговорише чак и људи с лијепом биографијом, по којима су поједини југословенски народи: „најтрагичнији у Европи". Свака је нација у овој земљи *трагична!* Ми смо Хрвати дуго били најтрагичнији, готово исто толико колико и Жидови. Срби су такође врло трагични, поготову зато јер су губили у миру плодове својих ратних побједа. И Словенци су, уназоч звонким пјесмицама што се оре алпским долинама (упркос чињеници да, изузмемо ли Швицар-

скy, данас имajy најмање незапослених y Европи) „најтрагичнији народ". Такве трагичне свијести сy, заправо, много мање *хисшоријске* него што они мисле или пак вjерyjy да jесy.

5.

Врло је корисно испитати везе између хисшоријске свијести и типова хисшорије. Тај однос је понекад врло очит, понекад мање или више прикрит. Подсjетит hy још једном на Nietscheovu циничнy раздиобy хисшорије (хисшориографије) на *монyменшалнy, аншикварнy, религијскy* и *кришичкy*. И y нашим приликама можемо пратити каква хисшоријска свијест одговара свакој од тих врста и хисшорије и хисшориографије: антикварна је, чини се, присyтнија y Хрвата или пак Словенаца: монyментална је јача код Срба: y сваког од наших народа и народности има и једне и другe, и оне религијске такођер. Кришичка хисшорија се y правилy кажњава на сваком од (наших) простора.

6.

Хисшорија се, дакако пише са становишта одговарајyће свијести. Национална се хисшорија пише са становишта националне свијести. Национална се свијест, међyтим, често деградира на обичнy *идеологијy нације*. Како се пише национална хисшорија са становишта идеологије нације? Имали смо прилике yпознати такве ствари y свим нашим хисшориографијама, y самој хисшорији. Тy се посебно поставља питање: како се пише хисшорија другога народа? Ако ниси по националности Словенац ни Хрват, а пишеш хисшоријy Словенаца или Хрвата, или пак ако си Хрват или Словенац, а пишеш хисшоријy Срба, Мyслимана, Црногораца, Македонаца, налазиш се стално y неприлици. Исказ је тyмачен не само према ономе што је написано, него и којег је поријекла онај тко га је написао. Ово другo је често горе, тј. неyгодније од првог.

7.

Спомeнимо yспyт архајске обрасце који сy присyтни y (свеприсyтној) локалној или регионалној свијести. Карактеристично је како се сама та локална или регионална свијест yспијевajy приказати *(супсшишyирапи)* као национална свијест, како се некритички yзимajy као обрасци саме националне свијести

у свакој нашој националности, па и у односним националним хисторијама. Наша је свакодневица пуна свакаква коријења: сватко се *укорјењује* како зна и умије.

8.

Позната нам је претензија политичке свијести да — самим тим што је политичка — буде и хисторијска. Није свака политичка свијест, у сваком часу, хисторијска свијест: знамо да није тако ни у нас данас. Много је међу нама било лако увјерити да јест или их не треба уопће увјеравати да је тако. У сваком часу доносе се хисторијске одлуке. Записничаре именују сами доносители. Будући ће хисторичари имати много посла, свакаквог. Ваља сачувати архиве.

9.

Бацимо још једном поглед на однос свијести и одговорности, хисторијске свијести и хисторијске одговорности: тако избијамо на моралну разину, на разину морала индивидуалног, друштвеног и политичког. Ту постоје многи проблеми, као што знамо, с којима се сви суочавамо, у свакодневици и хисторији. Њих најчешће остављамо по страни, из бојазни да се неком или нечем не би замјерили. Знамо коме и чему, али не увијек. То је важније него што се чини, барем у трајању на дуги рок.

10.

Питање заједничке југославенске свијести. Едвард Кардељ је говорио, уз остало, о демократској југославенској свијести која се не супротставља посебним националним свијестима. Како развијати *заједничку југославенску свијест* а да при том не одбацимо и не умањимо посебне националне свијести? Издићи се до таква става на овом нашем простору није лако. Национализми су ту увијек пријетили и опоминьали да се тако замјењује или губи национално у интернационалном.

У неким нашим срединама апсолутно се не подноси говор о југославенству, јер се југославенство схваћа искључиво као сабласт унитаризма, авет краља Александра или не знам кога, као да није било југославенства и прије 1918. а и послије, од НОБ до данас. (Ево још једног примјера гдје ваља наново дефинирати појмове којима се служимо.)

11.

Хисторијска свијест (наше) радничке класе врло је скромна: не треба пред тим затварати очи. Наши су радни људи

стрпљиви. Ако, међутим, сам појам радничке класе проширимо и укључимо у њу (у радничку класу) и „поштену интелигенцију", барем ону опредељену за социјализам, суочит ћемо се с другим неугодним питањима: колико је она квалификирана и спремна да ствара хисторијску свијест, да је обликује, да је уноси у друштвени контекст? Има ли право да то чини и тко јој то право даје? Разрадити методологију посредовања између напредног интелектуалног мишљења и обичних радних људи, културе и производње: то није учињено.

12.

Велики дио прошлости југословенских народа, сваког народа понаособ и свих заједно, био је ипак а-историјски. Био је то више него што смо вољни признати. Како писати историју а-историјског у прошлости сваког од нас. „Историја народа без историје" — питање је које је пред себе поставила модерна историографија, *нова историја*. Разрадити, дакле, и методологију *историје народа без историје*, или пак оних с мало историје у нашим приликама. Поучан је, чини ми се, у том погледу примјер Иве Андрића: као да његов књижевни потхват настоји, уза све остало, унијети свјетла у једно постојање којем најчешће није било дано да буде историјским (готово на мјестима средишњим, која он узима за предмет); учинити транспарентним онај мутљаг нехисторијског битисања који преплављује нашу прошлост, па и свијест о њој. То је теже него што се на први поглед чини. Већ сам говорио о томе како нам ваља бдјети над прошлошћу.

13.

Тко каже да смо ми икад били, и у једном часу нашег постојања, без историје? Тко то каже тај лаже. Ми одувијек историјски постојимо и никако другчије. Ваљаност наше историје доказана је пред свијетом и вијеком. Онај тко то не признаје негира нације на овом тлу, нијече сваки посебни народ и народност, њихове посебности и вриједности. Тај је издајник своје нације и заједнице равноправних југославенских народа и народности. Треба му судити као издајнику. Једва да се шалимо.

То и није за шалу.

Милан Бурчинов:

Последњи покушај да се о књижевном југословенству проговори на један систематичнији начин била је књига Свете

Лукића *Савремена југословенска књижевност*, која је обухватала период од 1945. до 1965. године. Прошло је отада двадесет година а сличних покушаја на нашим хоризонтима нема. Зашто је то тако? Јесмо ли првих деценија нашег заједничког живљења били „југословенскији" него данас, јесу ли наше књижевности као мање развијеније биле ближе једна другој? Шта је то што их сада тако незадрживо раздваја и удаљава једне од других? (Готово истовремено са појавом Лукићеве књиге децентрализиран је и Савез књижевника Југославије, на Ванредном конгресу у Београду. Где смо данас са тим Савезом, најбоље се види из садашњег стања у овој организацији.) Књизи Свете Лукића може се упутити више критичких примедби, али је она престала бити путоказ не због својих евентуалних мањкавости, већ због општег тока догађаја на ширем друштвеном плану — због тенденција које су већ крајем 60-их година дошле до изражаја, а које су током 70-их, ослонивши се и на законске регулативе, себе устоличиле у свим нашим срединама, повукавши их ка једном стању које би најкраће могло бити дефинисано као — дезинтеграција. Сада, средином 80-их, постајемо свесни да се те тенденције морају обуздати с обзиром да су опасне, да нарушавају кохезију међунационалних и међуљудских односа у нашој заједници, те да угрожавају тоталитет социјалистичког и самоуправно усмереног друштвеног развоја. Могло би се, стога, са доста основа закључити да у овом тренутку „књижевном југословенству" код нас не цветају руже, да се оно претворило у обичну фикцију, да су превладале снаге које у њему виде нешто превазиђено, непостојеће и ненужно, да то свесрдно подржавају феудализиране и етатистички ојачане републичке и покрајинске полит- и технобирократије и да у таквој ситуацији пред онима који не престају да верују да на нашем тлу, уз сву хетерогеност језика, религија, културних традиција и националних амблема, оно може имати своју позитивну и прогресивну улогу и функцију и не стоји нека светлија перспектива.

Ипак „књижевно југословенство" свакако није неки наднационални или анационални, тј. унитаристички концепт културног и књижевног живљења у нашој земљи, или нека врста „културне унификације", како се то често може чути. Оно такође не би смело бити ни некаква присилна и наметнута „југославизација" наших књижевности, која би доводила у питање њихову аутохтоност или угрожавала оно што је у њима специфично и посебно. Оно би најмање у данашњем тренутку могло бити прихваћено као покушај да се остварења и вредности једне наше књижевне средине, ма и најразвијеније, наметну свим осталима, као модел или рецепт. Све то данас не само да није потребно, већ није ни могуће. Из простог разлога што наше књижевности данас нису ни изблиза оно што су пре четрде-

сетак и више година биле. Развијеније, разуђеније и богатије него раније, оне би самим тим морале бити и далеко ближе једна другој. А — нису. Треба ли да подсетим да су неке од њих управо у овом периоду остариле резултате који премашују готово све што је у претходним епохама у њиховом простору остварено? Отуда, у процени нашег даљег књижевног развоја, уз сву меланхолију због ишчезлог књижевног југословенства не смемо подлећи једној врсти механичког мешања планова. Ако разлике у економском и инфраструктурном развоју нису превладане, већ се, напротив, како се тврди — продубљују, такве се оцене не морају механички преносити и на сферу културног и уметничког стваралаштва. У свим нашим срединама, на свим нашим језицима остварена су аутентична и вредна књижевна дела. Није проблем у томе што је њихова аутохтоност још наглашенија, а њихова специфичност и оригиналност изразитија, већ у томе што нам та бројна и различита остварења међусобно не комуницирају, што међу нашим књижевним срединама и центрима још увек нема правог и природног протока и размене идеја, што су нам инструменти којима би се поспешила неопходна приближавања и прожимања крајње неадекватни и неупотребљиви, што су они, како се с правом тврди у тезама за ову расправу, пре свега „ритуални и фасадни". Ако је тачна оцена о правим и високим вредностима књижевних остварења у свим нашим срединама, онда се природно може поставити питање: да ли је та конвергенција на нивоу правих вредности могла да се оствари ван свих контаката и веза, додир и међусобних прожимања на југословенском друштвеном, културном и књижевном простору. Закључимо ли да би то заиста било немогуће, долазимо до тога да „књижевно југословенство" током минулих година и доцније заправо није било никаква фикција и да и данас представља реалност, која тиме што је последњих година била потискивана, самим тим није престала да буде реална. Разуме се, на путу њене самореализације стоје многи фактори: неки од њих су у овом саопштењу већ били поменути. Поменућу један који управо у *аксиолошкој* равни отежава проток и кореспонденцију правих и истинских вредности. Реч је о оној врсти књижевне критике и вредновања које се развило и ухватило дубоког корена под наводним фантомским страхом од „југославизације", о критици тзв. искључиво националних критеријума. Ако прихватимо став да се „књижевно југословенство" може реафирмисати не као један општеважећи образац, већ као један условни, али највиши вредносни критеријум, тј. једино на синтези најбољих и најзначајнијих књижевних остварења из свих наших књижевних средина, онда се природно као примарно мора поставити питање како извршити праву и објективну критичку идентификацију таквих вредности? Али — можемо ли рећи да наша

критика то заиста ваљано и адекватно чини, тј. да у овом тренутку постоји једна конзистентна свест о нашим правим вредностима, и то не само о оним неспорним и осведоченим (Крлежа, Андрић) већ и о онима које се стварају пред нашим очима, у пуној светлости дана и епохе коју живимо?

Након нормативно-идеолошке и соц-реалистичке у првим послератним годинама и иманентно-естетске у каснијем периоду, нама се последњих година наметнула једна критика хипертрофираних националних амблема која подстиче регионалну књижевну еуфорију, охрабрује мегаломанске локалне самоилузије и, изводећи сва значења и све процене из припадности *тлу* и *језику*, тотално занемарује шири вредносни аспект дела, његов творачки потенцијал, његову моћ универзалног и свељудског зрачења. Тако се неговањем сужених, снисходљивих и једносмерних регионалних критеријума тај креативни потенцијал, који је заклети непријатељ сваког локалистичког затварања и презагриженог инсистирања на своме, потцењује и заобилази, игнорише и „превиђа". Стваралачки ум, таленат, оштра реч која скида маске са лажних лица, нису нимало на цени. Све је више „неутралних" и јалових, свечарских и свеупотребљивих речи које никог не обавезују, никог не погађају, никог не узнемирују.

Протагонисти регионалног затварања и живе добрим делом под чадорима таквих устајалости. Њима одговара низак ниво сарадње међу нашим литературама у сфери критике, иде им у прилог још увек неразвијена пракса презентирања и критичког оцењивања културне продукције једног југословенског народа или народности од стране других југословенских средина, оцењивања које би несумњиво могло много допринети распознавању правих вредности од измишљених, аутентично од од сурогатног и провинцијалног. Уместо тога, истичу се и настоје чак теоријски образложити управо супротна гледишта. Рецимо, један угледни словеначки писац каже: „Узмимо два песника који су преко превода присутни у југословенским срединама: словеначког песника Ивана Минатија и српског песника Стевана Раичковића. Минати је познат и поштован у Србији, Раичковић је познат и поштован у Словенији па ипак: за Словенце Иван Минати представља нешто *сасвим* (!?) друго од Стевана Раичковића. И то можда при истој вредности једнога и другога, и ту и тамо. Ипак: сваки од њих је стварно социјално и општекултурно делотворан пре свега унутар властите средине или свог културно-језичког радијуса." Морам да кажем да ми једно овакво гледиште, у најмању руку, изгледа веома проблематично. Најпре због тога сматрам да овде долази до грубе замене теза: теза о песнику као припаднику посебног народа замењена је са тезом о песнику као ствараоцу одређених уметнич-

ких и креативних вредности. Да у песништву, као и у сваком другом виду уметничког стваралаштва, оно прво не може имати примат над овим другим, ваљда не треба ником доказивати. Да због социјалне и општекултурне делотворности треба радије узети неког социолошког и културолошког писца пре него неког еминентног песника, такође би морало бити ван сваке сумње. Да један значајан и велики писац из друге средине и са другог језика може бити у стању да нам каже више од једног просечног или минорног писца (кога ми моја „национална критика" и препоручује као великог и истинског) из „наше" средине и са мојег језичког и националног тла, такође би морало бити више него извесно. Најзад, пред оваквим небулозним констатацијама принуђен сам да себи поставим барем још два питања: због чега би у Словенији *стварно* социјални и општекултурно морали бити делотворни једино словеначки, у Македонији једино македонски, у Србији једино српски, у Хрватској једино хрватски итд. писци? Зар би природнија, отворенија и живља комуникација и прожимања идеја, остварења и сазнања писаца са читаве територије Југославије, а онда иста таква отвореност и према читавом свету заиста морала бити само *нестварно* делотворна у социјалном и општекултурном смислу? А шта је ту остало од књижевног смисла, од оног који је, ваљда, када је о писцима реч — ипак најважнији, најбитнији и пресуднији од осталих? Најзад, због чега би, након свих искустава критике и књижевне науке од краја прошлог, па, ево, до истека садашњег столећа, могло бити делатно и делотворно *такво раздвајање* многобројних, вишезначних, а у својој унутарњој структури ипак недељиво кохерентних смислова и значења која књижевност чине оним што она још увек јесте?

Мислим да би се у свим нашим срединама могло наћи сличних размишљања која блокирају прилаз „књижевном југословенству", која га унапред проглашавају сумњивим захтевом за унификацијом и укидањем националног карактера књижевног дела. За „књижевно југословенство" постоји довољно широк простор између присилног захтева за књижевном унитарношћу и ускогрудо схваћеног националног изолационизма. Лоше је када се тај простор не жели испунити и тада када за то постоје сви услови, када због организационе инертности или неких других и тешко докучивих разлога, не остварујемо оно што можемо остварити.

Узећу пример Струшких вечери поезије, наше, по општој оцени највеће и најзначајније књижевне манифестације. Она је то постала пре свега залагањем књижевних стваралаца из Македоније, подршком бројних књижевника из читаве земље,

а касније и из света. Манифестација постоји већ 25 година и на њој се додељује две врсте награда: једна међународног карактера „Златни венац СВП" за поетски опус истакнутог светског песника и друга „Браћа Миладинови" за најбољу збирку песама на македонском језику, објављену између два фестивала. На њима, дакле, једино нема награде која би имала *југословенски карактер,* за коју би конкурисали сви југословенски песници у одређеном временском периоду. Једино је награда југословенског карактера прескочена. Због чега? Више сам пута указивао и писао о овој нелогичности, али се status quo СПВ у том погледу не мења. Да ли је ту све у републичкој бирократији и ко све ту спада у поменуту бирократију? Да ли — једино политичари? Да би „књижевно југословенство" заживело потребно је мало више добре воље и мало више упорности и с наше стране.

Најзад, да закључим.

Мислим да до реафирмације „књижевног југословенства" може доћи само уколико га схватимо и прихватимо као потребу, као нужност нашег даљег културног и књижевног развитка. Оно би морало с једне стране почивати на поимању књижевности као превасходно креативне самоделатности која се по својој иманентној природи опире свим притисцима, свим прагматизмима, националним и идеолошким. Оно би морало садржавати у себи осећање и свест о историјском и друштвено-политичком јединству наших народа и народности оствареном револуцијом, и ту свест носити и развијати у себи, не као неку спољашњу обавезу, већ као унутрашњи хуманистички подстицај и морални ослонац. Оно је нама данас потребније него јуче, због наше будућности, због тога што ће нас исправљати пред строжим критеријумима, којима ће недостајати наше самообмане и пред којима ће се повлачити сада јако изражена владавина просека и сурогата који настоје да се наметну својим предзнацима, а не суштином и креативношћу. Најзад, оно би могло поново постати један од мостова који би нас приближио свету и постати чврста брана садашњим деобама које прете да нас, у дубокој кризи и релативизацији свих вредности, баце у наручје провинцијализма и да заустављају токове напретка наше књижевности.

Мирослав Егерић:

Ја сам нужно човек, Француз сам случајно
Монтескје

Писати данас о југословенству, веровати у његову подстицајну снагу, истицати да је оно још увек — у гротлу

дубоке кризе друштва у којој смо — оно живо, енергетско зрно разума којим су се грејали и надахњивали најбољи људи културе у нашој прошлости, од Јосипа Јурја Крижанића, преко Качића-Миошића, Доситеја, Вука, преко Рачког, Гаја, Штросмајера, Скерлића, Матоша, Ујевића, Андрића, Туцовића, све до Мирослава Крлеже, упирати очи у то југословенство, не значи, свему у пркос, бити на власти једне пропагандне схеме која избегава стварност, којој је милија зона заноса, неограничености химере, краљевања жеље која не признаје очигледности јер су ружне и недостојне поштовања.

Духу који је те људе у прошлости излагао највишим напорима и искушењима, па и страдањима за циљеве који су им били пред очима, ми данашњи, који разговарамо о теми *књижевно југословенство,* немамо ни интелектуалног ни моралног права да приговоримо са *висине дистанце* од протеклих збивања и сазнања која су та збивања донела. Крај свих пораза, горчине од дезилузија, негација које су изазвале те дезилузије на вијугавим путевима идеје југословенства кроз време, оно, то југословенство, јесте како пише Мирослав Крлежа у сјајном есеју *О стопедесетогодишњици устанка,* „најпоузданији показатељ успона и пораста политичке и културне југославенске свијести која није ограничена на поједине регије или провинције, него тињајући под зулумом стварности читавом земљом, уздуж и попријеко, и не угасивши се ни за тренутак, свијетли као једина морална свјетлност и утјеха".

То југословенство, истина је, јављајући се као синтеза најбољег у српству, хрватству, словенаштву, као негација страних поробљивачких аспирација, пробијајући се кроз магле сваковрсних неспоразума, конфесионалних искључивости, страначке ускогрудости, избило је на почетку XX века на пропланак једне историјске могућности у којој је пре свега либерарна југословенска омладина и слободоумнија интелигенција видела излаз и спас за дотле поцепане и поробљене југословенске народе.

Осетивши да је та идеја „истина која се из далека види", којој ваља служити и за њу поднети највећа искушења, Тин Ујевић ће у чланку *Југославенско море,* 1915. године, написати ове знамените реченице: „Од Јадранскога до Црнога мора је живјело становништво једнога коријена и једног језика, али оно никако није успијевало да се изради као једна повијесна цјелина... Наш се народ кристализовао у више повјесних облика који су се побијали и порицали: дио је хтио да буде цјелина, и отуда је порицао друге дијелове... Илиризам, југославенство, свехрватство, свесрпство, србохрватство — сви су ти, у облику каткада противурјечни, али у суштини

каткада сродни покрети, ишли за тим да синове једног народа окупе у једну цјелину... Гушећи се у покрајинском животу, не могући да створимо ништа изразитијега и ништа цјеловита, преслаби да одолимо силништву тирана и навали туђинаца, видјели смо да немамо будућности, ако истрајемо у диоби на ситне чести, ограђене од свијета и међусобно завађене. Видјели смо: Југославени ће бити уједињени или их неће бити... Југославенство је имало да нас уведе у хисторију и културу; оно је имало да буде Месија"...

Ако се духу овог заноса, интегралног југословенства, разуме се, пригушено смешка из дубине *опасност унитарног брисања разлика народа* тако уједињених, како је жудео Тин Ујевић, чињеница је да ни касније фанатично, радикално истицање тих разлика, акцентовање аутархије (истрајавање „у диоби на ситне чести") није дало бољих резултата од оних које знамо и у најгорим облицима и видовима: владавине мржње, антагонизама, муклих обрачуна.

Мудрост и зрелост, разуме се, у кретању људи, и нација кроз време, можемо откривати у оним лепим, плодним моментима када се људи дижу до неког пунијег самосазнања себе у простору и времену, кад, ако тако смемо рећи, еготичне страсти, добију у њиховој трезној свести право место. У томе несумњиво своју веома инспиративну улогу могу имати писци, уметници, не зато што су склони нереалним заносима, већ зато што неким тајним процесима они, пре других, откривају сложена јединства људи без обзира на конфесије, нације, распоне које мисле у простору и времену.

2.

Разуме се, немогуће је овде развити дијахронски ток, ни домете и ограничења југословенске идеје, нити чак и само означити њену виталну важност за будућност. Тим пре што су идеје и део протеклог, и садашњег, живота. Али једно је и овде могуће: изразити непристајање на процес *балканизације* југословенског проблема, одбити из све снаге мисао о партикуларизму као неизлечивој југословенској бољци, замислити се трезно, јасно, над чињеницом да постоје досегнуте вредности борбе најбољих људи који су југословенству поклонили најбоље у својим постојањима. Ми смо доста дуго живели у атмосфери неповерења, изолације, ускогрудe скепсе; ваљало би нам кренути ка просторима од којих се живи. Поновио бих зато овде и оно што ми је било у души на Конгресу књижевника (априла 1985. у Новом Саду); уверен, можда егзалтирано, утопијски, у могућности регенерације ју-

гословенства без феудалних притисака, изговорио сам тада и ово: Ми који нисмо празнили касе социјалног осигурања, који нисмо распиривали братство-јединство говорећи у једној републици против друге — ми данас имамо интелектуално и морално право да кажемо *своју* реч о *свом* животу и да своје право на патриотизам као интимни садржај не везујемо за однос снага на политичкој позорници. Ми који смо увек знали, у дну духа и душе, да Загорје и Шумадија немају разлога да буду једно против другога, као ни Крањ против Струге или Куманова; ми који смо у себи носили светле слике и Загораца, и Крањаца, и Ловћенаца, и Шумадинаца, који смо подразумевали да народ, људи нису апстрактне именице већ живи људи, живе заједнице, имамо и данас моралну обавезу да својој мисли не преграђујемо пут наталоженим маглама, прагматском кратковидошћу, иронијама циничног ума који више мисли на опстанак него на квалитет трајања.

Тачно је да нам је изузетно тешко, да је флоскула „сложена ситуација" коју често чујемо једна од оних које дозивају гнев осетљивих; тачно је да су, данас и овде, потрошене многе залоге, истањене многе драгоцености од којих се живело, али је тачно и то да, рецимо, наша књижевност — да патетично кажемо — није савила барјаке, да она својим истраживачким, изражајним снагама, још увек, снажно, ефикасно, ради на откривању оних застора, тамнина, тајновитости, захваљујући којима су раније све репресивне датости освајале властиту легитимност. Били смо сведоци лепог, високог патриотског критицизма наше књижевности на *целом* југословенском простору: књижевност је *прва* изрекла потискивану истину (сетимо се сјајног Бранка Ћопића) да права опасност за партију која израста из демоса, пука, настаје кад та иста партија почне да брани *државотворни интерес као општи интерес;* књижевност је изрекла (потискивану) истину да једно друштво у суштини вреди само онолико колико су вредни појединци који га сачињавају; ни мање ни више; књижевност је изрекла (дуго потискивану) истину да човек није честица, зрно праха, на путу надличних покрета и струја; да има права на властиту одговорност и слободу; књижевност је потенцирала права јединке на властите стрепње, заносе и поразе; књижевност је отворила на нашем простору прозоре према персонализованом живљењу, чак ка једном општијем схватању да хијерархије, власти пролазе, а народи остају и да све претње оних који имају темпоралну (пролазну, варљиву) власт и моћ ничу и завршавају у суседству једног сазнања да нема бране духу, да он ради када и где жели, *па се сваки напор ка конзервацији своди само на застој у времену; дух увек нађе излаз из било које боце и било каквих баш-челиковских обруча.*

Међутим, не треба да нас понесе и занесе та трајна, далекосежна моћ књижевности да бисмо превидели опасности које пред очима остварују они којима је до духа колико до лањских снегова. Живот око нас, без патетичног претеривања, згушњава се у трајну, вискозну масу облака и стрепњи које они у духу изазивају. Они који имају моћ да властити интерес увек тумаче као историјску нужност, не престају са својим тумачењем. Дух једног југословенства *одоздо*, оног које би никло из творачких додира духа, подстицаја, преносних дејстава плодности, богатства, и које би по себи налазило равнотежу између јединства и чувања разлика, такво југословенство редовно је, признајмо то, потискивано духом регионалног „једноначалија" па смо као резултат такве духовности имали и оне жалосне покушаје да се Мажуранићу и Његошу ускрати виза за школске читанке, да се Његошу ускрати право на употребу властитих атрибута, да се у духу *наднадне* историјске свести чак устврди да историја и није наука до само онолико колико се републике и покрајине о томе договоре! Политика као вештина могућег, не једном, коришћена је за стварање препрека које са становишта разума иду у сферу немогућег; грмело се, не једном, против национализма, а људима који су *фактички, конкретно,* показивали његове корене и изворе приписване су звечке неподобних; право, истинско схватање демократије као хумане драгоцености, представљано је као друштвена непристојност; мисао о потреби поштовања рада, угледа и поштовања који се делом стичу, као тежња ка елитизму. Туторски, покровитељски однос оних који имају политичку и друштвену моћ, и кад та моћ није заснована на снази разлога, представљан је, знамо, не једном, као објављење историјске нужности преко оних који држе микрофон! Шта мари што се микрофони и микрофонисти мењају, битно је што дуже, што ефикасније, бити на подијуму.

Југословенство које одиста хоће да живи као виртуелна и делотворна чињеница мора се, пре свега, у видокругу наших послова и дана, живих односа међу људима и народима, исказати као негација конзервиране, олигархијске представе о југословенству, оне која се своди на чување статус квоа, на представљање тренутнога интереса групација којима је стало да оно буде само занос, а не и стварност. Ауторитет југословенства *одоздо*, његова инспиративност и богатство, у времену које живимо као своје, могу имати подлоге у оној мери у којој *балканизацију*, као мржњу свих на све и свакога, буде потискивала мисао *демократског препорода*, и оне снаге у југословенском друштву које не пристају да буду „ситно мливо" олигархијских структура.

Данас, када се у гажењу обзира и добрих обичаја не оскудева, вреди се сетити — кад је реч о теми о којој говоримо — да смо одговорни и пред оним људима прошлости који су ту тему ‚живели као властити фундаменталан животни садржај. Један од њих је, у сам освит овог века (1899), написао и ове редове у знаменитом, скоро профетском тексту *Плодови шовинизма:* „У средњем веку лекари су били једном великом препирком подељени у два непријатељска табора. Једни су тврдили да је антимон, дар небесни, лек над лековима, други су додавали да је то најстрашнији отров који је икада постојао. Свађало се и на катедри и на калдрми; на универзитетским диспутима, долазило је и до разбијених глава — све због тога да ли је антимон — лековит! Лекар Еузеб Ренодо писао је књигу *Оправдан антимон,* у којој је одмах у почетку изјавио да неће вређати своје противнике, 'мада се, вели, с правом могу назвати највећим злочинцима и највећим убицама'.

Ах, антимонисти српски и хрватски, какав грех себи намичете на душу! Један народ, једнак и по језику, једнак и по потчињености, једнак и по беди, једнак и по незнању, поделили сте у два крвничка табора! Песница им за вратом, колено туђинско на грудима, народни живот систематски се трује, бесправност народна скоро потпуна, а они се свађају око Звонимира и Душана! Упропашћен и српски и хрватски сељак оставља земљу коју му је дед крвљу а он зној̈ем натапао, и за крухом емигрирају чак у Бразилију; у дубинама народним мрак, незнање, неписменост, а они се препиру о српској и хрватској ‚култури'! Спорта ради и шпекулације ради, политичари се препиру ко је коме ‚покрао' језик, а народ, муж загорски и паор сремски, вапије за хлебом само на једном језику којим можда још неће дуго говорити."

Те старинске, патетичне реченице, и кад су нетачне, као она о једном *истом* народу, хитнуте као побуна против апсурда, против нездраве борбе за туђе рачуне и циљеве, „измученога и растрзаног народа", показују и данас колико се југословенска идеја тешко и мучно пробијала на пропланак потребе за истинским и културним јединством оних који су тек имали да уче писмо и рачун, *за себе* и *свој* грош.

Те чувене Скерлићеве речи, као муње у помрчини, обасјавале су тада затамњене кутове свести у оним деловима народа који још нису имали снаге да се отргну сабластима кампанилизма, регионалне аутархичности, еготизма и анархије. Гледано из те перспективе, српско-хрватско питање по овом нашем критичару било је „највећи политички парадокс који је икада постојао". Јер „то племенско прогањање и бесцильно супарништво није национална, етничка борба, то је нешто налик на међусобице средњевековних талијанских република, француских вазалија и малих немачких кнежевина".

Није ли наш савремени живот у много чему прожет елементима таквих борби? Није ли и мужу загорском и сремском паору ипак битније да буде свој на своме прагу, да спокојно и безбедно живи од свог труда и напора, неголи да тера мак-на конац другима, угађајући ћудима оних за које народ постоји само док су избори, док трају кадровски распореди и одмеравања хијерархијских снага? Можда и грешим овде, не видећи „целину ствари", али ми се чини да без тог изворног буђења успаване народне снаге, без истинске, аутентичне свести о потреби преиспитивања околности у којима смо и њихове *темељне* промене, све наше беседе о виталном југословенству могу бити само лепи литерарни заноси, као толико њих у прошлости. Народи, међутим, увек имају потребе за вером; њих не одржава скепса већ вера. Једно друштво које жели да зна куда иде има потребе да ради на великим идејама, јер му оне дају осећање поноса, правца, уверења да се креће ка нечем вишем и бољем од празне, монотоне свакодневице. Југословенство је једна од тих идеја. Оно, као и све људско, наравно, може да буде оспоравано али тек *онда и онолико када и колико се докаже* да су друге идеје које га оспоравају боље, дубље, богатије, природи човека и његовог нагона ка заједници прикладније. Дотле, док се то не докаже, истинско, богато, плодно југословенство видимо као оквир који обезбеђује расцветавање људске личности, као животно окриље које подразумева: слободу са културом, аутономију савести, правичност, једнакост, братство. Уместо патетичних и величајних лозинки о нама као средишту света: скромност без понизности, утакмица: у духовности, поезији, уметности, науци; стварање вере да сви потенцијали друштва нису истрошени и све снаге нису пресахле. А изнад свега, правични, темељни закони који штите права и живот свих људи, бринући темељну бригу свих цивилизованих друштава: *да ничија слобода не буде насиље над туђом слободом.*

У том смислу, и ми имамо право на своје илузије и утопије, и сањајући једну такву Југославију, мајку плодности, висинских могућности живота, можемо поновити велику мисао Лазара Карноа, стратега француске револуције: није срамота бити поражен ако је човек учинио све да заслужи победу. Најбољи људи данас, у нашој земљи, страхују од једног таквог пораза у великим играма интереса и страсти оних којима није у рачуну да нас оснаже и ободре. Најбоља залога да се то неће десити јесте развијање оних темељних вредности на којима су градили своје грађевине најумнији људи наше духовне прошлости: снажење стваралачке зрелости, *поштовање идентитета* свих који чине целину, стварно и дубоко поштовање напора и страдања уложених у облике и природу наше заједничке домовине. За такво југословенство, чини нам се, крај свих данашњих посртања и поклецивања, још има наде. Дру-

гом, супротном томе, које би сањало о примату „Рима" или „Цариграда", о игри на рачун других, историја је већ очитала — сурове — лекције.

Томислав Кетиг:

О књижевном југословенству данас било би залудно расправљати уколико се не бисмо запитали о књижевном југословенству сутра и ако не осветлимо и књижевно југословенство јуче, држећи ону слабашну, али једину светиљку која људску памет одржава на каквом-таквом правцу — светиљку сумње у одговоре које нам они на власти и они који планирају да се власти дочепају нуде.

Зашто? Зато што сви знамо да са књижевним југословенством данас ствари стоје како стоје, а то значи лоше, иако се и даље приређују југословенске књижевне и друге добрим делом за књижевност везане манифестације, фестивали, славе јубилеји и друге годишњице и обљетнице, мада сав тај квазикултурни и квазиполитички каруселе све више поприма обрисе луткарског позоришта, чији је репрезентативни узорак рад председништва Савеза књижевника Југославије.

Људи са историјским знањем и искуством, а вични практичном расуђивању, уз то обдарени способношћу да целовито сагледавају ствари, могли би, ако опазе нашу добру вољу да преузмемо кајасе из руку оних што су залутали по богазама, да нас с правом прекоре што се понашамо попут зидара што крпе кров, а вода која нагриза зграду долази из темеља. Пошто су Ивице и Марице из претходних деценија појеле сву слатку декорацију, ни фасада више не изгледа најбоље. Федерација се претворила у амбуланту у коју несташне републике и покрајине залазе само кад се спотакну о камен економске логике и разбију колено.

То би нас наводило на закључак да, пошто са југословенством у целини ствари стоје лоше, најбоље је пустити да СИЗ-ови културе одржавају стање какво јесте док нам, ако бог да, политички и економски темељи поново не ојачају.

У тој књижевној помирености са судбином није, међутим, и крај приче, иако за оне мудре и скептичне међу нама што су на јавној сцени ућутали и посветили се искључиво писању јесте. Ген за политику, традиционално хипертрофиран у биолошкој наследној матрици човека овог поднебља, буди у последње време у многима од нас у реалности ове епохе ничим солидним фундиран унутрашњи императив повезаности да ми решимо оно што не решавају политичари, економисти, технолози, енергетичари, еколози, агрономи, кибернетичари, теолози и историчари. Све је то засновано на илузији да је уни-

верзалан ум, способан да проникне у финесе свих проблема, могућ данас у свету разуђеног знања исто онако као што је био могућ јуче у свету који је тек слутио космичку архитектуру, откривао елементарне природне законе и масовно умирао од заразних болести уместо од пестицида и нуклеарних хаварија.

Човек, и кад је интелектуалац и хуманиста, и даље је биће коме судјета помаже да живи у заблуди, а најчешће у таквој заблуди која се не тиче искључиво његове коже. То је важно напоменути не зато што писац треба да се одрекне своје људске одговорности да поставља и она питања која нису књижевна, иако могу бити књижевно формулисана, него зато што треба са крајњом опрезношћу да користи своју склоност да на та питања даје и одговоре. Јер дајући одговоре који нису ништа квалификованији и бољи од оних које дају људи за које биографски подаци гарантују да ће их дати, писци неспособним политичарима, економистима, руководиоцима радних организација, креаторима образовних система, пружају, с једне стране, излаз из одговорности шансом да се уђе у полемику коју народ све мање разуме што се дуже води и после које, по закону општег замора и вербалне засићености, ствари остају какве јесу, а с друге стране, подржавајући било сепаратистичке било тоталитаристичке моделе, свеједно да ли се они покушавају остварити под плаштом самоуправљања снагом регионално концентрисаних бирократских моћи које царују од Јесеница до Бевђелије и од Суботице до Улциња или опозиционим позивима не на грађанску већ на малограђанску и племенску балканску рестаурацију етноцентричног типа, при чему би се под гусеницама тенка на коме ђаволи долазе прерушени у људе са четири прста, а око њега црвени петао лети према небу, нашли не само они на које тенк иде него и они који тенк возе, ти микродржавни писци и барјактари вековних раскола, ти вршиоци дужности разних кабинета у сенци у тренутку кад и црквама почиње да доминира дух екуменизма, компромитују и књижевност народа коме припадају и књижевно југословенство којег се велика већина стваралаца није одрекла нити ће се одрећи.

Књижевност, као и филозофија, спада у вештине критиковања свега постојећег. Та умећа вишег реда произилазе из способности да се људска ситуација сагледа у целини, не само у хоризонтали праксе већ и у вертикали историје. Она, такође као и филозофија, држећи сва егзистенцијална људска питања отвореним, инсистирајући трајно на њима и не дајући пракси покриће, једино тако је на страни оних којима припада будућност, једино тако ће им помоћи да не живе у прошлости која је наша садашњост или да, одбијајући такву опцију, морају и своју цивилизацију да граде на људским ко-

стима као што смо ми градили своју и као што су је пре нас безброј пута градили наши преци. Када су књижевност и филозофија у прошлости градиле, чак и са најбољим намерама, своје моделе друштвених утопија, већина тих модела, на срећу, није била остварена, а са оствареним моделима човечанство до данас није имало најбоља искуства.

То држање свих питања отвореним, то постављање и забрањених питања — то је право слободарство, права хереза и једино што, чинећи мост између естетике и реалности, не претвара књижевност од бакљоноше у слушкињу.

Да се вратимо на књижевно југословенство. Одмах ћу рећи да позицију којој су многи склони, а која, узимајући у обзир такозване друштвене приоритете, заговара решавање основних питања Југославије да би се наводно стекли услови да и књижевна ситуација изађе из свима нама знаног лошег status quoa, сматрам неприхватљивом. Таква позиција је, пре свега, супротна историји југословенства, јер оно није ни почело другде него у културној сфери. Почело је као део панславистичке, антихабзбуршке идеологије, да би се пресечено по средњоевропској друкчијој етничкој трансверзали запад--исток, диктатом историјске реалности претворило у аутономан интеграциони јужнословенски пројект чији је практични утопизам прво доказало то што на сан Његоша, Радичевића и илираца језикословци нису успели да надграде ништа боље од Бечког договора. Показало се да парола „брат је мио које вере био" не може да функционише на бази пијемонтског окупљања у ситуацији у којој су верски расколи били не само културна него и социјална чињеница првог реда. Једно су под југословенством подразумевали илирци, друго Вук, треће Гарашанин, четврто аустрослависти. Тако смо у срдачним неспоразумима стигли до Крфске декларације, адресе аустроугарских Срба, Хрвата и Словенаца краљу Александру, октроисања грађанских права националним мањинама у краљевини СХС, јурњаве са качацима по Косову и Метохији и атмосфере у којој су ускоро, уместо да се боре за право решење југословенског питања на бази уверења да нам је југословенство константа опстанка, сви почели да то југословенство сматрају као пропалу ствар: и словеначки и хрватски клерикалци и први мачековски маспок и Српски културни клуб и разни Дрљевићи и војвођански Срби којима су послови кренули горе него у Аустро-Угарској, а да не говоримо о Македонцима, којима у Версају није било одређено да буду Бугари или Грци него јужни Срби. Албанска племенска аристократија упућивала је чежњив поглед преко Тиране и Зогуа према Италији, Немци су се већ надали да ће вођа Рајха коначно успети да оствари сан Јосипа Другог о antemurale germanicum у Панонији, а свему томе је секундирала и Коминтерна — та великоруска метастаза у интернацио-

налистичко ткиво међународног радничког покрета, јер се на Истоку у вођењу спољне политике од кнеза Родофиникина до Јосифа Висарионовича ништа није променило. Тако смо дошли до фашизма, као лепезе екстремних коначних решења чији је збир претио колективним истребљивањем свих.

Ма шта мислиле накнадне верификационе комисије које нам у последње време ничу на све стране, АВНОЈ је прва аутентична реализација југословенског културног сна, а ослањање на њега једина шанса да нам се историја не понови. Али пошто се данас свашта гура под авнојевску капу, инвентар је неопходан, само нека га врше они који су за то компетентни. То не значи позив за политичко дезангажовање књижевника него за очување њихове критичке позиције сталне упитаности над концептима који се нуде.

У међувремену покушајмо да остварујемо књижевно југословенство — да не бисмо и даље подстицали својим партикуларистичким понашањем реверзибилан процес. Јер враћање у наше културно-етничке енклаве резултира прво губљењем естетских критеријума. Затим следе регионалне хомогенизације уместо естетских диференцирања. Одатле је кратак пут до малограђанског самозадовољства, осећања више вредности, и све то у најбољем случају може да доведе до духовне варваризације само на нешто вишем технолошком нивоу од оног у деветнаестом веку, варваризације у којој су могуће све политичке варијанте: од рестаурације претkапиталистичког друштва до национал-комунизма.

Књижевно југословенство данас није ни сизовско југословенство скупих парада, ни иванградска ламентирања, ни стаљиноидна канцеларија Савеза књижевника, заправо транзитни пункт кроз који се обавља ритуална и бескорисна међународна сарадња у себе ушанчених републичких и покрајинских удружења. Оно је, супротно томе, напор да се заиста обезбеди укупан југословенски културни простор за све оно што је врхунско по књижевној вредности, али и по идејама које, мада вијугавим путевима, још увек струје из света који схвата да интернационализам духа једино и значи некакву перспективу, да сепаратизми и затварања воде у накострешено наоружано сиромаштво, за које је увек неко други крив, а не онај који се затворио у себе.

За то југословенство имаћемо снаге ако уклонимо из нашег система удруживања механизам медиокритетског повезивања оних којима бирократизована организација културне политике и одговара. Нећемо ваљда дозволити да нам медиокритетство постане параметар самоуправљања? Аутентичних писаца у овој земљи ипак нема толико много да би и даље одржавали привид у коме неко, говорећи тобоже у име некакве делегатске базе, износи производ своје кратковиде прагматистичке поли-

тичке кухиње, од чијег укуса се сваком иоле бољем познаваоцу ствари купе уста. Сваки прави писац је сопствена република духа и не може бити заступник друге такве републике, нити ће пристати да га неко други заступа. То је смрт књижевног мишљења, соцреалистичка уравниловка, у којој није важно шта писци мисле него је важно да ли су с нама или против нас. Самоуправљање се може остварити само ако се поштује достојанство људске личности и ако је одлука збир мишљења која прихватају оно најаргументованије, а не разговор глувих у коме је обично визионарски глас вапијућег у пустињи.

Тек ако се у овоме сложимо, моћи ћемо отворити разговор о томе шта и како чинити за југословенски идентитет наших књижевности, за јединство визија у разноликости проседеа и језичких исказа, за такву књижевну Југославију која ће увек бити мера нашег припадања великим уједињујућим светским идејама хуманизма и слободе и културне и политичке савремености или ретроградности нашег погледа на свет.

Ферид Мухић:

Шта је оно што уистину даје књижевности живот? Да ли је национална припадност књижевника пресудна, да ли је пристајање једне националне књижевности да усвоји, адоптира, асимилира, да дакле, *удостоји* једно књижевно дело пријема у свој к о р п у с, онај магични, свети „ихор"* по ком то књижевно дело уопште јесте живо и преко ког продужује да живи? Ако јесте, онда се на нашу тему може дати само један одговор; колико год, иначе, могле бити племените побуде оних који хоће шири хоризонт, који траже излаз или, барем, отвор у огради „тора у који су нас сабили", како је радо говорио Бранко Ћопић, тај одговор јесте — књижевног југословенства нема, нити га може бити, нити га треба имати.

Али, ако је „ихор" књижевности изван националне припадности писца, и још одређеније, изван консеквенци присвајања, усвајања, указивања части делу да пређе у баштину националне свести и културе, ако књижевно тело ниче, цвета и живи из сусрета са индивидуом, у којој се стиче и оно уже и оно шире од националног, онда се, наравно, ваља супротставити првом закључку, као валу разорнијем од „тсунамија", а изазваном потресом чији је епицентар у зони полицентричног етатизма.

Од чега је, дакле, саздана крв књижевности, шта чини њен „ихор" по ком књижевно тело живи, а књижевност уопште — јесте?

---

* Ихор — божанска крв која кола у телу бесмртника; крвна супстанца живота.

Прва, најупадљивија чињеница стања књижевности у Југославији данас јесте да југословенства у књижевности и југословенске књижевности као појаве sui generis заправо — нема. Оно што у корпус овако названог школског предмета или енциклопедијске одреднице улази, изворно и неизмењиво је сачињено из националне књижевности, па сада, уз већ стечене парафернал ије добија и ово одликовање — кити се звањем „југословенског" као регалијом, и управо као што хермелински плашт којим су се огртали француски краљеви није мењао ништа на њиховој савршеној личности (јер краљевској се личности и стасу не сме наћи замерка, они м о р а ј у бити савршени), тако ни ова регалија не мења ништа на савршено националном устројству и антрополошкој чистоти тог дела (које једнако у том погледу савршено *мора* бити). Дела југословенске књижевности нису дела југословенске књижевности, него дела националних књижевности у в р ш ћ е н а у југословенску књижевност; да је то тако довољно је ако се схвати да ниједном од тих дела концепција владајуће критике није спремна да призна некакав самосталан југословенски статус — она немају неку своју југословенску интонираност, него напросто и дословно з а с т у п а ј у своје нације у некаквом југословенском књижевном парламенту. Додајмо и чињеницу да се сам овај парламент изводи из спољних потреба, а не из некаквих самосталних својстава дела која су националне књижевности напросто д е л е г и р а л е, па ће сва привидност „југословенске књижевности" избити на видело. И можемо се, при том, колико хоћемо позивати на објективне потребе које указују на то да без некакве југословенске књижевне заједнице, односно, југословенског јединства, нема будућности, да алтернативе нема — то неће ништа помоћи. Јер, пре свега, није тачно да алтернативе нема — док је жив, човек има алтернативу, а најбољих решења на која се не би могао упутити приговор, која, дакле, не би била макар логички алтернативна, такође нема; а затим, то што нам једини излаз из неке ситуације може бити да нам порасту крила, још никако не значи да ће нам та крила и порасти. Дакле, не може се оно што не постоји створити тиме што ће се прогласити за постојеће!

Наравно, разумети све ово, значи размотрити и схватити друштвено-политичке и идеолошке *претпоставке* нашег друштва у целини (онолико нашег колико су „наше" књижевности окупљене у парламенту названом „југословенска књижевност"), па онда и претпоставке интелектуалне и књижевне ситуације код нас. Али, вреди истаћи оно што је занемарено, а што је најдубљи мотив оваквих сусрета и иницијатива — друштвено-политичке, идеолошке, интелектуалне и књижевне п о с л е д и ц е наше ситуације! Једна од евидентних последица јесте недвосмислена, до баналности несумњива чињеница да је инте-

лигенција код нас, а махом и књижевници, у спрези са локалним, односно, шире, националним бирократијама. Карактер те спреге сложен је, као што су сложени људски односи у ма којој сфери живота: има ту и искрене љубави (не знам ниједан пример, али мора бити да има и тога — па не може ни та спрега бити прикраћена за тако драгоцено и племенито осећање), лажне љубави, сводништва, има интереса и похлепе, и частољубља и поштеног најамног односа. Из такве духовне ситуације јасно је да се на свако залагање за шире духовне хоризонте, можда чак и назнака у правцу општељудских, социјалистичких вредности, гледа као на издајство националне каузе, као на шуровање и окретање ћурка наопако.

Не вреди доказивати да механизми психолошког трансфера немају ништа са истином и да је књижевност, рецимо, у крајњој линији, баштина човечанства, те да се велики књижевници минулих векова сигурно од вајкада радије шетају рајским алејама са сродним душама и дораслим умовима без обзира на њихову националност, него да дангубе са глупацима чија је једина и највећа врлина да су исте националности као и они, као што, уосталом чине и данас, где год се очувала макар алвеола уметничког суверенитета и индивидуалног интегритета. Не вреди, јер је танки слој растопљеног олова, боје зачудно сличне боји голубијих крила, већ прекрио свакидашњицу: лични интереси почињу доминирати над аксиолошким садржајима, а локални, парцијални, парохијални интереси постају светиња и стварност. Живот уистину постаје само оно што нам се збива преко дана.

Цивилизацијски и, још више и брже, идејни идентитет, полако тону под тихим плављењем у олово растопљене свакидашњице, што још само бојом голубијих крила подсећа на амбиције узлета и висина; тек понеки гребен још штрчи над стишаним пулсом оловне пусте. Тешко могу ти гребени бити темељи бране која ће сачувати и сјај јединства и винуту, стремећу природу братства; они још само подсећају колико се много изгубило и како је безначајна накнада што се за то добила. Али, „част и паре и тако не стоје у истој врећи" — вели шпанска пословица.

И идеја о југословенском контексту, као идеја о стварном, а не тек политичким потребама измишљеном и примереном жаришту из којег се развила и у којем се утемељила садашњост сваког од југословенских народа, доживљава херојску судбину осамљеног јахача који иде сам против свих док наступа „high noon". Али са тим јахачем, или без њега, „high noon" заиста наступа. Та идеја, наиме, не само да нема свог *друштвеног заступника,* у смислу федералне јединице која би га д е л е г и р а л а, тако да онима који такву основу имају, увек изгледа као вештачка, као наметнута, измишљена с циљем да ограничи

њихов иначе потврђен суверенитет, да му одузме још ону мрвицу која те јединице, упркос онога за шта их Устав проклamира, ипак још дели од правих држава; она чак нема ни свој *политички легитимитет*, па је право чудо како то да ишта друго изван њих још постоји, а не како то да постоје републички етатизми. И радије ће се остати са мање, „али СВОЈ", него да се пристане на то да сви имају више. Раздвојени смо јачи! — то је „филозофско утемељење" оваквих етатистичких центара, а скривени смисао је у тријумфалном увиђању: Док *си без* мене, слабији *си*. Тако циљ полицентричних етатизама и уз њих прикључених књижевности не иде на то „да ја мени будем бољи", колико на то „да не дозволим да ти теби будеш бољи". И у том погледу, наша ситуација потврђује колико је овај приступ ефикасан у реализацији свог програма. Данас већ код нас заиста нико није *бољи*.

Не прецењујемо ли, ипак, *моћ књижевности*, када верујемо да она може, у овом критичном периоду у којем су неодговорни моћници спремни прождерати још нерођено југословенство, придонети рађању, спасу и избављењу тог југословенства? У овом питању које је само термин „човечанство" заменило термином „југословенство", па је једва још парафраза, а не цитат Ernsta Fischerovog питања из *Kunst und Doexistenz* (Hamburg 1966. p. 229) садржана је наша дилема као један одсјај општељудске дилеме. Шта уистину може књижевност и шта књижевност одржава живом?

Наше време је време „после врлине југословенства". Етичка компонента и аксиолошко достојанство осећања припадности југословенском братству, потпуно су лишени основа у свести просечног републичког етатисте и његовог просечног књижевног копљоноше — да не кажемо трабанта, јер копљоноша је тражио плату и добијао плату, а трабант није. Измењена друштвена стварност, разумљиво, произвела је, свагде где је могла, и измењену структуру личности. Тој структури као да су сасвим по мери Марксове речи којима је оценио да се иза одређеног менталитета, чак и онда када су његови поступци наизглед диктирани најнесебичнијим мотивима, увек могу наћи, као последњи разлог, „фурије личног интереса".

Вреди ли поновити неке од аргумената који толико јасно доказују да теза о националним књижевностима као о суштинској, ентитетној манифестацији књижевности нема теоријску него јасно вантеоријску подлогу? Вреди ли подсетити на те истине које, ево већ годинама понављане, не мењају ништа и не значе ништа као да је „све што је речено уистину само прамичак магле који се губи, и као да све што је учињено може да се однесе на длану једне руке" (Иво Андрић). Указати да *битна структура вредности никада и ни у једном делу књижевности света није била његова национална структура!?*

Да друштвена свест није извор књижевности, него управо њено ушће?! Да се књижевност рађа из живе противречне егзистенције стварно устрепталог, плазматичног бића, а не из суве, аналитичке сфере друштвене свести, или националне свести!? Да друштвена или национална свест може дело асимилирати, усвојити, да га може, као што рекосмо, *удостојити* пријема, али да та свест није, de facto није и не може бити, креативна. Она *чува*. „Књижевност се не може створити из ништавила, али се може створити из падања у ништавило" — писао је Д. Х. Лоренс. Национална или друштвена свест може *чувати* сећања и документе о сећањима на падове у ништавило, али она сама никада не пада у ништавило, јер пад у ништавило је физичка појава са одређеним емоционалним ефектима и некаквом сазнајном вредношћу, па је утолико потпуно изван деловања ма каквих националних претпоставки. Ништавило и пад, као и узлет и испуњење, нису национални прерогативи. Стога ни дела која о томе сведоче нису превасходно национална, него то тек постају — када се разумни и пуни беневолентности саговорници, наследници баштине оног палог, или одлетелог, ако је неком више по вољи, *сагласе ко ће чувати успомену на њега и његово дело.* Само то и ништа више. Али кључеве од тих ризница — нема право нико ни поседовати, ни правити — као што би и брава на њима била светогрђе.

Вреди ли подсетити да оно истински трајно ипак утемељују песници („Was bleibt aber, stiften die Dichter" — Hölderlin)!? Да је стварни социјални и књижевни ангажман увек етички, а да етика не може бити субјект националних ограничења и присвајања? Треба ли подсетити на судбину Вавилона, може ли помоћи сећање на LTV G. Berkeleu и њен космополитски мотив без преседана у историји људске мисли?

А опет, ако не вреди, ако, хотећи одбранити југословенство књижевности, југословенство нашег живљења, наше стварности, од моћника што су спремни да га прождеру, заправо само још бранимо достојанство братства и права на уверење, а заправо хоћемо нешто немогуће?! Ипак, чак и ако је тако, то не само што није мало, то је — све! То доказује да нисмо пристали на тезу о неизбрисивости печата порекла, а тиме, јер неизбрисиви печати су утискивани робовима и то се звало жигосање — то доказује и да нисмо пристали на ропство наметања, већ смо очували врлину избора. Одричући свемоћ оном првотном одређењу које се намеће као *locatio,* без наше кривице, воље и заслуге одрекли смо и право да доминанта буде спољна — тражећи унутрашње упориште, нисмо се одрекли себе, нисмо пристали на сопствено укидање. А то што тако можда хоћемо немогуће, то тек није губитак! Сваки човек, а књижевници, по природи свог живљења и посла поготово,

добро зна да „човек заиста почиње тек онде где се јавља напор да се учини оно немогуће" (Александар Зиновјев). Бити књижевник, чак, подразумева да се од тог напора учини садржај живота.

И управо овај чин излажења из могућег, реалног, оног што се намеће и што захтева прилагођавање или препоручује мимикријску скривеност и немо ћутање, дакле превладавање стварности и стремљење ка трајном и општем, оном што људе повезује и открива им за шта су све кадри, о каквој лепоти умеју мислити, какву лепоту знају саздати у својој узалудној борби са постојећим, у име још — не — постојећег — то је ето, истински „ихор" књижевног тела. Књижевно југословенство има још од правог ихора у себи, и то је управо она крв која му је до сада давала и која ће му, надајмо се, и вратити истинску уметничку величину и духовне хуманистичке ширине.

Да будем експлицитан: оно што књижевност чини живом, њен истински ихор, чини чак и категорију „југословенске књижевности" условном, као и свако друго сужавање: јер, књижевност са националном припадношћу не стоји у каузалној вези. Ако је задатак револуција био да источе идеју о *социјално утемељеној* „плавој крви", књижевност укида уверење о духовној „плавој крви" монополисаној особинама националног бића. Али је пристајање на ту условност сада неопходна претпоставка изласка из ове претеће расцепканости и стешњености нашег живота.

Славко Гордић:

Југословенство је егзистенцијална и емотивна категорија која се опире хладном просуђивању, као што му се опиру и друга примарна одређења нашег бића и судбине: језик којим говоримо, дом и завичај, људи које волимо и с којима живимо. Отуд, ваљда, и онај отпор у нама не само према схватању југословенства као интересне *нагодбе* оних који у њему виде пуки инструмент својих владалачких и својинских побуда, већ и према оној, додуше трезвеној, али и малодушној филозофији југословенства као *природне упућености* једних на друге. Југословенство је нешто друго и нешто више од тако схваћене упућености, јер подразумева, поред разлога разбора, и разлоге срца, солидарност, братство и љубав, или — ако смем да будем сентименталан — свеколик онај сплет сећања и осећања из школских клупа, с радних акција, ђачких екскурзија, из војске и толиких других и друкчијих дружења, од којих су многа, нередко, од једног разреда, улице, фабрике и града обликовала истинску Југославију у малом, мимо сваке паролашке орнаментике и њој упркос. Југословенство је — у смислу такве,

темељне и обухватне одреднице нашег душевног и духовног хабитуса — укидало раздаљине и братимило иноплеменике, чинећи нам једнако блиским Сречка Косовела и Душана Васиљева, Кочу Рацина и Јована Поповића, Крлежу и Марка Ристића, Куленовића и Раичковића, Ференца Фехера и Мирослава Антића, Есада Мекулија и Душка Костића. Разлике смо доживљавали као богатство, а не као проклетство, уверени да нас не могу раздвојити специфичности већ, можда, манипулације специфичностима.

Емотивном и сентименталном поимању и упражњавању југословенства као да, међутим, неке нове нужности не пружају довољно основа. Такво се југословенство све чешће означава наивним, романтичарским и утопијским, ако се већ у њему не подозрева несвесни или свесни унитаризам. Вишеструка криза с којом и против које живимо бива, чини се, и криза перспективе, па можда и криза идентитета. Ко смо и куд идемо? Јесу ли побуде и потребе које нас држе на окупу јаче од оних које нас разједињују? Где је црта што раздваја несумњиво хуманистичке и креативне, демократске и самоуправне тежње за децентрализацијом од оних што смерају ка дезинтеграцији, којој — све су прилике — не можемо приписати ниједан од четири наведена атрибута? Какав то, најпосле, „уграђени квар" у систему увек изнова васпоставља, ако не декларативни, а оно фактични савез локалних бирократско-управљачких структура са ванситемским снагама разједињавања у тим истим „нашим срединама"?

Очигледно, југословенство се не осмишљава и не брани само осећањем и само инстинктом, утолико мање уколико савремени друштвени процеси буде и друкчија осећања, друкчије инстинкте. Већ и ових неколико овлашћених питања, ограничених, уз то, на релативно уску проблематику текућег књижевног живота, захтевају сабран и усредсређен приступ, памет хладног чела и свест да наше лепе побуде немају увек у објективном поретку ствари некакав саморазумљив основ и поуздан ослон. При том, и сам пут до реалности као да је запречен псеудореалношћу и сакривен лажним путоказима. Говор који се куне у истинитост све чешће је пуки алиби-говор, а његове „откривалачке" истине — речи-маске и речи-заклони. Каприци се покривају и прикривају принципима, гурави партијални интереси наводно безинтересном истином-по-себи, балван у властитом оку трном у туђем. Прерушену стварност чувају и тумаче прерушени актери, дижући лажне узбуне и профитирајући у истинским нашим забунама и недоследностима.

Нема сумње, југословенству као тековини и оријентацији, у свим његовим нивоима и облицима, па и у духовном и књижевном, прете данас истинске опасности, проистекле не само из повременог и местимичног оживљавања несумњиво ретро-

градних и осведочено опаких идеологија, већ и из неких нових друштвених и уставноправних констелација у чијем се окриљу — неретко као наша мезимчад — гнезде сепаратистичке и хегемонистичке ћуди и настојања. Велику пометњу, међутим, стварамо и ми сами — писци, научници и јавни радници — који иначе своје социјалистичко и југословенско опредељење не доводимо у питање, нити бисмо отрпели да га ко други стави у сумњу. О узроцима, видовима и последицама те пометње — која је уколико и „друштвено структуиран дефект", али умногоме и ствар нашег несналажења, нехаја и лаковерности — обично нерадо јавно говоримо, препуштајући догматско-бирократској реторици да и наше кривице припише нашим непријатељима, свеједно да ли имагинарним или стварним.

Атмосфери идејне и духовне пометње највише доприносимо својим опортунизмом, несумњиво одмажући себи на дуже стазе сумњивом коришћу од краткорочних ћутања, прећуткивања и незамерања. Највидљивије се овај опортунизам испољава у тзв. територијализацији мишљења, све очитијој и све апсурднијој. Да није злоћудна, била би комична, да није крајње недуховна, представљала би парадоксалан случај сагласности духа с пролазним и приземним условима и условљеностима његовог окружја. Једино се, дакле, нашим мекуштвом и неодговорношћу да објаснити све већа подударност наших уверења с настојањима најближег центра моћи, као и све закономернија наша критичност на адресу оних удаљенијих. Како друкчије схватити, на пример, толике ситуације двоструког понашања и све учесталије демонстрације двоструке критеристике, па и двоструке логике?! Ево једног недавног призора, који није само мени пао у очи: док се нештедимице претресају увреде које је другим народима нанео познати писац из друге републике, у првом реду седи — као почасни гост — исто тако угледан „домаћи" писац чије је увредљиве погледе на друге народе и њихово место у „подели рада" са индигнацијом пренела безмало свеколика југословенска штампа.

Ни иначе нисмо не само начелни него ни богзна како паметни кад су у питању они што стварно или наводно вређају и заваћају народе. Не само што пуштамо да површни и неуки с перверзном лакоћом пишу о сложеним и судбинским питањима међунационалних односа, већ и зато што не видимо да у тим „рентним завадама" налазе своју рачуницу и правоверни дежурни чувари догме и ловци на „непријатеље", који ничим осим „исправношћу" и „будношћу" не могу одбранити своје друштвене позиције. Ваља и једнима и другима, и загаћивачима и хигијеничарима, рећи да је, на пример, словеначко-српско заједништво много дубље, слојевитије и постојаније него што се то њима чини. Овим другима треба недвосмислено ставити до знања да нам њихове услуге нису неопходне већ и

стога што њихов еталон чистоте није и наш, јер ми налазимо да у поменутом заједништву — као и у свеколиком југословенском досегу слободе и умности — незамењиву улогу имају и Коцбек, и Зупан, и Хофман, и Кермаунер, и Шаламун, дакле и они о чијој непоћудности исто мишљаху или мисле тамошњи и овамошњи чистунци и чистачи, догматско-секташке окаменотине минулог времена и њихови прагматично-бирократски следбеници у овом које тече.

Југословенство у које верујемо и којим живимо лепше је и пространије него што осећају понеки од оних што нам нуде савезништво и, чак, предводништво. Рећи ћу сад — макар ризиковао усамљеност — да нам и повремена готовост државе да озакоњује и тиме чини принудним оно што осећамо и живимо као своју слободу доноси више штете него користи. Нек (савезна) држава остане јака и можда ојача у неопходним својим надлежностима, али нек не дира у домене којима је примеренија самоуправна, демократска саморегулација, или им је, пак, иманентна законитост струке и науке. Овде имам на уму, најпре, наставу књижевности и њено тзв. програмско језгро. Мислим, и рећи ћу то без околишења, да није ни друштвено целисходан ни научно одбрањив начин једнообразног прописивања имена и наслова за све школе у свим републикама и покрајинама. Ваља, дакако, уговорити *однос* између националног и југословенског, али и препустити, потом, зналцима да у свакој средини сопственом памећу и сензибилитетом одлучују о *конкретном* избору, који у различитим културним и књижевно-језичким контекстима подлеже различитим условностима.

Други пример непотребног озакоњавања духовног и књижевног југословенства била би, по моме осећању, недавна накана да се обележавање двестоте годишњице Вуковог рођења подигне до нивоа и третмана „савезне правне обавезе". На страну пословична исрпазност пригодништва, које — однекуд — све видљивије одређује приоритет, ритмове и облике нашем јавном, па и научном животу, овако *задат* приступ промишљању и ревитализовању једне културне теме и једног начела културе у суштини суспендује могући спонтанитет, иницијативу и животност с којима би појединци и институције широм ове земље обележили и осмислили поменуту годишњицу.

Истинском југословенству, стваралачком и демократском, нису, дакле, неопходни ни самозвани чувари који малим (или измишљеним) поводом дижу велику буку, нити ревносне административне деловође које својим „уредбама" исушују и увоштавају живи и креативни смисао нашег заједништва. Одбрану класне и хуманистичке суштине југословенства ни под каквим изговором не можемо препустити себичним и равнодушним, јер они у њему — као и свакој вишој вредности — виде само инструмент за остварење малих својих побуда.

На жалост, југословенски оријентисани писци и интелектуалци — као по неком правилу — лако препуштају дефиницију и афирмацију југословенског културног интереса политичкој бирократији, која га, наравно, тумачи и заступа по мери властите друштвене позиције. Штавише, уместо да бирократију обавеже на известан универзалнији и дугорочнији културни пројекат, интелигенција бива обавезана парцијалним и дневним пројектима бирократије. Креативну половичност и проблематичну идејну „задатост" оваквих пројеката, који озакоњују осредњост и, безмало, искључују критичност, најнепосредније подупире све уочљивија испарцелисаност југословенског духовног простора. Изузмемо ли, можда, неке подухвате позоришних прегалаца и мање-више ексклузивна другована вербо-воко-визуелних трагалаца за новим уметничким формама, југословенски уметници, писци и научници данас махом стварају и делују у условима стриктно омеђене акустике и карактеристике својих републичких и покрајинских средина. Да су њихови интереси и аспирације све видљивије обележени локалним диктатом, потврђује и чињеница све безнадежнијег лабављења њихових асоцијација на југословенском организационом нивоу: већ дуже времена филозофи и социолози практично немају свог савеза, као ни историчари свог југословенског гласила, као ни језикословци сагласност о темељним поставкама језичке политике, па чак ни о званичном називу језика који говоре. Посебно је спектакуларно растакање књижевничке организације, чије је маратонско напрезање и отезање око избора председавајућег речит знак опште превласти партикуларистичких, уских и ускогрудих побуда у свим сферама нашег заједничког живота у овом часу. На жалост, или радост, како коме, непуну годину после свог Конгреса, који се духом југословенства и демократичности чинио надмоћном алтернативом методу и менталитету тзв. уже политике и професионалних управљача, писци су похитали у замку тврдокорности, искључивости и изнуђивања, пружајући својим несагласјем алиби и подстрек снагама разједињавања на свим нивоима и у свим сегментима југословенске заједнице. Да ли је посреди „завера" коју је неко сковао против писаца и њиховог Конгреса или се, пак, ради о идејној хетерогености и недореченом устројству њихове организације, сад је од споредног значаја. Резултат је видљив и несумњив: агитовање, превлачење конопца, надгласавање, процедуралне смисалице, безобзирна лична опорочавања, све у знаку вулгарне балканске варијанте „парламентаризма" из Нушићевих комедија. А све на задовољство и у ћар отвореним и прикривеним противницима југословенства, социјалистичке самоуправне демократије и истинске слободе мишљења.

Данас, кад југословенство, како се све чешће чује, није „у тренду", кад се — као у каквој несложној породици — тако жустро споримо, тужакамо и отимамо око свега, па и ни око шта, данас на тему која нас је овде окупила уверљивије ламентирамо него што „славословимо". Химничан одзив, осталом, никад не унапређује друштвену ситуацију, уколико је већ неизоставно не кривотвори. Али ни од јадања нема вајде. Најбољи пут је и најтежи: то је пут одговорне критике и одговорне акције. У нашем случају, ваљало би мишљу и делом узнастојати на васпостављању и учвршћивању југословенске платформе и југословенског критеријума у свим видовима стваралаштва, што никако не значи метрополизацију и централизацију духовног живота, још мање оријентацију на духовни елитизам који се не би осећао обавезним према радном човеку и његовим егзистенцијалним и културним потребама. Морали бисмо, такође, конкретније порадити на јачању и продубљивању међусобних веза и обједињавању расположивих творачких снага, мимо декоративних и кампањских видова заједништва и дружења, у којима никад нисмо оскудевали. Напоредо с афирмацијом радног и креативног југословенства, које не само што прекорачује вештачке границе него и од стварних разлика гради заједничке предности, нужно је деловати и на промени *стања свести,* које данас нагиње двема подједнако опасним крајностима, од којих једна превиђа да нам се народи и народности нису ујединили да би изгубили већ да би сачували свој идентитет, а друга — превиђајући све наше сродности, узајамности и заједничке интересе — апсолутизује особености и разлике. Дакако, све поменуте и друге, непоменуте премисе и циљеви осмишљавања и јачања југословенства морају — у својој евентуалној операционализацији — рачунати с конкретним друштвеним амбијентом и контекстом, данас најсудбоносније обележеним императивом промена и у политичком систему и у начин привређивања. Не успостављајући, нипошто, механичку или аутоматску везу између стваралаштва и његовог друштвено-економског тла и окружја, не можемо сфери духа приписати ни потпуну аутономност. Као што, с друге стране, ни примарни друштвено-економски домен наше стварности није независан од духовне климе коју стварају или могу да створе наша настојања. То поготово вреди за идеју и праксу духовног југословенства, које није ништа друго него један геополитички и историјско-цивилизацијски *конкретизован* пројекат интернационализам. Интернационализма који негде другде, можда, и бива тек лепо и необавезујуће гесло, али у нас овде — как сад тако и у будућности — јесте и остаје непрекорачив услов опстанка.

Иштван Бошњак:

Да ли о *књижевном* југословенству уопште и треба и могу да размишљају и књижевници Југославије који не стварају на јужнословенским језицима?

Да ли та, са разлогом прижељкивана духовна стварност, означена централном синтагмом нашега скупа — „књижевно југословенство" — припада и *народносним* списатељима наше земље, а посебно и онима из редова наших несловенских народности, или је та прижељкивана стварност, а самим тим и јавно размишљање о њој, природна својина само књижевника из југословенских *националних* литература?

У овим данима и месецима када смо сведоци најразличитијих појава једног новог „масовног покрета" који, експлицитно или имплицитно, програматски или онако „успут", покушава да све оно што није национално у југословенској култури, поново стрпа у кош „матичних култура", па и стварне или потенцијалне „иредените", ово питање није без сваке основе. А за нас који пишемо, говоримо и сањамо на једном од несловенских народносних језика, није ни без егзистенцијалног значаја.

Има ли, дакле, и за нас, овде и сада, уопште смисла покушај гласног размишљања о теми обновљених Сусрета?

Ово, у нормалнијим духовним приликама потпуно апсурдно и излишно питање су елиминирали — на веома охрабрујући начин — преподневни референти. Наиме, ако појаву књижевног југословенства третирамо као систем вредности у којем се остварује нераскидива дијалектика општег и конкретног, заједничког и посебног (Јанош Бањаи), а затим и као природно стваралачко право сваког нашег књижевника — неовисно од тога пише ли на словенском или несловенском језику — на један интимни, неидеологизирани *патриотизам* (Флорика Штефан), односно *завичајност* (Предраг Матвејевић) — онда наше апсурдно питање, проистекло из друштвеног тренутка, постаје заиста беспредметно: дакако да *сваки* наш књижевник, неовисно од свог матерњег и књижевног језика, има природну потребу и неотуђиво право да гласно размишља о теми овог скупа; то је *заједничка* тема судбинског заједништва свих наших литература.

Дакле, дилеме нема; почнимо с гласним размишљањем.

Из веома богатог репертоара парцијалних питања која су нам организатори овог разговора доставили под насловом *Стражиловски сусрети, поново,* ја чих издвојио два круга питања:

1. књижевно југословенство у књижевном *стваралаштву,* тј. у књижевним *делима,* литерарним *корпусима* наших народа и народности, односно

2. књижевно југословенство у књижевном *животу*, тј. у професионалној и читалачкој *комуникацији* наших литерата и литература.

1.

Који су, по нама, најбитнији садржаји југословенства у књижевним *делима* писаним на свим језицима који су у јавној употреби у нашој земљи?

Свако темељитије компаратистичко истраживање заједничких и сродних садржаја наших књижевности од почетка НОБ-а до данашњих дана у већој или мањој мери могло би да искаже најмање три типа оваквих садржаја: културноисторијских и традицијских; идејних; литерарно-естетских.

Први тип заједничких или сродних садржаја природни је резултат заједничког живљења на јужнословенским и панонским просторима кроз векове, а које је живљење тек са социјалистичком револуцијом постало не само *заједничко*, већ и истински *братско*.

Други тип књижевних садржаја о којима говоримо јесте природни продукат колективних идејних стремљења народа и народности нове Југославије у претешким историјским напорима остваривања социјализма са људским ликом. Основно обележје заједничких и сродних идејних садржаја наших књижевности јесте, дакле, стално присутна вредносна дијалектика социјализма и хуманизма, но није мање значајно ни присуство исте такве аксиолошке дијалектике патриотизма и интернационализма, националног и међу-националног, националног и мањинског/народносног.

И, на крају, трећи тип заједничких и сродних садржаја у крајњој конзеквенци је резултат претходна два типа садржинског заједништва, а видно се испољава у контактолошким и типолошким естетско-стилско-жанровским сродностима југословенских књижевности. И то не само оних на јужнословенским језицима, него и на језицима народности.

Јер да ли треба, овде и сада, уопште подсећати, рецимо, на познату књижевноисторијску чињеницу да је словачка поезија у Војводини, још и пре, а нарочито после ослобођења остварила продуктиван контакт не само са словачком авангардом, већ и са српском, и да и мађарска књижевна авангарда, као и авангарда Мађара у Југославији, има веома изражене контактолошко-типолошке сродности са поетиком хрватског и српског авангардизма?

И да ли да се позивамо на још ближи пример, наиме на то да је стваралаштво прве генерације *Új symposiona*, формиране управо у „старе добре дане" Стражиловских сусрета, тј. почетком шездесетих година, у најтешњој и најприродни-

јој вези не само са ондашњим хрватским и српским, већ и словеначким модернизмом?

Књижевно југословенство у књижевним остварењима, у књижевним корпусима народа и народности Југославије према нама је, значи, пре свега међусобно повезани и условљени збир елемената наведених најважнијих типова садржинског заједништва.

А то заједништво јесте јединство *свих* тих компоненти, а не само једне, друге или треће. Јер сводимо ли књижевно југословенство само на заједничке *идејне* садржаје наших литература, добијамо, у ствари, идеолошко-политичко, а не и уметничко југословенство. А сводимо ли га само на *културно-историјско-традицијско* заједништво, суочавамо се са културолошко-фолклористичким југословенством, док у трећем могућем случају редуковања заједничких и сродних књижевних садржаја долазимо до пуког формално-стилистичког југословенства.

Не може се довољно нагласити — а никада није сувишно наглашавати — да се ниједна битна компонента књижевног заједништва посебно, нити њихова свеукупност не може манифестовати ван и мимо језичког медија. А језички медиј је, природно, увек *национални,* а никако „метанационални".

Стога се придружујем свим оним дискутантима нашега скупа који су истицали важност језичке компоненте у остваривању правог, интернационалистичког југословенства, не само у књижевном животу, него и у књижевном стваралаштву. Језик је, заиста, један од најбитнијих „животних извора" литературе (Ферид Мухић), и зато би требало, по мом мишљењу, да посветимо много већу пажњу и терминолошкој дистинкцији „југословенска књижевност" — „југословенске књижевности". Наиме, ту се никако не ради само о формално-терминолошком питању. Термин „југословенска књижевност" имплицира извесно релативизирање, ако не и потпуно занемаривање, језичких медија посредством којих се југословенство у књижевној продукцији уопште може да манифестује. Нема *књижевног* југословенства ван посебних, конкретних *књижевних језика* југословенских народа и народности; монојезичко или металингвистичко „југословенство" у књижевној продукцији наших литература јесте *contradictio in adiecto.* Зато се не бих сложио са једном тезом из послатог нам уводног текста *Стражиловски сусрети, поново.* У њему се, наиме, поставља питање са једносмисленом сугестијом: „Није ли, можда, потребно преиспитати праксу стриктно партикуларистичког поимања *југословенских књижевности,* насупрот све ређем појму *југословенска књижевност,* који се ипак чини незаменљивим у исказивању једне несумњиве димензије цивилизацијског и идејног идентитета културне прошлости и савремености?"

Зашто се не могу сложити са овом упитно-потврдном тезом? Зато што у контексту претходног размишљања о тој, не само терминолошкој, дистинкцији никако не сматрам да је поимање *југословенских* књижевности — партикуларистичко поимање. Напротив, то је поимање које и те како води рачуна о „цивилизацијском и идејном идентитету културне прошлости и савремености" — али *свих* народа и *свих* народности наше југословенске заједнице, и управо стога ова дистинкција одбија свако монојезичко или металингвистичко поимање „југословенске књижевности" у једнини као својеврсну „есперантистичку" апстракцију.

2.

Који су најзначајнији инструменти књижевног југословенства не у самом стваралаштву, у стваралачком чину и делу, већ и у књижевном *животу?*

У преподневним рефератима и дискусијама истакнуто је низ таквих инструмената: југословенски књижевни сусрети, савезни конкурси и награде, узајамно превођење литература народа и народности, југословенски оријентиране књижевничке организације у републикама, покрајинама, књижевним општинама и заједницама, итд, итд. Ове и све остале сличне инструменте нашег литерарног заједништва никако не смемо потценити, а ни преценити. Јер у једном делу тих заједничких акција и манифестација још увек има сувише формализма и „свечарења", импровизације и неистрајности, а и комерцијализоване књижевничке „естраде"... Но, чињеница је да тих заједничких акција и манифестација никада не може бити „премного", макар имале оне понекад и веома скроман садржај.

Желео бих истаћи два таква инструмента литерарног заједништва о којима пре подне није било речи: значај језичке политике и праксе у свакодневној „не-литерарној" комуникацији, те наставе књижевности на свим нивоима образовања и узајамног изучавања језика, култура и књижевности свих народа и народности Југославије у нашим научним центрима.

Имамо ли довољно југословенства у свакодневној језичкој комуникацији? У којој мери је присутно југословенство у свакодневном животу оних језика у којима и посредством којих се једино и може остварити *књижевно* југословенство?

Не говорим ништа ново ако истичем да се језици наших ужих и ширих друштвених средина недовољно изучавају; и уводни текст наших организатора са правом наглашава да „изучавање језика друштвене средине, не ретко, има симболичан, формалистички третман". А управо је то узајамно изучавање језика основни предуслов оног вида књижевног ју-

гословенства који се остварује *директном* рецепцијом, а не уз посредовање литерарног преводилаштва.

Никако не желим минимализирати значај институције преводилаштва као веома корисног инструмента у животу наших књижевности; но, све дотле док се у нашој земљи језици ужих и ширих друштвених средина, односно ближих и даљих лингвистичких подручја, тако катастрофално мало познају као данас, и то не само на релацији национални језици — народносни језици, него и унутар наших јужнословенских језика, дотле никакво, макар и најинтензивније узајамно превођење неће бити довољан подстрек у потенцирању југословенства међу широм читалачком публиком. Јер да ли се може чак и маштати о директној, спонтаној, језички не-посредованој рецепцији, на пример, словеначке и македонске књижевности ван језичког подручја та два језика, док се у свакодневној језичкој стварности, не ретко, наћемо у ситуацији да се, рецимо, изражава чуђење, а помало и негодовање што се у једном те истом телевизијском дневнику чује и словеначки језик у оквиру неког интервјуа, или македонски у виду извештаја са некакве спортске приредбе?

Значи, док са пуним правом алармирамо због недовољне узајамне рецепције југословенских националних и народносних књижевности, дотле као да заборављамо на недостатак пространијег интерлингвистичког контактирања југословенских — па чак и јужнословенских — језичких подручја. А понекад и на недостатак основне језичке толеранције не само на релацијама национални језици — народносни језици, него и у оквирима наше јужнословенске језичке заједнице. А једно, од садашњег много спонтаније *књижевно* југословенство на плану читалачке рецепције наших литература замисливо је управо уз много-много интензивнију свакодневну интерлингвистичку комуникацију наших народа и народности. Интеркомуникација само помоћу једног — најраспрострањенијег, тј. српскохрватског — језика не би могла бити израз истински *југословенске* језичке политике; монојезичка пракса у свакодневној друштвеној комуникацији би неминовно водила до језичке предоминације, па и до извесне асимилације мање распрострањених националних и народносних језика, а у књижевном животу до још снажнијег онемогућавања директне рецепције југословенских књижевности. Дакле, оно што нам јако-јако недостаје као основни предуслов спонтаније узајамне литерарне рецепције јесте много-много „југословенскија" језичка политика и интернационалистичнија језичка пракса наше свакодневице.

Као што је недовољан интензитет узајамног изучавања језика — рецимо: мађарског и словачког, македонског и словеначког, српскохрватског и албанског, да не набрајамо све

могуће паралеле — исто тако скромно стојимо и у погледу компаратистичких студија југословенских књижевности на свим степенима нашег образовног система. Међутим, она толико критикована „заједничка језгра" у основној и средњој школи у *том погледу* ипак значе корак напред; упркос свим својим другим манама, ови нови програми ће обезбедити макар минимум обавештености о књижевностима не само својих, већ и других наших нација и народности.

У универзитетској настави литература и узајамном научном изучавању „туђих" култура и књижевности тај напредак се још тешко назире. Наиме, без неке посебне реторике би се могло поставити питање: шта се ради на том пољу у нашим универзитетским центрима? Шта се ради, рецимо, у Новом Саду на плану словенистике, у Загребу на плану македонистике, у Београду на плану албанологије и хунгарологије, итд, итд, да ни овде не набрајамо све могуће паралеле. Егзактне анализе би вероватно показале да се на студирању и узајамном научном проучавању језика, култура и књижевности других народа и народности наше земље углавном свуда ради са скромним интензитетом, а добрим делом и на изучавању контактолошких и типолошких сродности свих тих језика, култура и литература.

Наравно, велика је то штета и из аспекта централне проблематике нашега скупа, пошто је неоспорно да би и универзитетско образовање и научноистраживачка делатност могли више допринети да се о југословенству и духовном стваралаштву говори више као о природној *пракси*, а много мање као о лепом, а понекад и свечарском *идеалу*.

Гојко Јањушевић:

Бошњак ће ми свакако опростити, али, колико год пристајем на то о чему је говорио, ипак морам да кажем, отприлике ово: говорећи о књижевном југословенству, упркос могућим и можда оправданим приговорима, ја бих се увелико уздржавао од речи заједништво. Ближа ми је, а рекао бих да је и примеренија и садржајнија *узајамност*. Она подразумева и свеобухватније означава све о чему смо досад говорили, као, можда, и оно о чему ће још бити речи. А говорили смо, мислим, о историјски и на сваки други начин нужној и безусловној узајамности култура и литература које трају и настају у овим просторима. И трају и настају, те културе и литературе, на језику на којем мислим и говорим, као и на свим другим језицима народа и народности. Уместо образложења, позивам се на цитат који је овде пре подне навео Предраг Матвејевић, о томе како нема, и можда никад није било, ниједне *национал-*

не културе која није била, и која није пелцована понечим из многих других култура. У истој мери, обрадован и у ствари тронут носталгијом у излагању Милана Бурчинова, позивам се на његову евокацију шездесетих и седамдесетих година, кад су се, и то понајвише баш овде у Новом Саду, у његовим часописима и издавачким програмима, на његовим трибинама и давнашњим Стражиловским сусретима, неколике генерације писаца сусреле и обреле на истом послу: препознавања сопствене, индивидуалне и заједничке судбине. Ваљда није потребно да наглашавам: неколике генерације македонских, словеначких, хрватских, мађарских, словачких... и тако даље — писаца и интелектуалаца? Нити: да смо онда, не програмски нити спекулативно, него праксом и делом, дакле стваралачки, можда били најближе, да не кажем надомак југословенства, и књижевног? Као узајамности и судбине.

Не знам по чему, не знам како, не знам у којим све пределима певања и мишљења, али сам дубоко убеђен да би једно озбиљно, књижевноисторијско и аналитичко-критичко, компаративно истраживање песничких опусâ Мирослава Антића, Фехера Ференца и Михала Бабинке уродило непорецивим чињеницама те узајамности као судбине. А сваки од њих је, на свом језику и из оквира своје књижевности, придоносио мом поимању света и моје судбине у њему. И зато, *колико год* ма који од њих припада сваки *свом* језику и *својој* књижевности, толико припадају *и мени*. Приклањам се оном што је рекао Предраг Матвејевић, и зато не претпостављам, него сам некако слутњом и чулима убеђен да разлике, национална обележја, особености, посебности, особитости... и тако даље, могу бити садржане у једној, рецимо одређеној националној свести, другим националним свестима, с тим што није потреба него је нужност саме стварности да буду садржане и респектоване у националним свестима других, али само и једино у некаквом, неомеђеном, југословенском простору, а њега, тај простор, схватам као подручје слободног струјања *ихора*, као критеријум, као извесну и крајње тајновиту формулу, онако како је о томе говорио Ферид Мухић. Тај ихор, као што он рече и ако сам га добро разумео, био би божанска крв од које покоја кап тече у сваком писцу и, источена, садржана је у сваком *књижевном* делу. Ихор, онда, дакако, није наднационалан, али ни *национално* није у његовом средишту него, биће, у перифернијим пределима његове одређености као капи божанске крви. Према томе, мислим на јединствени југословенски књижевни простор који се, собом, укључује у свет и у који се, собом, укључује свет који нам је и којем смо судбина. Вратио бих се, још једном, Милану Бурчинову и његовој, и мојој, нека ми то дозволи, носталгији; окренуо се, још једном, на унеколико замагљену страну, југословенству, и књижевном, не про-

граму, ни идеји, ни свести, нити свестима: него *ихору* којег је, бар зрнце, бар кап, бар трина, егзистенцијални састојак моје судбине, свести неких од нас, међу нама. Као критеријуму, непримењивом на време које ме је (које нас је) затекло, као реалности у некима од нас, невеште и невичне дијалогу с временом себе саме, али је има, ипак траје и наставља се. Као крв, ихор и судбина.

Кад неко каже *заједништво*, ја то онда разумем пре свега као административно или некакво њему слично заједништво, рецимо, општина; као да говори о политичком, економском, правном, и тако даље, заједништву. О којем у књижевности, вероватно, не може бити ни говора. Као заједништво схватам и организованост такозваног књижевног и културног живота. Само што је то нешто друго. За оно о чему смо говорили и о чему сад говоримо (о југословенству, нарочито књижевном, данас) мислим да је најпримеренија и најобухватнија реч/име/ознака: *узајамност*, са свим импликацијама које из ње произлазе.

Дозволите ми да у наш разговор и питање *књижевно југословенство данас* уплетем и два-три податка или примера. Мислим да сваки донекле осветљава проблематику и на питање постоји ли или не постоји књижевно југословенство нуди, чини ми се, потврдне и различите, различите потврдне одговоре. Недавно, почео сам да читам једну песму објављену у неким нашим новинама. Почео и, најеживши се, одустао. Престао сам зато што ми се, у једном једином трену, учинило да читам *Хаварију*, песму Иштвана Домонкоша, пре петнаестак година написану овде, на мађарском језику. А најежио сам се зато што је преда мном, с почетком читања оне скорашње песме из новина, напросто запањујуће зинула некаква оваква могућност: да једна *иста* песма настане двапут, на два места, да се један и други њен настанак временски не поклопе, а напишу је, испевају, независно један од другог, два песника, који не само што се, можда, не познају, него један о другом, можда, никад ништа нису чули. Био сам (пред)убеђен да до аутора оне, скорашње песме, коју сам био почео, па одустао да читам и која је, на српскохрватском или хрватскосрпском језику, написана негде тамо у Немачкој, никад и ни у каквом облику није допрла Домонкошова *Хаварија*. Који је сада, дође, исто негде тамо, у Шведској. Молим вас, схватите да ја сад не говорим ни о чему што би на било који начин могло да буде релевантно, него о крајње ирационалном (пред)доживљају који је, једном у свести већ похрањеном песмом, предупредио, и пре читања, прекрио/блокирао читање можда једне друге, а могуће је и оне исте песме.

Други податак или пример: баш ових дана је саопштено да је овогодишња награда „Бранко Миљковић" додељена слове-

начком песнику Вену Тауферу за књигу *Свирач пред паклом*. То помињем и зато што је, чини ми се, та награда овај пут први пут припала песнику несрпскохрватског језика.

У трећем случају или примеру реч је о анегдоти. На октобарском Сајму књига, да тако кажем, веома угледан словеначки драмски писац причао нам је како је у мариборском позоришту тамошња публика дуготрајним овацијама пратила и испратила *Путујуће позориште Шопаловић*. А како нам је то причао драмски писац, није ми, или неком од нас није преостало ништа друго осим да питамо: Како си се осећао? Одговор је можда био и једини који драмском писцу приличи: Зеленео сам од зависти. Ето, ја признајем да мислим да је надасве лепо што словеначки драмски писац може да се нађе у прилици да зелени од зависти због овација упућених српском драмском писцу. У Марибору.

Данас пре подне сам начуо да Ото Толнаи, као свој прилог овим разговорима, намерава да прочита једну своју песму. У нади да се неће љутити што ћу га предухитрити, поводим се за његовом још неоствареном намером. Нема ни три-четири дана, стигло ми је писмо од Кајетана Ковича и у њему пргшт песама из циклуса *Лето*. Пише: Одавно нисам објавио ништа на том подручју... Можда ћеш нешто превести... Распитај се у *Летопису МС*... И тако, донео сам једну његову песму, учинило ми се да она можда, између осталог, исто тако носталгично као јутрос Милан Бурчинов говори о можда истом времену, да помало говори и о језику онако како је о њему говорио Предраг Марковић, али да понешто казује и о зулуму времена. Дозволите ми, дакле, да је прочитам, то ће бити као да је с нама овде био и говорио Кајетан Кович. Доста је кратка, њен наслов је *Mon père*, а, у још „пресном" преводу, гласи: *Мој père, / не знам што ти тако кажем, / ниси говорио француски, / но то би зацело разумео, / можда ти се туђински / обраћам због дистанце, / једино смо тако / могли да се волимо: / не преблизу. / Седели бисмо / у старим крчмама, / пили ризлинг, / шипон / или ма какво / кисело вино / и причали / о сасвим свакидашњим стварима. / Живот је био / иза врата, / на сигурној раздаљини. / Изгледао је / одвише жесток / да бисмо му / дали име. / Плашили смо се, / тон père, / великих речи. / Сад си само / слика на зиду / и гроб / у прелепом гробљу. / Палим ти свећу, / доносим цвеће. / / Не теби, / твојим костима. / Толико ти ствари / кажем. / А ти ћутиш. / Тек је твоја плоча ту. / Датуми. / Од — до. / Боже мој, / шта сад синови / не говоре очевима. / Живим и мртвим. / Мон père, / нико није био / као ти. / Тако сâм, / тако мој, / тако отац, / изгубљен на овом свету / као ја.*

Хвала вам на пажњи.

Милица Мићић-Димовски:

Можда ће се неком учинити да је узимање у обзир литерарних састава које деца пишу на тему „Моја домовина — Југославија" у неку руку на периферији, а не у жижи „књижевног југословенства". Литерарни састави ученика свакако су у односу на књижевна дела одраслих нешто маргинално, нешто на нивоу школског задатка или, у најбољем случају, аматерског покушаја да се начини нешто самосвојно, често по угледу на дела познатих књижевника. Тиме не желимо да умањимо вредност дечјег стваралаштва. Иако на нивоу покушаја, она се прилагођавају укусу и мишљењу одраслих, ономе што одрасли мисле да деца треба да мисле.

Тема „Моја домовина — Југославија" је пригодна. Ученици основних школа добијају је за писмени задатак уочи празника, обично уочи Дана ослобођења места и Дана Републике. Пригодини, свечарски карактер ових текстова одражава се, на жалост, неготивно на њихов квалитет.

У односу на друге радове који су писани по слободном избору или на тему пролећа, лета, зиме, другарства и тако даље, састави на тему „Моја домовина — Југославија" показују карактеристично одсуство личног, оригиналног виђења појаве која се описује. Мање је личних запажања, мање је унутрашњих доживљаја, нема истраживачког духа. Набрајају се само позитивне, афирмативне особине, а због баналних епитета и фраза стихови губе на уверљивости и аутентичности.

У песми која се може узети као парадигматичан пример песама на тему „Моја домовина — Југославија" стихови изгледају овако:

Југославија је земља поносна
Југославија је земља радосна
Југославија је земља цветна
Југославија је земља срећна.
Југославија је земља слободна
Југославија је земља народна
Југославија је земља радна
Југославија је земља мени најдража.

Љубав детета према Југославији као домовини је нешто што се подразумева, што је природно, али откуда то неповерење да се та љубав може изразити кроз доживљај, унутрашњи доживљај дечји и у којем може и треба да буде и нека трунчица наивности, истинољубивости, самосвојности? Да ли то одрасли немају поверења у дететов лични доживљај, јер сваки лични доживљај искаче из схеме, из шаблона, који је сигуран и непогрешив. Дете ослушкује пажљиво и погађа која песма

сигурно пролази, која ће бити похваљена, прочитана на приредби или објављена на ударном месту у листу.

Наводећи овај пример, не желимо да кажемо да су све песме такве. Има и оних у којима су запажања и поређења искрена и оригнална, али њих је много, много мање. Можда десет од стотину радова зазвучи другчије од шаблона.

У последње време примећује се утицај који долази из сфере новокомпоноване музике. У ствари, деца се поводе за бучним рекламерским наступом. Површна и отужна у казивању осећања, ова новокомпонована квази-поезија, овај сурогат правог, искреног доживљаја, одражава се на децу, подилази им и помаже им да сроче песму чак и на такву тему као што је тема „Моја домовина — Југославија".

Но можда је ова тема за децу превише општа, превише апстрактна, па се једноставно не могу одважити на запажања и размишљања која су заснована на њиховом личном искуству. Већ тема као што је „Тај предео домовине носим у срцу" даје боље резултате. Можда је за аутентичне доживљаје у литерарним саставима на тему „Моја домовина — Југославија" недовољно блиских контаката и веза између деце широм Југославије, премало стварног интересовања једних за друге.

Ото Толнаи:

Хтео сам да прочитам део једног мог текста, есеја-песме, али, превод није готов па бих могао да препричам, да испричам о чему се ради. Када су у Њујорку хтели да прикажу мађарску поезију, заједно са осталим песницима који пишу на мађарском, позвали су и мене, из Југославије. У писму су тражили да сваки песник напише о себи мали есеј, приказ о себи. И ја сам онда написао ту песму-есеј. Прочитао сам то у Њујорку. У песми сам говорио и о проблемима о којима ми сад разговарамо и чини ми се да би сад било апсурдно да објашњавам шта значи бити југословенски — мађарски песник. Наравно, апсурдно је било и у Њујорку објашњавати то, да сам ја један мађарски песник, југословенски мађарски песник. Сматрао сам то апсурдним, али је то био интересантан проблем за есеј, и мислим да је текст и настао управо због тога што ми се чинио апсурдним. Говорио сам и приметио да то највише интересује остале песнике. Мој је текст имао највише одјека. Американци су имали слуха за то, невероватно, а знамо, иначе, и зашто. Био сам одушевљен, сви су говорили о томе, ходао сам Њујорком, а сви су Црнци подизали руке. Месецима нисам видео југословенски штанд, југословенске књиге, ништа. Нисам знао шта се дешава, било је то пре две године. Редовно сам одлазио да читам нашу штампу; на-

једном сам испао из тог тока, па сам, према томе, имао приличну потребу. Стално сам звао југословенски центар чији се човек тамо није ни појавио. Мислим, кад сам се јавио, они су казали, мађарски песник из Новог Сада, јављам се, дакле, а они гледају, па кажу: добро, дођите, и тако сам једва успео да ме приме. Отишао сам тамо и рекао: ја бих овде вама читао песме на српском и мађарском, чак бих овде нашао и друге песнике из Југославије, и тако даље. А они кажу, нема времена, то није интересантно. А ја кажем: да ли имате југословенску штампу? Кажу тамо, на столу. Одем тамо, то је, иначе, високо, видиш цео Њујорк; и угледам *НИН* на столу. Читам га, иначе, двадесет година, па отворим *НИН* да видим шта се дешава и онда опазим један наслов: *ЧИЈИ ЈЕ ЊЕГОШ?* И одмах затворим *НИН*, видео сам шта се дешава у Југославији.

Војислав Деспотов:

Онолико колико трају старе и разумне тежње ка уједињењу малих словенских народа на Балкану толико управо трају и историјске тежње ка неуједињењу, ка разједињењу и магнетском одбијању. Осећања и функционализам осећања ових двеју супротности смењују се циклично, а данас, највероватније, живимо у историјској фази у којој над уставном државношћу доминира осећај уставне заблуде. Ове историјске фазе јужнословенског југословенства, те средњоевропског антијугословенства смењују се правилно и неправилно, а у животни век појединца стане их неколико.

Данашње републичко-покрајинске тежње ка старинском моделу самосталности не показују, наравно, симптоме једне велике вештачке творевине већ амбиције ка вештачкој самосталности малих језика, малих култура и још мањих погледа на интегрисани свет.

Јасно је да књижевног југословенства нема без Југославије, али је, без обзира на ову просту формулу, књижевно југословенство рђав, политички наметнут израз. Рођен је у време када хистерија око новог модела југословенства доживљава репризу неке прастаре премијере.

Седамдесетих година, сасвим мало или уопште необузети паничним мотивом утврђивања легитимитета југословенства — — пошто су различите антијугословенске струје мировале у испољавању својих паралелних амбиција за деконструкцијом — — могли смо мирне душе говорити о јединственом књижевном наступу, чак и о програму, о унитаризму идеја и заједничким естетским критеријумима модерне поезије наспрам скупо плаћених грађанских поетика. Различите антологије, панораме и

велики број часописних блокова, као и ручно израђиваних информацијских система из тог времена, нису представљали пакете из теоријског кабинета, елитистичко одабирање ствари које се на песничком плану догађају, нити политички сврсисходну телекинезу стварима које се могу догодити: семантичка и асемантичка конкретна поезија, визуелна поезија и перформансе флуксус- и бен-типа, праћени најразноврснијим миксмедијалним алтернативама, нису могли бити затворени у своје мале републичке границе. Песници тог времена теже стварању јединствене конкретистичке и конкретне републике истражива-
ња у намерној стратегији новог начина комуницирања, укрштеном личном преписком, заједничким редакцијама (тзв. југословенским), тематским блоковима, изложбама и честим контактима уживо, али, пре свега, поступцима који, жртвујући класицистички вид талента, јуришају на мир грађанских поетика, не замагљујући теоријске просторе, захтевајући нови језички разум, његово реистичко стање, захтевајући, између осталог, право на *нађену поезију*, ону што изолује комадиће цивилизације која се може сматрати највећим уметничким извором, без поправке и било какве стилистичке фабрикације. Када се данас погледа на проблеме те генерације која је издржала десет, петнаест година, на манипулације од стране владајуће часописне и сизовске класе, када се погледа на стваралачке проблеме пласмана те експерименталне робе, оне која демистификује ауторски чин и друштвено-културњачки статус поезије, јасно је да је у питању био један битан циклус са два основна својства:

1. Према новој уметничкој пракси односило се као према малој естетској опозицији, као према партнеру с којим ће се заједно гледати вечни филм о супремацији традиционализма и ништа више, као према непријатељу за разоноду;

2. Али, тај непријатељ ипак није био само за разоноду: његова се порука добро разумела: схваћен је како треба, као јединствени југословенски субспецијализам, као интегрални афинитет у физичким просторима уставне федерације; самим тим, схваћен је озбиљно, као заједнички ангажман једне нове генерације из Љубљане, Загреба, Новог Сада, Београда, Сарајева, Крања, Зрењанина, Суботице, Ријеке и Лучана код Чачка; по први пут поновљен, можда, након предратног надреализма као јединственог песничког програма. Јер, песничкој генерацији седамдесетих година нико није забрањивао да производи летристичку поезију на основу успешних жетви и резултата текуће петолетке, али им, свакако, то нико није ни тражио. Па ипак, они су се, у пуном обиљу поступака и принципа, ујединили у простору нове језичке интелигенције и комуникацијске конкуренције доминантним, скупо плаћеним поетикама, што значи да је, по први пут од еуфоријског наступа

надреализма и дадаизма, Југославију спонтано обузео један масовни естетички сценарио који није политички и културњачки подражан, финансиран и национално заштићен. Тај естетички сценарио — са својим актерима: Томажом Шаламуном, Изтоком Гајстером Пламеном, Матјажом Ханжеком, Марком Погачником, Францијем Загорчником, Звонимиром Мркоњићем, Драженом Мазуром, Иваном Рогићем-Нехајевим, Љубомиром Стефановићем, Звонком Маковићем, Вујицом Решином Тућићем, Јудитом Шалго, Мирољубом Тодоровићем, Бранко Андрићем, Каталин Ладик, Славком Матковићем, Сомботи Балинтом, и многим другим — нема више химничку и културну основу поезије (за коју енглески конкретистички песник Боб Кобинг тврди да уопште и не припада литератури), поезија је доказана као конкретна радња, као непосредни духовни и физички контакт између произвођача и рецептора, и у томе је, можда, једна од тајни тзв. књижевног југословенства. Та је генерација издржала борбу и против антијугословенства и против декларативног југословенства тако што је активно егзистирала заједно. Циклус се завршио природно, рекао бих. Пошто ти песнички жанрови и поджанрови нису више актуелни, пошто манифесте Филипа Томаза Маринетија и Љубише Јоцића и теорију Томаса Копфермана, на пример, смењују теорије Џонатана Калера и Жака Дериде, теорије које теже да поезији одузму конкретну моћ и врате је у манастирске трпезарије универзитета, тако што ће је тумачити као научни и лингвистички кôд, док саму поезију смењује унисово враћање на производе који одговарају теоријским захтевима — враћање на културну основу, где ће њени тумачи, свештеници, бити од вишег друштвеног статуса, изнад песника и читалаца — онда се тиме завршава и свако естетичко југословенство. У новом циклусу свако ће, подстакнут оним супротним политичким настојањима, стајати пред републичким и општинским огледалом да вежба својства властитог култа, она које и намеће древна, културна техника књижевности. Југословенство је, дакле, могућа циклична појава, као и књижевни модернизми. Југословенство у том случају највише зависи од цикличности књижевних битака. Политици, с друге стране, највише угађа традиционализам, који битније и појачаније пулсира између свака два модерна циклуса, у овом случају између свака два књижевна југословенства. Ко зна како је то са економијом, пољопривредом итд?

Питање је колико дуго може да издржи ова цивилизацијска фуга: неће ли у следећем заједничком естетском пољу интереса превладати стари обичаји распадања? И у том случају књижевна пракса ће, бесумње, бити јединствена, на нивоу европских и светских актуелности, као што је то, седамдесетих година, била: али, за разлику од Европе, која толерише кул-

турне разлике и слави културне сличности, код нас ће, због цикличног антијугословенства, бити немогући пројекти као што су Westeast, Neuroart, Pesmos, Kontaktor, Wow, Adresa, Škofjeloška srečenja, вербовоковизуалистичке изложбе Владана Радовановића, итд: биће велика поштарина, биће много пасоша и виза: на крају, биће тешко остварив и скупови као што је овај.

Предраг Марковић:

Мени је жао што, долазећи пред крај скупа, нисам био у прилици да чујем претходна излагања. Но, свеједно, морам одмах да кажем како ме, у ова кризна и ћудљива времена, сваки разговор о књижевном југословенству подсећа на неку врсту позива за лицитацију. Зато бих, у овом тренутку, радије подсетио на три непристрасна цитата који нам, и сами говорећи о кризи и ћудљивости, можда могу више рећи и о теми која нас интересује.

Први је цитат из фиктивног писма Филипа Лорда Чандоса Френсису Бекону. Прави аутор је, наравно, Хуго фон Хофманстал и, ако се не варам, *Писмо* је настало као плод колико личне кризе, толико и кризе епохе. Уосталом, почујмо његов крај: „Били сте тако добри да изразите своје незадовољство тиме што од мене не добијате никакву књигу, која би Вам ‚надокнадила недостатак мог друштва'. Осећао сам у том тренутку са сигурношћу, која није без болног пропратног осећања, да ни у следећој ни у било којој години нећу написати књигу ни на енглеском, ни на латинском: и то из једног јединог разлога (трезвено препуштам Вашој бескрајној интелектуалној супериорности да његову незгодну чудноватост стави на право место у царству духовних и телесних појава): наиме, јер језик на коме би ми, можда, било дато не само да говорим него и да мислим није ни латински, ни енглески, ни италијански, ни шпански, већ језик чија ми ниједна реч није позната, језик на којем ми неме створи говоре и на којем ћу, можда, једном у гробу одговарати пред мени непознатим судијом."

На шта сам желео да укажем овим цитатом? Покушаћу да објасним. Прво, свака синтагма типа „књижевно југословенство", „југословенска књижевност" и сл. јесте тек накнадна произвољност сврставања једне области индивидуалне делатности по њеним секундарним карактеристикама. Овој произвољности претходи примарна творевина: књижевно дело на одређеном језику. Али, што је најважније, и тај језик је секундаран. Књижевно дело настаје у језику о којем говори Хофманстал, индивидуалном, непреводивом, а општем. Тај је-

зик не припада никаквој друштвеној или етничкој заједници и њима се не упућује. Наравно, језик у којем се то дело уобличује је одређени национални језик, онај који истовремено омогућава идентификацију и комуникацију. Хоћу да кажем, права књижевност увек јесте језички национална а значењски интернационална, ако хоћете анационална. Тако гледано, ми очито немамо много разлога ни основа за данашњи разговор.

Но, ако се тај разговор не може односити на књижевност, он се онда односи на аспекте књижевне политике, на област у којој постојеће књижевно дело врши одређену друштвену функцију. Или, у којој му је онемогућено да ту функцију врши. Наравно, књижевно дело аутора у чијим је документима под рубриком држављанство уписано СФРЈ. И, овде долазимо до другог цитата.

Пре неких двадесетак година, говорећи о проблемима своје земље, Хорхе Луис Борхес је изјавио: „Аргентинац није држављанин, већ становник". Треба ли подсећати да је аутор ове изјаве наизменично оптуживан за национализам и интелектуализам, за десничарство или неумерену радикалност. Судбина је то, ваљда, сваког интелектуалца у вишенационалној средини где се интереси политике мешају у сферу интереса очувања и богаћења националне културе. (Покушајте рећи једном Французу да је националиста!) У сваком случају, желим да кажем како се и овде може рећи: Југословен није држављанин, већ становник. Занемарујем при томе непостојање основа на којима почива једна правна држава (замислите само становнике који у различитим крајевима једне земље уживају различиту безбедност, односно могућност остварења права која им као држављанима те земље припадају!); кажем, занемарујем их и подсећам само на чињенице из сфере културне политике.

Чак и ако изузмемо проблеме дистрибуције, на њих једна сиромашна земља мора да пристаје, остаје огромни простор у којем изостаје готово свака могућност писца који живи у Југославији да комуницира са својим колегама. Примера ради, подсетио бих на тротомну хрестоматију полемика и памфлета у српској књижевности *Зли волшебници* коју је приредио Гојко Тешић. Готово трећина аутора у тој књизи нису у припадници српске књижевности. Наравно, њихови текстови су нужни за разумевање полемика које су се између два рата у нашој култури водиле. Можете ли данас да наћете иједну књижевну појаву, иједну књигу, поетику, идеју око које би се сукобили или сложили писци из различитих средина. (Конгрес писаца није, наравно, књижевна већ књижевничка појава.) Ми, данас, чак не можемо да укажемо на књижевни лист или часопис са збиља југословенском оријентацијом, оном која би окупљала југословенске ауторе по поетичком, вредносном или

бар старосном принципу. Мање-више часописи са тзв. југословенском оријентацијом су они који воде рачуна о континуираном присуству аутора из других средина на својим страницама, али без видљивог принципа окупљања тих аутора. Коначно, и то што ја као читалац примећујем не квалитет текста, већ место становања аутора говори о једној нејугословенској психози, психози угрожености. Морам се, онда, запитати да ли је југословенство икоме потребно у овој земљи. Да ли је оно ишта више од застареле пароле? Зар не одговара већини ста-ње status-quo-a у којем књижевнички моћници размењују ... коју књигу, панораму или антологију са издавачима из других средина, а остали уживају у немогућности конкуренције, у ситној слави и хвали, локалном новаторству и локалним наградама. Бојим се да је управо тако. Јер југословенство у културној политици не подразумева кључ или демократију, већ толеранцију и отворену критику. За југословенство, очито, могу да се залажу само добри писци, а њих је у овој земљи мало. Сви остали ће и даље подржавати строге границе локалне културне политике и оне представнике власти који те границе чувају, и још, подражаваће све облике привида југословенства (договорене размене између културних центара моћи) јер им тај привид омогућава да своје локалне привилегије и почасти доживљавају као веће.

Лично, у овим ћудљивим и кризним временима, верујем да треба водити рачуна о интересима мањине, оне мањине која говори језиком незадовољства и сигурна је у квалитет и снагу оног што говори, мањине која је за југословенство као простор толеранције и отворене критичности према ауторским пројектима. За њих је, и ту долазимо до трећег цитата, у сваком времену југословенство једина сигурна лука. А цитат? Он припада француском историчару Фернану Броделу, који у свом делу о Медитерану подсећа: „Постоје само три сигурне луке: Картагина, јун и јул".

Богдан Мрвош:

Књижевност на овим нашим југословенским просторима спада у делатности подложне сваковрсној употреби, наравно и таквој која нема претерано везе с уметношћу. Може се, чак, говорити да се у литератури и око ње пројектују многе ситуације карактеристичне за укупна збивања у култури, политици и у ономе што се садржи у помало неухватљивој одредници „јавни живот". Неретко, књижевност бива барометар односа снага или изражава најновији обрт у међурепубличким и покрајинским релацијама, или понавља успоне и падове појединих мишљења, личности и група које диктирају политички и државни живот земље.

Уметност речи није, дакле, имуна од збивања у друштву и ко би желео да на један релативно безболан начин проучи југословенско биће данас и овде, најпре би могао да се лати снимака са предзнаком „литература", „књижевничка организација", „писци и књиге", „издавачи" и томе слично. Те лакмусове траке непогрешиво дочаравају оне куд и камо сложеније и драматичније ситуације. Овај, у свету непоновљиви феномен модерног живота у Југославији једнако је драгоцен колико и неки други индикатори и модели. А што је врло забавно, његова „употреба" готово да ништа не стаје онога који рукује апаратуром, при чему су последице релативно занемарљиве.

У нама добро знаним приликама — драматична економска криза, стагнација привреде и многих других области (при чему култура и образовање плаћају свој пуни обол) — развија се књижевни живот; можда нешто наглашеније у свом манифестационом облику, а мање тамо где је суштина, али се ипак развија. Разлика је једино у томе што су недаће колективна баштина, док су истински резултати, доказано вредна дела ствар личног прегнућа, даровитости и памети, укључујући и знање.

Тако је и иначе код нас: удес нам је заједнички, а успеси строго личне природе.

Као место где се тестира стрпљење, морални и духовни интегритет, литература има ту „привилегију" да је пробни полигон за евентуалне озбиљније окршаје. Многе књижевничке чарке филозофски настројеним посматрачима (поготово онима из будућности) изгледаће као „тренирање строгоће" која би нас могла задесити уколико би догађаји измакли контроли. И није толико битно на колико се све начина употребљава књижевност и у које све циљеве. Довољан је сâм факт да употреба уопште постоји. При томе нисмо уочили баш озбиљно нити организовано настојање да се књижевност извуче из таквог окружења. Или је можда судбина сваке уметности да се лелуја ка твораштву, али и у супротном смеру?

„Књижевно југословенство", наравно, треба јасно разликовати од појмова попут књижевност(и) у Југословији. Прво је заједнички именитељ, друго збир чије изведенице не морају бити заједништво и његови појавни облици. Исто тако, простим сабирањем националних књижевности у Југославији, ми не потиремо њихове особености, али такође не идентификујемо обавезно некакав дух колектива. Наш микро-универзум нешто је специфичнији него што би се то на први поглед претпоставило, свакако деликатнији и теже ухватљив него у појединим другим уметностима: музика, сликарство, па и позориште или филм. Рекли бисмо, примера ради, да су наше националне кинематографије мањи индивидуалисти од нацио-

налних литература. Мање националне и мање деликатне. (Све то скупа не тиче се каквоће, домета, уметнине као такве — и пре је занимљивост за социолошка и слична истраживања.)

Било-како било, „књижевно југословенство" још је понајбоље осмотрити у појединим његовим облицима, манифестацијама. Тада се најлакше открива шта ту све имамо и немамо. У супротном, доћи ћемо до онога што се у свету иначе врло добро зна: уметничко дело је анационална категорија и опире се уопштавањима која униформишу његову суштину. Француска, енглеска, руска или српска, македонска и хрватска књижевност само су згодне поштапалице у уобичајеној комуникацији; никако суштина.

Сумаријум идеја које одређују уметнички рад, како се видело, нису никаква привилегија ни федералног нити руско националног. Независно од тих „својатања", постоји вештина, постоје средства књижевне артикулације, пракса и имагинација, мука и зној појединца, усамљеног човека. И каквог ли парадокса: у стварима заната, у техници писања, у професионализму који се тиче стила и укупне артикулације — ми хитамо да будемо грађани света. И тиме се, наравно, поносимо (ко више, ко мање). Већ код идеја и онога што је посебност једног менталитета — да не кажемо једне литературе — наш мар да се примакнемо интернационализму нагло сахне.

Да ли је то отуд што писци своја дела адресирају у врло конкретно време, на њима добро знане читаоце? Или и једно и друго? Да ли профитерство или опортунизам? Тешко је, дабоме, одговорити довољно одрешито шта је заправо посреди, тек чиниоци литературе (писци и остали) своје дејство лако везују за стање у нацијама и државама. И ако у стварном животу доминирају идеје југословенства, тих идеја биће и у литератури. Ако су се, пак, такве идеје проредиле, модел ће се непогрешиво поновити и у књижевности. То је принцип осмозе, а може се лако пратити од рата овамо. У те четири деценије, југословенство се показује као категорија подложна менама. Некад га је више, некад мање. Данас није доминирајуће, али још није изумрло. Срећом или на жалост — већ како за кога.

За ову прилику можда је добро, бар површно, видети неке појавне облике, средства и чиниоце тога „књижевног југословенства". Покушајмо их пратити на неколико места:

— Савез књижевника Југославије и његове чланице.
— издавачи,
— мас-медији,
— часописи,
— књижевници.

1. Савез књижевника, мање него што заиста може, јесте некаква кохезиона снага онога што зовемо југословенство. У

априлу 1985. године, начас је изгледало да ће књижевно заједништво постати веће. Данас, међутим, при стању 4 : 4 око већ смешног избора председавајућег Савеза књижевника, заједништво и југословенство на овоме месту заковано је на прилично сумњивом нивоу. Недостојном наше већ вековне традиције и стварних потреба. Није да књижевничке организације не сарађују (гостовања, приредбе, фестивали, размене писаца, заједничке акције, награде, годишњице, неки људи и нека дела). Али, озбиљно говорећи, то су или манифестациони облици онога чему бар на речима тежимо или ствари које су с ону страну суштине.

2. Старе чекалице: издавачи, југословенски концепт остварују, наравно, књигама које се штампају — што смо такође знали — по мери прилика. Овде и политика режира неке ситуације. С благословом људи који имају моћ, књига је мање или више, па и књига које треба да нас зближавају. Тај благослов је јавни или тајни.

Нема издавача са озбиљнијим претензијама који не објављују књиге из тзв. других средина, али мало ко — изузимајући неколико примера: Матица српска, београдска „Народна књига", и ваљда још неко? — има уредно и паметно вођену библиотеку која би се звала „Словеначка књижевност", „Македонска књижевност" и слично, а да при томе издавач није из дотичне републике. Чешћи су примери пројеката: да се више издавача с разних страна земље удружи и објави заједничко издање Андрићевих сабраних дела (шест кућа), дела Киша или неког другог писца. Најнеизвесније је када сâм писац с једне стране Југославије тражи шансу за објављивање дела на другом њеном крају. Буде, међутим, и то да успе.

3. Мас-медији не творе већ описују југословенство, па и оно које би се тицало књижевности. Дејство новина, ТВ, радија и магазина може бити у функцији бољег познавања, бржег протока информација и идеја од значаја за уметност. И оно то јесте. Но, с друге стране, мас-медији такође писце деле и сабирају, већ у зависности од прагматизма и интереса који их покрећу. Све испод ока мотри се шта ће се рећи тамо где треба да се каже!

4. Часописи су — што се можда превиђа — један од стубова онога што се зове југословенски оптицај књижевних идеја. Часописи чине многе добре услуге литератури, па и књижевном заједништву. Показало се неретко да свака добра ревија (а има прегршт таквих: *Нова ревија, Република, Стварање, Живот, Летопис Матице српске, Хид, Дело, Књижевност, Градина, Градац, Савременик, Стремеж;* поменућемо само неке) чине прворазредну услугу ономе што се подразумева под појмом „добар увид", „књижевна Југославија" и сличне синтагме.

5. Писци, аутори, спадају у можда најмоћније творце идеја које раби уметност, идеја којима се користи друштво и политика. Отуд и они имају одговорност. Али, ипак не према националним књижевностима, нити према другим видовима уопштавања литературе. Њихова је одговорност — једино и превасходно — њихово дело. При томе писац нема морално право да отежава заједнички живот на једном простору. Ако заједнички живот у себи садржи и то што ми називамо југословенством — писац такође нема право да руинира, омаловажава и на други начин пориче југословенство.

Ми овде нећемо мешати два појма: југословенство и књижевно југословенство. Првог има колико има, а другог је прости збир неких наших заједничких послова, део дружења, сусретања; чињеницâ да нисмо ушанчени у наше градове и наше издавачке куће, већ путујемо, комуницирамо, преводимо књижевне радове, зовемо у госте ове или оне ауторе, итд.

Дакле, југословенство би била једна ситуација, а књижевно југословенство пре уједурма смишљена да замени суштину. Нешто попут оног лукавства које се назива „марксистичка критика". (Или је критика или је нема, и неће јој помоћи никакви епитети!) Тако и књижевност: она је занимљивост и вредност по себи. Зато не трпи својатање — поготово не национално и националистичко својатање. Писац и дело творе довољно широк универзум да им није потребан никакав други посед: ни покрајински, ни републички, нити државни. Као грађани света, истински писци и истинска дела потиру све феуде и феудализме, раскидају окружења, и уметност таквог истог кова чине планетарно покретљивом. Што је већи писац — већа је његова домовина и „рок употребе". И обрнуто: што је мањи писац, мања му је и отаџбина. Само минорни писци упрегнути су у таљиге које твори локална литература. (Они се тиме чак поносе.)

Но, то је њихов проблем. А ми, данас и овде, имамо куд и камо лепше бриге и свакако паметнија посла!

Коле Чашуле:

I

Не знам да ли бих потписао оно што је рекао друг — да је југословенство уједурма. Не бих. Међутим, мислим да би о том питању требало да темељитије разговарамо. Не верујем да је друг хтео да каже да је оно што нас повезује, уједињује, уједурма. Ако, пак, прихватимо, макар и прећутно, да је то уједурма, онда смо се ми овде скупили као нека врста жречева те уједурме. А то свакако није намера овог скупа.

Кад сам већ ȕзео реч, да покȕшам да неке ствари јасније одредим. Ради се о историјским чињеницама. Пре свега о еволȕцији појма — јȕгословенство. Ȕ почеткȕ је појам јȕгословенства подразȕмевао све јȕжне Словене. Историја српско-бȕгарских веза на почеткȕ прошлог века, историја илирског покрета не оставља сȕмњȕ ȕ то да је, ȕ то време, јȕгословенство подразȕмевало и Бȕгаре. И да није дошло до, за Балкан и посебно за јȕжне Словене, трагичног похода краља Милана на мȌладȕ бȕгарскȕ државȕ, да није дошло до Сливнице, еволȕција појма јȕгословенство би друкчије текла. Или, да је дошла до стварног зближавања, за које се залагао Бледски споразȕм Тито-Димитров, ствари би данас друкчије стајале. Данашњи покȕшај да се појам јȕгословенства сведе само на словенско порекло, не само да не одговара историјској стварности ове земље, већ на врло опасан, дискриминаторски начин из јȕгословенства искљȕчȕје све несловенске народности ȕ нашој земљи. Ово не треба никад заборавити када се расправља о данашњој дефиницији јȕгословенства. Најближи смо истини када говоримо о јȕгословенствȕ данас као о идентификацији са оним што је произашло из наше народноослободилачке борбе и револȕције, као о идентификацији са равноправношћȕ народа и народности, слободом љȕди, социјализмом. На тој основи се отварају широке и богате могȕћности идентификације са јȕгословенством и несловенских народности, широке и богате могȕћности њиховог ȕграђивања вредностима ȕ садашњост и бȕдȕћност ове земље. Из неких ситȕација смо обавезни, а и крајње је време, да извȕчемо поȕке. На пример, из ситȕације на и око Косова. Не треба много маште па да се јасно сагледа до којих би консеквенци могло да доведе даље, и ȕпорно, свођење јȕгословенства само на словенско порекло. А Косово је, признајмо то једном, наш пораз. Признајмо да нисмо, из разлога наше неȕкости, незрелости, одсȕства визије, слепог прагматизма или из чега већ хоћете, ȕспели да интегришемо албански живаљ ȕ савременост, на оним нивоима који сȕ произилазили из наше револȕције. Дозволили смо да албанским живљем манипȕлишȕ етатистичке елите и иредента и да се током времена он претвори ȕ провокацијȕ и другим национализама. На Косовȕ живи већина љȕди која ни језички није интегрисана ȕ Јȕгославијȕ. Косовска криза ће трајати, и продȕбљивати се, све док не нађемо стварне и ефикасне пȕтеве идентификације албанског живља на Косовȕ са Јȕгославијом.

За Јȕгославијȕ је погȕбна подела на грађане првог и другог или чак трећег реда. Она је, поред тога, и директно сȕпротна дȕху наше револȕције. Не треба заборавити ни једног момента: све дотле док бȕдȕ постојали грађани првог или другог реда ȕ овој земљи, све док се та подела идентификȕје са нацио-

налном припадношћу, све дотле ће постојати, множити се, продубљивати размирице, сукоби, конфликтне ситуације, све дотле ће слепи национализми и шовинизми имати плодно тле. Напуштање равноправности, устоличење мајоризације, стаза је којом желе да усмере нашу земљу сви који јој, у земљи и ван ње, раде о глави. Зато ја, драги друже, да се вратим на повод ове моје реплике, не бих тако брзореко говорио о југословенству као о уџбурми.

II

Дуго сам се колебао да ли да узмем реч. Разлог је прост: губим веру у снагу речи. Све више сумњам да реч има снагу која, ако и не покрене свет и не промени ствари, може барем да допре до свести онима којима је упућена. Похабали смо реч, похабали смо је толико да она данас шета између нас као испражњена авет која је изгубила и последњу шансу да успостави комуникацију. Понекад имам утисак да нас та иста реч — презире, клони се нас. Али ћутање је, изгледа, још горе. Оно се своди на — напуштање себе.

У једном свом есеју о опортунизму у име револуције записао сам да је ћутање за револуционара када је револуција у дубокој кризи — чин контрареволуције. Па онда да не ћутимо, упркос свести да нам говор иде у празно, јер многи људи, институције ове наше револуције мрзе и саму помисао да ми хоћемо да узмемо реч.

Одлажем тезе које сам спремио за овај наш разговор, прилажем их као прилог уколико се роди идеја објављивања овог разговора, и прелазим на догађај који се синоћ одиграо овде, у Новом Саду, у телевизијској сали хотела „Путник". Мислим да сам догађај говори јасније о клими у којој живимо од многих резолуција. Гледали смо „Дневник". Један део емисије био је посвећен путовању људи са Косова у Београд. У једном моменту, са екрана су се чуле речи: „Решавајте или ћемо ми узети пушку у руке". На то су четири човека, који су са мном гледали емисију, скочили са својих места и повикали: „То, брате, пушку треба у руке, па рашчистити са том албанском багром". „Ко неће преко границе, њега у јаму" — викао је трећи. А четврти, закрвављених очију, стао је насред сале и повикао: „Ма какав метак, на ту албанску багру не треба трошити ни метак. Нож, нож ми дајте, дете албанско да вадим из утробе, па да немају више ни корен где да зачну".

Био сам збуњен. А затим сам се уплашио. Схватио сам колико нам мало провокације треба, па да се латимо ножа. Постало ми је јасно, током ноћи, да ми живимо у клими интелектуалне либанизације наше земље и да је само привре-

мено одложена искра која би требала да ѹстоличи и прави Либан на нашем меридијану. А онда сам схватио да свакодневно међу нама циркулишу аутомобили пуни динамита у виду часописа, новина, изјава, предавања, скупова, меморандума, и да је већ на видику моменат када ће та њихова, засад само одложена на кратко, шетња довести до онога због чега се и родила та поворка — до експлозије, несагледивих последица, до најопаснијег грађанског рата, према којем би многи грађански ратови били играчка. Схватио сам исто тако да је савест револуције, пред том сликом грађанског рата, демисионирала, да се свела на пужевски менталитет. А то, драги другови, боли. Зато и узимам реч да изговорим да одбијам да ме било ко, и из било којих разлога, регрутује да учествујем као најмањи копач гроба на погребу и наше земље и револуције. Јер ова земља је моја отаџбина, она ме је једина признала и као нацију и као језик и као стваралачку могућност. Погреб ове земље ће на мом, македонском, меридијану бити и коначни погреб свеопште македонске будућности. Иза тог погреба стоји и чека свој моменат геноцид, који је извукао све историјске поуке из својих досадашњих пораза.

Прича о југословенству, прича о нашем дружењу, о којој је Гојко говорио, престаће да буде прича и постати стварност онда када уклонимо опасност преласка танке линије која дели интелектуалну од оружане либанизације наше земље, онда када уклонимо опасне и, на жалост растуће, баријере нашег узајамног непознавања и удаљавања, баријере зазора и неповерења, када разбистримо поглед и из њега уклонимо крв прошлости која нам мрачи поглед. Нема југословенства без познавања један другог, без идентификације и поноса достигнућима других, свих. На жалост, ми као да се (колебам се да кажем свесно или слепо) стално удаљавамо од тог циља. Као да смо, на пример, прожимање вредности независно од њиховог језичког порекла и места настајања, препустили институцијама бирократије, чији је егзистенцијални интерес да баш до тог прожимања вредности — не дође.

Зато се враћам тезама, које сам приложио. Мислим, надам се, да су оне допринос превазилажењу јаза који се продубљује. На крају, рекао бих да сви наши разговори, не само ови овде, треба да буду прожети свешћу да живимо у времену не само наше, већ и цивилизацијске кризе. У клими све израженије људске немоћи да људска реч не изгуби сасвим моћ отрежњавања људског рода, који, изгледа, апатично путује ка апокалипси. И клими замора људи и идеја. Можда је ово што исповедам илузија, а неће бити ни прва, али још увек верујем, желим да верујем, да нису до краја исцрпљене све могућности за дијалог. И крик бола у клими дубоке кризе има своје оправдање. То ми је била идеја водиља када сам, у Кру-

шеву, предложио сазивање Конгреса књижевника. У последње време ме нападају што браним тај конгрес. А браним га јер је он, изнад свега, био доказ разума, могућности да се поведе слободни, демократски дијалог, да се људи друже упркос разлици у идејама и прилазима. Браним га јер је Новосадски конгрес био импресиван доказ снаге, мисаоне снаге, којом располаже ова земља. Слободе која се не плаши да види себе у огледалу критике. Револуције која није демисионирала и која кроз критичку реч о себи види могућност пуног оздрављења. А Новосадски конгрес добија на значењу особито у клими дрских покушаја поништавања АВНОЈ-а, у клими повампирених, хистероидних национализама, у клими пужевског менталитета многих институција револуције, јер је био доказ немирења, доказ вере да је дијалог могућ, друженье реално. Свест о томе, као и потреби да се дијалог међу нама одржи довела ме је и на Стражиловске сусрете. Мудрост захтева да се ексцесне ситуације превазилазе демократском праксом дијалога. А мудрост је та која је обновила идеју Стражиловских сусрета. Штета је само што та иста мудрост није имала прави одјек у свим нашим срединама.

Тезе за овај разговор

1.

Потребно је, пре свега, прецизирати шта ко подразумева под појмом *југословенство*.

Генеза појма упућује на јужне Словене.

Да ли и данас појам југословенства исказује само то?

Ако је тако, значи ли то да су из југословенства изузети, искључени — несловени? Све несловенске народности?

Или, можда, југословенство исказује само подаништво СФРЈ?

Или је оно предоаје за кретање ка југословенској нацији, у којој би се асимилирале све наше нације и народности?

Нејасност око поимања и тумачења појма југословенство увод је у неспоразуме. Само у неспоразуме?

2.

Наша револуција је унела, по мени, нова значења у појам југословенства.

Она није поништила раније садржаје, али их је обогатила. Проширила.

Југословенство данас, по мом мишљењу, значи припадност нашој револуцији. Та припадност не искључује националну или народносну припадност, већ је подразумева као суштину југословенства.

Национална припадност обогаћује југословенство, исто као што југословенство даје националној припадности нову димензију.

Југословенство је, да поновим, по мени идентификација са нашом револуцијом.

3.

Југословенство као идентификација са нашом револуцијом отвара најшире могућности да се и несловенске нације и народности идентификују са њим.

Идентификација са нашом револуцијом поништава могућност искључења несловенских народности из југословенства.

4.

Вишенационалност није коб, није слабост СФРЈ, већ њена снага. И лепота. Њено богатство.

Свако нарушавање равноправности народа и народности јесте само нови исказ нарушавања људских слобода.

Нарушавање равноправности уводи у игру бројчану надмоћ, хијерархију развијености, отвара врата патернализму, унитаризму, храни национализам и омогућава сепаратизам.

С обзиром на то да се АВНОЈ-евска Југославија родила из оружаног самоопредељења сваког народа и сваке народности појединачно, трајно нарушавање равноправности поништава темеље наше револуције, исповеда грађански рат.

Борба за равноправност — борба је за људске слободе.

Нема Југославије, није могуће југословенство ако се, и када се, наруши трајна равноправност народа и народности.

5.

Исповедање југословенске нације, као циља ка којем треба да се креће СФР Југославија, објективно јача национализме, јача сепаратизам, усмерава СФРЈ ка односима неповерења, зазора, нетрпељивости, усмерава СФРЈ путевима конфликата на националној или вероисповедној основи.

Наша револуција је и успела зато што је од самог почетка свим народима и народностима понудила јасну слику темеља на којима ће се родити нова заједница народа и народности.

Ја сам у више наврата говорио, и написао, да се то, можда, најјасније види на нашем — македонском — примеру.

Да је позив на устанак садржао у себи само обнову старе Југославије, да је позив на устанак обећавао македонском народу његово нестајање, његову асимилацију, његово претапљавање у некакву, макар и југословенску, наднацију — он би остао без одјека у Македонији.

Ниједна релевантна политичка снага у македонском контексту није могла покренути народ на устанак на принципима његове даље неравноправности, негирања, на принципима асимилације и ишчезнућа.

Само визија једне нове заједнице народа и народности, која ће се трајно темељити на равнорпавности народа и слободи људи, могла је да има мобилизацијску снагу, само је она могла да поведе македонски народ у устанак.

Од свих народа на Балкану македонски народ је имао најтежа искуства са испровоцираним устанцима, са борбама чији су циљеви били изиграни.

Пример македонског народа није усамљен.

Идентификација са нашом револуцијом јесте, по мени, и једини пут којим се несловенске народности могу уградити у југословенство, постати његов органски део.

6.

Југословенство ће тек онда постићи свој циљ када се несловенске народности потпуно идентификују са њим. Све док има Југословена који су то по рођењу, све док су други третирани као Југословени по опцији, прави циљ југословенства није постигнут.

Криза у којој је доведена наша револуција већ се одражава на југословенство.

Свака темељитија анализа данашњег стања утврдила је да се иза национализма, иза обнове унитаризма, крије контрареволуција на делу.

Контрареволуција црпи своју снагу из кризе револуције.

7.

Књижевно југословенство се не може градити на темељима узајамног непознавања.

Оно је дуг, сложен, мукотрпан процес изградње општејугословенске свести о правим вредностима на свим југословенским просторима.

Не би било праведно рећи да нисмо ништа урадили од ослобођења до данас, али би, исто тако, било затварање очију ако бисмо рекли да се добро познајемо.

Постоји једна, рекао бих природна и наслеђена, асиметрија у пројекцији вредности. Због предоминације српскохрватског језика, вредности остварене у овом језичком подручју имају, безмало, општејугословенску пројекцију. Свест о њима се рађа готово без посредника.

За сада, нама који долазимо из других језичких средина двојезичност омогућава несметано комуницирање са тим вредностима. Такву предност немају они који не знају македонски, словеначки и језике народности. У њиховој информираности о стварним вредностима постоји врло озбиљна празнина.

У том контексту сам ја, својевремено, говорио (и био нападнут) о заостајању развијених.

Ми са њима успостављамо комуникацију на бази познавања њихових дела, на бази врло прецизне информираности о свим значајним догађајима у српскохрватском контексту, у стању смо да се упуштамо у врло конкретан дијалог, док су они, углавном, хендикепирани непознавањем због језичке баријере, комуницирају са нама или као са непознатим, наметнутим вредностима или као са митовима. А ту равноправности нема и не може је бити. Тај дијалог је увек дефектан и, у неким приликама, независно чак од воље учесника, има призвук патернализма, заштитништва, добре воље, која, ето, прима и оно што не познаје.

8.

Не потцењујем напоре на плану узајамног превођења. Али мислим да нам ту недостаје такозвани стратешки прилаз.

Досадашњи однос према узајамном превођењу није омогућавао свестрано прожимање вредности на југословенском плану. Било је ту много племенитих иницијатива и напора, богатих резултата, али се упоредо с тим легализовала и својевидна трампа, рад испод стола, па су многа невредна дела искористила предност и потиснула стварне вредности.

Потребан нам је друкчији прилаз. Материјална средства не би требало да буду сметња када је у питању стратегија изградње општејугословенске свести о правим вредностима.

9.

Залагање за југословенски критеријум, уз нејасности по питању југословенства, уз асиметрију пројекције вредности, уз

насистематски рад на превођењу и недостатак стратегије, води у опасне воде узурпације тог критеријума за некњижевне циљеве.

Уосталом, потребно је темељито расправити и регионализам тог критеријума.

10.

Стражиловски сусрети треба да докажу на делу да је дијалог међу нама заиста могућ.

Макар и само тиме, Стражиловски сусрети ће значити, у данашњој клими кризе и националистичко-унитаристичке хистерије велики допринос обнови духа југословенства као идентификације са нашом револуцијом.

Ференц Деак:

Са искреним узбуђењем пратим ток ових разговора чија је окосница „књижевно југословенство" и, без обзира на вишезначност (за неке можда једнозначност) одреднице, у мени се буди нада да ћемо обавити леп посао, мада са жаљењем констатујем да се значајан број позваних колега, међу којима и моји пријатељи са првих Стражиловских сусрета — није одазвао. Штета, јер бисмо сигурно били још успешнији у осветљавању ове значајне теме.

Уз све поштовање за ставове мојих претходника у разговору, напоменуо бих да бисмо можда били ближе и себи и теми када бисмо успели бар мало да се отиснемо од пустог принципа оспоравања или вербалног потврђивања постојања „књижевног југословенства". Придружио бих се онима који су, мање или више успешно, покушали да дијагностицирају у којој мери је данашња општедруштвена клима повољна за остваривање несметане комуникације међу нашим књижевностима. Сигуран сам да би таква аналитичка процена имала ширег ефекта, ефекта који би анимирао рефлексе за преиспитивање стања у целој духовној сфери. Ми смо, чини ми се, већ сада на прагу да констатујемо да има зачепљења у крвотоку књижевних вредности, има поремећаја и углавном ванлитерарних интереса (литерарни и не могу бити!) који оптерећују све нас, а друштво какво је наше требало би да се темељито преиспита тим поводом. Ми смо у току разговора имали прилике да чујемо, више или мање експлицитно изражено, како постоје разна затварања, регионализми, национална „чистунства" итд, али не пропустимо прилику да поводом тих појава кажемо да је свака духовна аутархија, у ствари, чист дефетизам, као

што су сви национализми — како Мусил, чини ми се, негде рече — у суштини једна врста колективне параноје.

Дакле, бављењем друштвеним статусом књижевних вредности, а ми то данас и чинимо, чак и прелазимо оквире „задате" теме, јер, хтели ми или не, духовна кретања, па чак и неки облици друштвених, увек прелазе „границе". Култура и уметничко стваралаштво у целини јесте феномен који својом природном отворености прима свакакве импулсе, али се њиме тешко да управљати.

Како рекох, тешко је ову нашу област трајније скретати са генералне трасе, односно тако нешто се може чинити само у дневнополитичком смислу, тако да се са веће временске дистанце све јасније види да таквих скретања чак и није било, да у *култури*, у *стваралаштву*, трајно *пролази* оно што је издржало сва искушења овог феномена, пре свега естетско-етичке природе. Дакле, тек са веће дистанце можемо говорити и о такозваном прожимању у овој области. У том смислу могу да изразим и свој оптимизам, јер се управо са таквих временских дистанци видело да је чак и у историјским периодима јаке и вишеструке затворености и подељености на овим теренима било проходних коридора за праве вредности, да је било ванредно значајних веза међу културама и, као резултат тих веза, и благодетне фертилизације. У прилог томе дозволите да поменем Јожефа Секача, који, у јеку мађарског националистичког дивљања почетком прошлог века, не само да је чуо за Вуков непроцењив рад на сакупљању и систематизовању српских јуначких и других народних песама, већ је, у тадашњим условима, научио језик јужних суседа, „контактирао" Вука и савременике и, коначно, 1836. године, и објавио повећи руковет својих превода српских народних песама, од огромне вредности, пре свега, за мађарску културу. Иначе, о постојању тих веза и мостова духовног комуницирања у нас дуго и систематично пишу Бори, Сели, Давид и други, доказујући да негодовањем и ширењем тих ходника култура највише добија онај ко своју радозналост претпоставља свом латентном дефетизму („мала нација", „мала држава", „мала култура" итд).

Све ово говорим, пре свега, у прилог мом оптимизму, јер данашње вештачке границе, небулозна затварања итд, резултирају само лошом климом, иритирају свакодневице не превелике „културне средине" и подстичу сопствену духовно-моралну инфлацију. Наш релативно развијен систем јавног информисања, додуше, подједнако помаже овакву инфлацију, али даје и свој још сасвим несагледан допринос трансферу информација о књижевним вредностима и трансферу самих тих вредности.

Јанош Бањаи:

Ако се више нико не јавља за реч, желим да, на неки начин, завршим наш данашњи разговор. Не само због тога што је ред да се каже неколико речи после овако, чини ми се, богатог и садржајног разговора, већ и због тога што ми је жеља да изнесем неколико својих запажања; мада ми се чини да ова моја искрена жеља превазилази моје могућности да дам неку врсту резимеа нашег данашњег рада. Према томе, оно што ћу казати никако немојте сматрати резимеом дискусије о књижевном југословенству, већ једноставним изразом захвалности организатора Стражиловских сусрета свима онима који су се одазвали нашем позиву и дошли да заједно са нама поразговарају о теми која је, види се по свему, веома актуелна.

Видело се од самог почетка организовања овог скупа писаца, интелектуалаца, а видело се и током данашњих излагања да данас није нимало лако говорити о књижевном југословенству. А уколико је теже — утолико је овакав разговор неопходнији. Јер је овај наш данашњи рад истински покушај превладавања тешкоћа говора и разговора о књижевном југословенству. Желим при овоме да се осврнем на добронамерну примедбу колеге Бурчинова, који је рекао како је тема и назив нашег данашњег разговора нека врста „лукавства ума". Чини ми се да ипак није „лукавство ума" начин на који смо одредили и назвали тему обновљених Стражиловских сусрета, што нисмо употребили уобичајенији појам „југословенске књижевности" или „југословенска књижевност". Одредили смо тему и дали назив данашњем разговору по томе што смо хтели да ставимо нагласак управо на оно *књижевно*, верујући да говор о литератури није нимало неутралан, нити је, уопште, безгрешан говор у политичком, у идеолошком и у историјском смислу. Значи, у оном смислу у којем означујемо или дефинишемо реч или појам *југословенство*.

Зашто смо покушали да инсистирамо на говору о књижевном, о књижевности, о литератури? Једноставно због тога што „књижевни" говор о књижевности даје том говору извесну неопходну спонтаност која нам је потребна при овакавим разговорима. Ми смо били заиста заинтересовани за ову врсту спонтаности, за ову врсту књижевничке и интелектуалне отворености; ако хоћете, били смо заинтересовани за песничку и критичарску исповедност у односу на тему, која се може конципирати и „академски".

Чули смо у току и при крају овог данашњег разговора управо ту реч, књижевничку и интелектуалну, у оквиру теме о којој смо разговарали. На тај начин смо покушали да пре-

вазиђемо тешкоће које се појављују при конципирању оваквих тема каква је ова данашња. На овај начин смо учинили један истински напор да ухватимо праву везу са сфером литературе и духа и са оном сфером која нам у свакодневним бригама и свакодневним одлукама понекад изгледа доста замршена. Можда овај разговор није био сувише, или у довољној мери атрактиван, али чини ми се да је био истински инспиративан и садржајан. Пре свега, у напору свих који су се одазвали нашем позиву да поделе своје мишљење о питању о којем тако често размишљамо, и да при том сви ми проговоримо искрено, са жељом да књижевно југословенство буде заиста наша реалност при размишљању о сопственим бригама, о судбини свих нас који живимо заједно на југословенском културном и историјском простору, свих нас који заједнички живот, ову основну чињеницу, не сматрамо нимало случајном, а поготово не пролазном.

Мислим да сви ми делимо искрену забринутост колеге Колета Чашула за снагу речи, али, као и он, сви смо ми дошли на ове сусрете са жељом да поново покушамо да ову, како он рече „похабану реч" — оживимо и да је користимо за праву, инспиративну ствар, за дијалог о нашој књижевној ситуацији, о књижевном животу, о језику наших књижевности, о југословенству, о књижевном југословенству, о свему о чему смо данас разговарали. И мислим да могу рећи да се овим ови разговори никако не завршавају. Верујем да ће наш дијалог, или делови наших дискусија имати одјека у југословенском културном простору. Вероватно ће неки овде изнети ставови изазвати и одређена спорења, или критичка размишљања, али то ће пре свега бити доказ да смо употребили и изговорили праву реч о теми која је за све нас, за све наше књижевности, изузетно актуелна.

О ПРИРОДИ И БИЋУ ЛИРСКЕ ПЕСМЕ

Драгиша Живковић: *Лирска поезија,* „Братство-Јединство", Нови Сад, 1987.

У најсажетијем опису предмета проучавања у најновијој књизи Драгише Живковића морало би се поћи од њеног наслова где је тај предмет недвосмислено саопштен — реч је о *лирској поезији,* а у прецизирању проучавања тог предмета могло би се додати да се ради о поетичком истраживању лирске поезије, њене природе и бића, и могућности успостављања таквог класификацијског система који би оптимално покрио бројне облике у којима се ова поезија јавља. У опсежној студији на почетку књиге, Драгиша Живковић приступа сложеном комплексу *лирике и лирског* и као књижевни теоретичар-поетичар и као књижевни историчар, синтетишући, наравно, у свом излагању искуства свих трију области којима се целога живота бавио *(теорија, поетика, историја књижевности).* Другим речима, феномену лирске поезије Живковић је приступао с „разрађеном" и теоријски вишеструко проверавaном методологијом, а, рекло би се, и с опрезом и „издалека"; с опрезом, јер ниједна од класификација књижевних дела, на пример, не задовољава у потпуности, а у књижевности класификовања се врше од како постоји свест о томе шта је књижевност; „издалека", јер се, на пример, појам *лирске поезије (лирике* и *лирског)* учврстио у свести књижевних тумача па и просечних читалаца као појам *књижевног рода,* иако је овај род релативно „млад" (конституише се у доба зреле и позне ренесансе) и због тога што је у свом конституисању (а потом и у разумевању) противстављан другим двама родовима — *епском* и *драмском.* Зато се Драгиша Живковић у својој студији о лирској поезији морао задржати и на неким питањима разврставања књижевних дела на родове и врсте као на припремном поступку за властите експликације о лирици, као ро-

ду и скупини дела за која класификацијски принципи и важе и не важе у исти мах; слично ствари стоје и са делима која припадају драмском или епском роду, иако проучавања ових двају родова трају дуже од два миленијума. Кад је реч и о најглобалнијим разврставањима књижевности — наука о књижевности још није у стању да понуди дефинитивна решења.

Од Аристотела, који је формулисао основна својства епопеје и драме, теоријско промишљање књижевних родова и врста, према Живковићевом запажању, кренуло је ка „нормирању формалних прописа о појединим песничким врстама усмерено ка естетичком откривању суштине овог морфолошког груписања књижевних дела". Прописивање норми и захтеви да оне буду општеприменљиве и општеважеће у европској реторичко-поетолошкој традицији почело је још с Хорацијем, а условљавало је и изазивало међу књижевним стваралоцима потребу да се од норми одступа, односно, да се сви прописи нарушавају, тако да се релација *норма — нарушавање норме* може узети и као вид испољавања књижевне еволуције. С циљем да открије естетичке суштине морфолошког груписања књижевних остварења која припадају лирском роду, Драгиша Живковић је, у синтетичком прегледу теоријских напора да се књижевна дела групишу у одређене скупине које неће бити засноване само на спољашњим (формалним) заједничким својствима већ и на „унутрашњој схеми структурираности књижевних дела", настојао да открије и објасни управо ту „унутрашњу схему" дела, односно, црте њихове заједничности. Полазио је од става да нема ниједног књижевног остварења које у потпуности остварује све генеричке одлике рода или врсте којима припада, а исто тако да нема ниједнога дела које по својој унутрашњој структури не би могло припасти неком од постојећих књижевних родова (лирици, епици или драми). Исто тако, на овом општијем плану размишљања о класификацијама књижевних дела, утврдио је да оправданост тријадне класификације књижевности не угрожавају ни предлози појединих теоретичара да се трима родовима дода четврти — *дидактична књижевност* (Ш. Бате), *род рефлексије* (З. Шкреб), *есеј* (А. Кибеди-Варга), *роман* или *еп* према роду *прозе* (Н. Фрај). Такође, устаљену тријаду не угрожавају ни даља разврставања дела (на жанрове и врсте) унутар родова, иако је проблематика разврставања изузетно сложено питање науке о књижевности, о чему говори — илустрације ради — и код нас испољено настојање да се артикулише једна дисциплина која би се бавила само овом проблематиком *(генологија,* Павао Павличић) или, пак, пројекти које реализују тимови истраживача *(Књижевни родови и врсте — теорија и историја* београдског Института за књижевност и уметност).

Лирику као трећи књижевни род промовисали су ренесансни тумачи иако се темељне идеје у овом смислу јављају још код александријских филолога (III — I век пре нове ере). Садржаји појмова *лирика* и *лирско* мењали су се временом, и од низа књижевно-историјских опсервација о томе мењању, Живковић је — упоређујући искуства претходника — инсистирао на оним особинама лирске поезије које откривају суштину (естетику?) лирског, и дошао до закључка да је већина тих особености повезана с *језиком*, тј. с његовом функцијом *испољавања* (за разлику од функција *саопштавања* и *приказивања*, које обележавају *драму* и *епику*).

Други део Живковићеве студије, посвећен лирици, има неколико поглавља; прво од њих посвећено је *особинама лирске поезије*, друго *језику лирске песме*, треће питањима *композиције*, а тек у завршном реч је о *лирским врстама*. У сумарном опису лирске песме према њеној тематичности, аутор је назначио потешкоће пред којима ће се наћи сви они који у овом погледу настоје да изврше разврставање лирике: „Лирика је", каже се у овом опису, „најсвојевољнија књижевна врста у приказивању свих тема: она може прићи теми с краја или с почетка, обухватити је у целини или само у неким појединостима, здружити је било с којом другом темом или кругом предмета и дати јој најсубјективнији и чак најфантастичнији вид".

Разлажући тематичност лирске песме (њен предмет), овај аутор је, међутим, наглашавао димензију *типичности/симболичности* овога предмета/теме и њихов *интерсубјективни карактер*, односно, позицију тога предмета у песниковом *доживљају* и врсте односа које лирски субјект према томе предмету може успоставити. Ови односи важни су због класификационог система који ће бити предложен у завршном поглављу студије. У овом погледу, треба истаћи још нешто — важност ваљаног разумевања категорије *доживљај*, а она, према Живковићу, означава „много сложеније психичко стање него чиста емоција", јер без тога разумевања слабо се може рачунати на добро и потпуно разумевање песме, чија је суштина, како је говорио В. Кајзер, „поунутрашњавање свега предметног".

Наравно, природа, интензитет и пуноћа доживљаја пресудно утичу и на *језик* као медијум којим или у којем ће се изразити. Речено је већ да у језику лирике доминира функција *испољавања*, али тај се језик разликује од језика свакодневне примене и језика прозе својим *ритмом, звучношћу, ликовношћу* и *значењском носивошћу*. Језик лирске песме раније се издвојио из језика обичне комуникације, захваљујући управо наведеним својствима, и није га тешко разлучити од језика прозе, што не значи да га је лако разумевати и тумачити, поготово у прилици када се границе између појединих књи-

жевних жанрова губе и бришу, а тиме и дистинкције између језика *испољавања, саопштавања* и *приказивања.*

Најзначајнији одељак у Живковићевој уводној студији о лирској поезији свакако је онај о *врстама лирске поезије* — он ће, несумњиво, привући пажњу књижевних проучавалаца и због „система" класификације која је у њему предочена и којој претходе информације о најбитнијим системима разврставања лирике до данас, а и због аргументације која ту класификацију прати.

Уважавајући резултате до којих су дошли Гинтер Милер, Јулијус Виганд и Волфганг Кајзер, Драгиша Живковић је формулисао неке „битније особине поезије" (лирике), према којима је остваривап — за овај књижевни род: *суштински однос* лирског *ја* и *света* — однос који лирика начелно изражава. Те особине биле би: *начин доживљавања света, доминантно расположење* и *изражајни тон* и *структурно обликовање:* „Главна одредница при томе био би однос између лирског *ја* и света. Најједноставнији и најелементарнији је тај однос тада када постоји стапање лирског *ја* и света. Други ступањ — то је извесна посредност тог осећања и свечаност тона. Најзад, трећи степен је читава скала односа дистанцираности и напрегнутости у том непосредном доживљају света: песник се с драмском колизијом или с мисаоном контемплацијом односи према том доживљају, као и према свету уопште. Другим речима, лирика се тако распростире од *спонтаног и једноставног чувства,* преко патетичне узбуђености или *свечане узвишености дистанцираног осећања, до мисаоне продубљености* високих поетско-духовних узлета песничке мисли. Тако гледано, лирика би могла имати ове главне врсте: *лирску песму, сонет, елегију, оду, химну, дитирамб, мисаону песму* и *сентенциозну песму."* (Подвлачио Д. Ж.)

Према томе, најраспрострањенија лирска врста била би *лирска песма (мања лирска песма),* јер би обухватала „највећи број лирских производа"; по форми (квантитету) — била би кратка; другу групу песама чинила би тзв. *објективна поезија* (тематски чак истоветна с мањом лирском песмом, од које би се разликовала по *модусу* приступа теми); то би, дакле, биле песме у којима је „емоција шире захваћена, слике су обухватније, песнички исказ је разгранатији, продубљенији и многозначнији. У исто време у овим песмама песник је видљиво дистанциран према предмету; он влада њим и својом инспирацијом и успева да ту инспирацију хармонизује у *дужој лирској форми."* (Подвлачио Ж. Ж.) Песме из ове групе, према Драгиши Живковићу, представљају прелазне форме ка лирским врстама које су традицијом већ стекле сталне одлике *(сонет, елегија, ода, химна, дитирамб).*

Осим књижевно-теоријски и књижевно-историјски, предложену класификацију Драгиша Живковић је поткрепио из-

бором лирских песама, који испуњава четири петине обима књиге *Лирска поезија*. Избор песама, према ауторовој напомени на крају књиге, требало би да буде у „функцији теза изложених у уводној студији"; предочени избор максимално извршава назначени задатак, али треба поменути још нешто: избор доиста нема антологијски карактер, што је наглашавао и аутор књиге, али песме које су у њега унесене — у већини — јесу антологијске вредности, у опусима својих твораца, па и шире. Што се, пак, песама у преводу тиче, може се рећи да је Живковићево настојање да се у преводу сачувају темат-
ско-ритмичка својства изворника — остварено. Посебном лепотом одликују се преводи који су мање познати или сасвим непознати младом или просечно образованом читаоцу — преводи Лазе Костића, Анице Савић, на пример, који могу штошта рећи не само о песми која се преводи него и о песницима који је преводе.

Живан С. ЖИВКОВИЋ

ФРАНЦУСКА ЗА ФОРИНТУ

Борислав Михајловић Михиз: *Издајице* (драме); БИГЗ, Београд, 1986.

У *Прологу* Михизове драме *Оптужени Пера Тодоровић*, благајник на шалтеру бечке железничке станице саопштава младом новинару и револуционару да му недостаје још једна форинта да би могао да купи карту за Аврикур у Француској; истовремено, указује му да ипак поседује довољно новца да би стигао до Земуна. Пера Тодоровић објашњава да је протеран из свих земаља Аустроугарске царевине; на крају расправе, благајник даје Тодоровићу потребну форинту у замену за ратну медаљу за храброст. Европа је привремено „купљена" и путовање може да отпочне... У овој алегоријској сцени пулсирају све битне компоненте Михизовог „поља издајства", његове темељне „lexias"; пролог драме о Пери Тодоровићу се тако конституише као једна врста *епилога*. Али то је првенствено епилог самосвојног метода који обележава драматичарски поступак и свет Бориславa Михајловића Михиза. Између алегоријског и историјског, између мита и идеологије, овај метод преживљава једино захваљујући својој парадоксалној потки, што једнаком снагом води Бановић Страхињу и Перу Тодоровића, Вилија Сајлера и антимитског Марка Краљевића: илузија се досеже само на путевима сумњи и порицања. А један од најефектнијих путева је управо сцена коју сам покушао да опишем: *продати медаљу*.

Алегоријско ткиво сцене у драми *Оптужени Пера Тодоровић* упутно је суочити са једним изузетно јасним симболичким склопом — изразом „издајице". У поговору овој књизи Јован Ћирилов суптилно скида слојеве могућих једнозначности са Михизове употребе мотива и проблема издајства: однос историје и појединца, политике и морала, воље и нужности. Али у самом михизовском избору термина открива се „lexia". Због чега „.издајице", а не, рецимо, „издајници"? Сумњам да су у питању стилистички разлози (или су, у најмању руку, на последњем месту). „Издајица" — та реч већ поседује ореол проклетства, колективне анатеме, сугеришући потпуну одбаченост; а драмском протагонисти су нужне потпуна одбаченост и усамљеност. Штавише, михизовски парадокс тако добија на оштрини — премда не и на прозирности (једнозначности). „Издајица" — то је неко с ким нема дијалога ни помирења, неко ко је продао медаљу за отровну монету независног мишљења. Драме Бориславa Михајловића настају на рубовима парадоксалног расцепа, исходећи своје сумњичаве монологе управо у простору и времену одбаченог дијалога — са историјом, догмом, идентитетом, језиком самим.

Човек усамљен, одбачен, проклет, обележен — то су обриси Михизовог „издајице". Жртва других и сопствени џелат. Тако схваћено издајство (или, „издајиштво") упућује на далеко шири континуитет драмске (европске) традиције но што је онај којег Јован Ћирилов означава „великим издајником", Кориоланом. Стубови таквог континуитета се препознају у Макбету и Бихнеровом Дантону, у Пер Гинту и Мајци Храбрости. Следећи овај начелни континуитет, у нашој драматургији проналазимо аутора који једини, у извесном смислу, може да буде означен као Михизов претеча: Лазу Костића. И *Максим Црнојевић* и *Пера Сегединац* представљају „непотпуне трагедије", али и потпуне драме протагониста који егзистенцијални увид дугују уништењу (стварне или имагинарне) егзистенцијалне основе. Костићеви „шекспирски узлети" јесу алегоријске слике вишеструких издајстава: Максим издаје сопствени идентитет, љубав и „државни разлог", Пера Сегединац изневерава личне, народне и владарске кодексе. Но, један „мали рез" одваја Михизове протагонисте од романтичарских јунака-издајица: рез Маркса, Фројда и Ајнштајна. У све четири његове драме зачиње се дијалог о немогућности дијалога, а „шоовска љубав за парадокс" (Слободан Селенић) лавира између математичке прецизности заплета и опасних, тамних апорија надљудске воље. Најважније је, међутим, да је „кућица божанске воље" испражњена. Југ, анујевска фигура у *Бановић Страхињи*, износи експлицитно тезу о смрти Бога: „Срећом, наша је ствар свêта па не мари што су нас сви напустили . . ." На иронијском попришту мита и историје, Михиз кроз своје

драме издајства тражи замену, *маску божанства.* Јер, некога се мора издати, протагониста се мора према некаквом апсолуту одредити. Тако почиње игра издајстава, алегоријски одмак. Бановић Страхиња остаје у области парадигме — све је савршено (композицијски, мотивацијски), али и у многим слојевима ограничено. Опраштајући жени издајство (не: неверство), Бановић Страхиња привидно постаје трагички јунак, али у суштини подрива колективну трагичку представу, у чијој се власти копрца умирућа српска властела уочи Косова. Краљевић Марко, пак, сукобљава се са две границе, при том обе већ доведене у питање. Она митска (народна епска пројекција хероја) за аутора је *већ порекнута,* самим методом представљања карактера и почетне ситуације; ток драме поткопава и другу, историјску границу и пројекцију. Маркова квислиншка ситуација уочи битке на Ровинама такође је последица, параван, прерушавање једног дубљег и давног пораза. У *Команданту Сајлеру,* вероватно најпарадоксалнијој Михизовој драми, само најповршнији ниво анализе се може задовољити противречношћу џелата и жртве. Када Вили Сајлер, високо истренирани аријевац и есесовац, спозна да је син јеврејина Мелхиора Вајса, Историја се може означити као кривац (или „издајник") — али таква историја се исцрпљује у случају. Додуше, треба рећи да и одређена тежња ка систему ретких и фрагментарних асоцијација донекле замагљује уочавање темељног Сајлеровог раздора, остављајући драму да преживљава снагом „добро направљеног" механизма. Коначно, *Оптужени Пера Тодоровић* се, споља гледано, распиње између револуционарне воље и конформистичког морала. Овде су, међутим, и унутрашњи расцепи квалитативно промењени: саборац Светозара Марковића и Николе Пашића је први Михизов протагониста којега не краси варљива поза ратника, коњаника.

Ако је Бог одсутан, протагонист постаје сам свој суштински непријатељ: ова пројекција отвара битну димензију Михизових „издајица". Зашто је, наиме, драма *Бановић Страхиња* његова формално најсавршенија и стилски најцеловитија драма? Најбитнији разлог је свакако постојање једне необичне драмске фигуре — Мајке Југовића: протагонисткиње која се не види и не чује, која не говори, али зато *слуша.* Југова жена и царичина мајка, идеолог у сенци, обавља функцију *одсутног антагонисте;* она је истински Страхињин противник. Премда Михиз (уосталом, као и потписник ових редова) гаји аверзију према психоанализи (надам се, оној прагматичној и вулгарној), не значи да је и не користи. Као супститут божанства, Мајка Југовића је већ идеолошка флоскула (Југове реакције то непрестано разоткривају). Њена кћер, Страхињина супруга, коју аутор назива Жена, привидни је издајник. Игре се обрћу у оба смера: Страхиња опрашта (Жени), али Страхи-

њи не опрашта — ко? Мајка Југовића, али шта све она представља: идеолошку маску умирућег (феудалног и трагичког) кодекса, матријархалну представу у позадини породичне драме, саму Историју? Спољашњи контекст *продире изнутра.* Андре Грин означава фигуру Сфинге као кључну везу између оцеубиства и инцеста, као посредника смрти и Ероса. У тами чија природа више (или још) није јасна, Мајка Југовића смишља загонетку за Страхињића Бана. Овај, међутим, одбија саму *позицију упитаног,* не желећи да буде ни „гласник смрти", ни „пастир заборава". Антимитска равнотежа нестаје у наредним Михизовим комадима, премда су њени трагови нешто видљивији у *Краљевићу Марку.* Одсутни антагонист постаје *сам протагонист,* померен у времену — у томе је парадоксална функција средишњег дела драме *(Клетва),* у којем „Марко казује на коме је царство". Фантазма „клетве" стиже остарелог плаћеника и антијунака не услед Вукашинових речи, већ услед немогуће напетости између етике и акције. Марко је, чувајући Душанов тестамент, учинио гест сведока, а касније га је покушао да потврди гестом учесника: у одсуству Апсолута, две етике су се међусобно поништиле. Друкчије него у *Бановић Страхињи,* Михиз смешта Вилија Сајлера и Мелхиора Вајса у едиповски контекст. Тоталитарни механизам, оличен у Крамеровој СД-будности, меље и банатског Лаја и банатског Едипа, док они чекају на двема странама идеолошког понора. Међутим, „едиповска радња" је давно окончана: Лајево суштинско убиство (препуштање малог Вилија Карлу Сајлеру) јесте *самоубиство.* У одређеној мери, *Командант Сајлер* се указује као рушевина алегоријске слике, и та рушевина има парадоксални учинак на традиционално схваћену напетост у комаду. Од тренутка када адвокат Нешић открије хауптштурмфireру Сајлеру његово јеврејско порекло, прошлост — али празна, понижена прошлост изанђалог митског обрасца — овладава сценом и укида пробуђена очекивања: преостаје псеудо-трагички резиме.

У *Бановић Страхињи,* Михиз се још игра са сенком божанства, у *Краљевићу Марку* га негира подједнако посредством мита и историје, у *Команданту Сајлеру* се на празан постамент смешта идеологија у свој својој наказности. Драма *Оптужени Пера Тодоровић,* први комад о „не-ратнику", свечи о нестајању континуитета трагичког, о сивилу једне историје која се не може до краја проблематизовати. Медаља Пере Тодоровића је продата, али се купљено путовање показује узалудним. Није ватрени социјалиста и радикал изневерио ни револуцију, ни књижевност. Реч је о нечему далеко ефемернијем и, истовремено, далеко судбоноснијем. У другом делу овог „драмског суђења", Тужилац у једном тренутку пита: „Али објасните нам како то да ево већ други пут учествујете

у стварању политичке странке, а не успевате да будете први?" Пера Тодоровић је живео у сенци Светозара Марковића, затим у сенци Николе Пашића: тај мотив нас уводи у суштинско поље његових неостварености. Тодоровић је „издао", одбио мит Вође, али истовремено и мит интелектуалца. Неосетно „тањећи" онтолошки статус својих протагониста, Михиз доспева до језгра модерне проблематике Аутора (или: проблематике модерног „аутора"). Потрага за одсутним Богом, потрага усамљеног Сатане, прелива се од протагониста ка ономе који пише; може се још некако и лавирати између двају митова, али се не могу оба истовремено порицати. Врхунска усамљеност на тај начин постаје врхунска издаја, оптужба се претвара у *самооптужбу*. Јасније, Михизова оштрица је упрена према одсутном богу Дискурса: за разлику од остарелог Тодоровића, овај аутор неће мирно задремати на врхунцу сопствених парадокса. Јер, ако „књижевност почиње тамо где престаје егзистенцијална демистификација" (Де Ман), онда и већ описани призор на бечкој железничкој станици налази своје оправдање. Медаљу није требало ни примити — путовање би у том случају отпочело много раније.

Светислав ЈОВАНОВ

ЕСТЕТИКА ЈЕЗИКА И ПЕСНИШТВО

Јан Мукаржовски: *Структура песничког језика;* Р. Јакобсон, Н. Трубецкиј, В. Матезијус, Б. Хавранек, П. Богатирјов, Н. Дурново, Ј. Мукаржовски и П. Савицки: *Тезе Пражког лингвистичког кружока;* избор, превод и поговор Александар Илић; Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1986.

У тексту *Белешка о теоријској еволуцији Јана Мукаржовског (Књижевна реч,* 25. фебруар 1982.) Александар Илић говори о „четири главна раздобља" у раду Јана Мукаржовског. То су: преформалистички (1923—1927), формалистички (1928—1933), период критике формализма (1934—1948) и, најзад, четврти, који се, условно, може датирати од 1948. до краја живота Мукаржовског, 1975. године. Овај последњи период теоријског развоја Јана Мукаржовског, упозорава Илић, најмање је значајан у погледу његових фундаменталних становишта. У том погледу Илићево становиште идентично је с Велековим, који је тврдио да „дело Мукаржовског мора стојати и опстати на основу радова писаних до 1948. године". Чешки теоретичар и историчар књижевности Квјетослав Хватик такође ће уствр-дити: „Језгро његовог дела сазрева у блиставој подстицајности

у релативно кратком временском раздобљу од две деценије 1928—1948; оно што је претходило и оно што је следило, једва да има нечег заједничког са научним језгром његовог дела".

Радови Јана Мукаржовског који су се нашли у зборнику *Структура песничког језика* чији је избор сачинио Александар Илић, настали су између 1930. и 1940. године. То су веома познати радови Мукаржовског: *Варијанте и стилистика,* 1930, *Прилог сценском дијалогу,* 1937, *Дијалог и монолог,* 1940, *О песничком језику,* 1940. и *Естетика језика* — рад који је такође објављен 1940. године.

Размишљајући о теоријском путу Јана Мукаржовског, већина аутора се слаже да „пионир чешког структурализма" много дугује Јурију Тињанову и Едмунду Хусерлу. Међутим, Мирослав Квапил с правом упозорава да се при том „потпуно игнорира домаћа (чешка — прим. Б. Т.) научна традиција, филозофско-естетичка Ј. Дурдика, О Хостинског, О. Зиха, и књижевно--критичка Ф. Х. Шалде". Само по себи је разумљиво да Прашки лингвистички кружок не сме у контексту утицаја на дело Мукаржовског бити запостављен. С друге стране, удео Мукаржовског, који је, поред Р. Јакобсона, Н. Трубецкија, В. Матезијуса, Б. Хавранека, П. Богатирјова, Н. Дурнова, П. Савицког, учествовао у изради *Теза* (1929), несумњив је. Од тога времена до 1948. године пут Јана Мукаржовског биће у знаку проблемских релевантности теза и тема из домена структуралне поетике. После 1948. његово дело је сметња Ждановљевој концепцији литературе. Штавише, његови ученици 1968. године бивају у Чешкој прогањани и сви су, како сведочи Квјетослав Хватик, „готово до једног одстрањени са Универзитета".

Погледајмо сада поближе радове заступљене у зборнику *Структура песничког језика.*

Рад *Естетика језика* (1940) бави се размишљањима о природи естетског у језику. Јан Мукаржовски ће већ у првим реченицама наведеног рада нагласити да је његов задатак „преглед естетског у језику у читавој његовој ширини и у свим видовима, без било каквог ограничења". Пре него што пређе на тај основни задатак, Мукаржовски ће дати неколико претходних опаски о естетском уопште, то јест о његовом „тростру-ком аспекту": функцији, норми и вредности. У том контексту размишљања Мукаржовски ће, да би избегао противречност која постоји између естетске функције и естетске норме, терминолошки одредити полове *ненормирано естетско,* односно *нормирано естетско,* као два појмовно супротна одређења унутар размеђа естетске функције, односно естетске норме. Ова два пола — ненормирано и нормирано естетско — јављају се не само у песништву, већ унутар читаве области језика. Термин *естетска вредност* — трећи аспект естетског у језику

— јавља се „као дијалектичка синтеза оба пола естетског". У раду *Естетика језика* јављају се познате тезе Јана Мукаржовског о песништву као јединственом и непоновљивом естетском чину. Међутим, управо у песништву сукоб између естетски ненормираног и естетски нормираног долази сваки пут до свог „крхког уравнотежавања". При томе, тврди Јан Мукаржовски, „ненормирано естетско има наглашену индивидуалну природу". У оквиру појма ненормирано естетско јавља се и појам „лични стил", који се, опет, не ограничава само на „интенционално неговање изражајне особености у песништву" и књижевности уопште, већ има тенденцију да се прошири на *сваку* језичку манифестацију, будући да „свака језичка манифестација носи мање или дубље трагове личности свог творца". Естетско нормирано јавља се у области општеважећег језичког система (langue), а естетско ненормирано уводи нас у област говора (parole). На крају свог рада Мукаржовски се окреће питању естетског у песничком језику. При томе ће нагласити следеће: прво, „превласт естетске функције у песничком језику . . . састоји се у естетској релевантности исказа као целине". Песничко дело је недељива целина, па се самим тим „јавља као естетска вредност". Друго, песничка норма, за разлику од естетске, сматра Мукаржовски, „настаје из индивидуалне иницијативе". Из свега, пак, проистиче да се поезија, како је схвата Мукаржовски, у овом раду појављује као синтеза ненормираног и нормираног естетског. Та синтеза, пак, динамична је и у свом кретању кроз језик стално се обнавља.

Други оглед Мукаржовског који се нашао у зборнику о којем је реч јесте рад *О песничком језику* (1940). У томе раду Мукаржовски говори о песничком језику као функционалном језику и као материјалу, потом размишља о звучној страни песничког језика, да би у трећем одељку прешао на размишљање о речи као таквој у песништву, завршивши есеј тумачењем значењске динамике контекста у песништву. Укратко ћемо се осврнути на схватање Мукаржовског са становишта шта песнички језик н и ј е. Пре свега, он није украсно изражавање, ни лепота, нити му је циљ упечатљивост, сликовитост, индивидуалност и истинитост. Песничко изражавање има за циљ сам израз, при чему Мукаржовски остаје при тврђењу да овакво разумевање песничког језика не лишава овог практичног значаја.

Две студије о дијалогу, *Дијалог и монолог* (1940) и *Прилог сценском дијалогу* (1937), утемељене су на становишту теорије исказа, односно на становишту „актуелне апликације језичког знака". Студија *Дијалог и монолог* везује за резултате Јакубинског, по коме је избор између монолога и дијалога, у ствари, л и н г в и с т и ч к и а к т „избора између два чврста и законита скупа језичких конвенција". Мукаржовски у

таквом концепту разликује три главне претпоставке дијалога: 1. супротност између „ја" и „ти" (а то има свој језички корелат у значењској супротности међу заменицама); 2. однос субјеката који разговарају према актуелној ситуацији (деиксије простора и времена, „овде" и „сада"); 3. „значењски обрти који се јављају на границама појединих реплика у дијалогу као последица прожимања више контекста имају свој језички корелат у лексичким противречностима вредносне природе". У даљем току расправе Мукаржовски излаже ноетске претпоставке дијалога, односно монолога, при чему скреће посебну пажњу на појаву монологичности у дијалогу и дијалогичности у монологу.

Најзад у раду *Варијанте и стилистика* (1930) Мукаржовски говори о значају варијаната насталих као последица песникових видљивих исправки у рукопису. Ту Мукаржовски побија тезу која се уобичајила међу критичарима да је каснија варијанта једне песме боља од претходне. Наравно, напомиње Мукаржовски, код проблематике варијаната морамо рачунати „са релативношћу естетске вредности", и то како субјективном, тако и објективном релативношћу проистеклом из самог објекта истраживања. Закључак је Мукаржовског да је анализа варијаната за стилистику ефикасно средство у „истраживању структуралних принципа песниковог стила".

Зборник радова Јана Мукаржовског садржи и један анекс. Реч је о тексту *Тезе Пражког лингвистичког кружока* (1929). Овај анекс није, свакако, без разлога уведен у зборник. Наиме, Јан Мукаржовски је један од састављача *Теза*. Тачније, он је аутор тезе *О песничком језику*. У тој тези Мукаржовски истиче да је „нужно (...) избећи понављање грешке поистовећивања песничког и комуникативног језика". Песнички језик има квалитет индивидуалног стваралачког чина на фону актуелне песничке традиције. Индивидуално (parole) и традицијско (langue) комплементарни су догађаји унутар песничког чина. Песнички језик је усмерен на изражавање само. То је позната теза Мукаржовског из које произилази „да сви слојеви језичког система (...) добијају у песничком језику већу или мању самосталну вредност. Језичка средства у песничком језику смерају ка актуелизацији, никако ка аутоматизацији". На крају ће се Мукаржовски осврнути на улогу ритма (који је принцип организације језика стиха) и мелодику. Закључак је Мукаржовског у његовој тези унутар *Теза* да је „нужно испитати песнички језик сам по себи". Овај закључак од капиталног је значаја за читаво потоње структуралистичко разумевање поезије од које ће француски структурализам највише рабити.

Бошко ТОМАШЕВИЋ

ПРОМИШЉАЊЕ ПРАКСЕ

Света Лукић: *По књижевној Југославији 1984—1985;* Књижевна општина Вршац, Вршац, 1986.

Књига *По књижевној Југославији 1984-1985* Свете Лукића садржи „записе и снимке са путовања". Ови записи, дакако, код Лукића нису само записи и снимци, већ есеји који сажето, а ипак без остатка разматрају елементе књижевног, културног и друштвеног живота у Југославији током последње три године. Књига садржи тридесетак текстова разноврсне тематске оријентације; написи су настали у разним пригодама и са разноврсним наменама, али имају заједнички именитељ: Лукићево искрено ангажовање на дефинисању питања из области текућег културног живота и трагање за решењима којима би се могле превазићи противречности настале на релацији између прокламација и праксе.

Лукић се, овом књигом, представља, пре свега, као рационални дијагностичар: његове опсервације о збиру интензивних културних и друштвених гибања, њиховом међусобном условљавању и прожимању лапидарне су и одмах улазе у суштину проблема. Истовремено, не либећи се да отворено и без зазора укаже на текуће неподопштине у акутним ситуацијама у којима политички прагматизам иницира делање једног сталежа културног естаблишмента и обрнуто. Лукић указује на суштинске узроке неостваривања бројних резолуција и договора између „политике" и „културе" не окривљујући никога без призива — осим касте нове бирократије — и налазећи да до дихотомије долази услед одсуства инструментаријума којим би се декларације преточиле у живот. Лукић, дакле, на теоријском плану, осмишљено и одмерено, али оштро и принципијелно, дефинише оне противречности које ометају даљи квалитативан развој наше културе.

Овде се, на проблематизацији укупних културних прилика, налази основно усмерење Лукићеве књиге. Иако књига има наслов *По књижевној Југославији 1984—1985,* њено превасходно интересно поље је култура као део егзистенције. Ауторова размишљања сежу даље од скромно наведеног наслова књиге и обухватају доиста хетерогени састав културних активности. Лукић бележи појаве и интерпретира их са разложношћу социолога културе, а са тананошћу писца који је дубоко уроњен у живот и који радознало испитује културне појаве око себе. Због таквог приступа културним феноменима, Лукићева разматрања обухватају широку скалу проблема, од анализовања језика као огледала малограђаштине, преко начелног испитивања односа традиције и савремености у књижевности, до театролошке дијагностике везане за прве позоришне забране у послератном периоду. Укупно узев, Лукићеви

огледи, полазећи од конкретних чињеница, уопштавају догађај настојећи да остваре парадигматичан исказ којим се, чак, може извести и одређени принцип понашања и делања. Лукића занимају виталне тачке развоја културе, пресеци и сукоби опречних интересовања и настојања. У историјском контексту Лукић прати ове противречности развоја, али ваља рећи да их не коментарише са аспекта накнадне памети, већ да несметано и без икакве резерве саопштава свој суд и о најновијим кретањима у културној политици у нас. Неколико текстова, на пример, везано је за живу активност књижевничких друштава око Конгреса Савеза књижевника Југославије, али и за збивања на самом Конгресу у Новом Саду. Такође, Лукић прецизно говори о књижевним подвајањима и партикуларизмима који настају као плод других неразрешених односа у земљи. Зато се и може закључити да је Лукићев приступ овим отвореним и до сада радо избегаваним проблемима наше културе и друштва конструктиван и обавезујући. Лукић се залаже за дијалог, за толерантан прилаз спорним местима. Другачије речено, Лукић предлаже решења која ће се заснивати на дугорочним стратешким културним плановима, а тражи обустављање свих палијативних и импровизованих одлука које ништа не решавају, а стварају привид напредовања.

Једно од централних места у Лукићевом излагању представља разјашњавање појма „социјалистички естетизам". Овај одредницу Лукић је увео у књижевну праксу шездесетих година, када је систематизовао све битне токове у нашој литератури. Појам „социјалистичког естетизма" својевремено је, у доба настанка, изазивао бројне контроверзе и поларизацију књижевне популације, али је, како се сада може закључити, ипак уведен у праксу као одговарајући еталон. Овај правац и метод у књижевности Лукић тумачи као покушај, од средине педесетих до краја шездесетих година, да се књижевност социјализма оствари релевантним уметничким језиком, а супротстављајући се соцреализму. Лукић се у неколико огледа у овој књизи враћа редефинисању термина, увек налазећи нове доказе у прилог својој тези.

Од важности је Лукићево разматрање спреге нове бирократије са интересним групама у културној политици. Лукић се интензивно бави овим темама, указујући да из прожимања одређених структура као резултат настаје догматизам. Опречност интереса Лукић тумачи дихотомијом између производних снага (у овом случају саме књижевности, књижевног стваралаштва, књижевног процеса) и производних односа (то јест односа у књижевном животу, политичких, али и економских, са реперкусијама на политичке и обратно). Можда ће некоме ова Лукићева теза да изгледа као антиномија, али она је

у крајњој инстанци производ текућих културних и књижевних кретања.

Лукићева књига, укупно узевши, поред естетичке актуелности која је, по природи ствари, неомеђена времено, поседује и актуелност текућег живота, јер је иницирана конкретним појавама и збивањима. У њој је Лукић успео да на примерима из праксе, из тренутне делатности, извуче уопштавајуће, принципијелне и теоријске закључке који представљају ваљано мисаоно упориште за даљи рад, како есејистички (за писце), тако и књижевничко-друштвени, преко одговарајућих удружења и асоцијација. По овим двема линијама, Лукићева књига је двоструко актуелна: као литерарно штиво које синтетизује одређена искуства и досадашње књижевне периоде, и као подсетник за дугорочнији рад на даљој демократизацији односа унутар културне политике, али и на јединственим критеријумима без којих нема ни књижевног, па ни културног напредовања уопште.

Радомир ПУТНИК

STUDIA CLASSICA, ДАНАС И СУТРА

Треба ли нам још филологија? — Latina et Graeca, VPA; Загреб, 1986.

Зборник радова о позицији савремене класичне филологије у контексту осталих дисциплина науке о књижевности приредили су и својим текстовима углавном испунили класични филолози — уредници часописа *Latina et Graeca* — Дарко Новаковић, Дамир Салопек, Златко Шешељ и Дубравко Шкиљан. Као гост у овом посебном издању појављује се Светлана Слапшак, с текстом *Филологов избор,* док су уредници *Latina et Graeca* објавили по два, односно три рада. У првом делу књиге Дубравко Шкиљан објавио је два прилога: *Садашњост прошлости, Семиологија антике,* Златко Шешељ такође два; *Антика данас* и *Антика у нас: Стање и перспективе,* а са два прилога заступљен је и Дарко Новаковић: *Књижевно-знанствене оријентације у суврменој класичној филологији* и *Античка књижевност — тисућлеће и пол касније.* У другом делу зборника *Треба ли нам још филологија?* има свега три огледа — први је *Филологов избор* Светлане Слапшак, други *Што нам недостаје на подручју класичне филологије* Дамира Салопека, а трећи *Антика у XX стољећу* Златка Шешеља. Читав зборник, укључујући ту и упитност његовог наслова, усме-

рен је — слободно узевши — у смислу Шешељовог завршног текста: шта ће бити и каква ће бити класична филологија у веку који нам предстоји. Одговор на ово питање, наравно, не налази се у том, завршном, Шешељовом тексту; импликације тог одговора садржавају сви радови, сабрани у овом зборнику, односно, формулисани су у опсервацијама ових филолога о томе шта је досад била и значила класична филологија, како у контексту/комплексу науке о књижевности тако и у каснијој европској/нашој духовности, тј. у којој/каквој ситуацији се studia classica данас налази и каква ће бити њена будућност уопште.

Ауторима-приређивачима овога зборника треба поверовати одмах једно — да су „загрижени бранитељи свега античкога" и да је „цијела књига" коју су приредили „још једна слабо прикривена апологија знанственога подручја које се сасвим из разумљивих разлога крајем двадесетог стољећа нашло у незавидном положају". Треба им поверовати још нешто — све из антике није и не може бити „достојан предмет знанствене пажње" нити се studia classica може „бранити свугдје на исти начин". Да је то тако, говоре готово сви аутори прилога у овом зборнику, а Дубравко Шкиљан подвлачи да је класична филологија скрајнута на периферију књижевних и научних истраживања, пре свега, „нервозном узнемирености нашег савременог свијета, његовом обузетошћу самим собом и презентним проблемима, који се непрестано обнављају, расту и гомилају"; упркос подацима да је цела европска (па и наша) цивилизација изашла из скута антике, тј. да је израсла на маргинама античке културе, „јер је готово сва своја достигнућа и спознаје надограђивала на језгра која су обликовали Грци и Римљани", антика је, као предмет (а тиме и класична филологија, која тај предмет проучава) доспела на маргине друштвене свести, о чему сведоче бројни подаци, почев од оних о studia classica на нашим универзитетима, о броју издања из ове области, о броју издавача који су оспособљени за публикације на латинском или грчком језику, до оних о учењу класичних језика у средњим школама у нашем образовном систему, итд.

Вишеструко значајно раздобље у развоју европске духовности (VIII в. п. н. ере до V в. наше ере), антика је данас у позицији да негира могућност на коју се игром прилика своди, не само тиме што њени различити споменици још увек имају шта да „кажу" нашим савременицима, него и разрађеном методологијом проучавања, посебно кад је реч о књижевности или „споменицима" тзв. писане културе. То и такво присуство антике у облицима свакодневног живота наших савременика чини депласираним питање које су уредници ове књиге ставили у њен наслов — *Треба ли нам још филологија?*, али то исто питање актуализују подаци који се у радовима из ове књиге сусрећу. Свима је, на пример, јасно да су из античког

наслеђа данас у духовности Европљана најприсутнији грчки митови и да су у интензивној комуникацији са нама, без обзира на то у којем и у каквом се облику јављају. Антика, грчка или римска, свеједно, обраћа нам се још увек, на заласку другог миленијума и различитим облицима материјалне културе, од ископина и грађевина, експоната у музејима чак изразито локалног ранга, до термина, сентенци, студија и методологије проучавања појединих области, посебно хуманистичких, где поједине епистеме још нису изгубиле своју вредност (филозофија, филологија, логика, математика чак, итд).

Међутим, антика као сложен друштвено-културни и цивилизацијски комплекс (епоха?) претпоставља код својих „конзумената" и истраживача бар два облика свести о самој себи, и бар делимично владање једним од двају класичних језика — грчког и латинског: први облик односи се на доживљај антике као изразито „фрагментарног доба", или доба „фрагментарних" или „крњих" творевина, а други облик рачуна на то да се у процесима разумевања или тумачења антике мора водити рачуна о њеној „историчности", тј. појмити антику као изразито историјску појаву.

Да би се до ових облика (сазнања) свести дошло, неопходан је другчији приступ антици, и у систему школства, и у систему мас-медијалних информација, и у систему studia classica уопште, јер је установљено да се проучавање антике све више своди на „илустрације заданих схема", а свака схема, познато је, рачуна само на детаље који ће потврдити њену „чистоћу". Због тога не зачуђује један резигнирани Шкиљанов закључак да „цивилизација која је створила темеље модерне књижевности, филозофије, умјетности, градитељства, ратне вјештине, права, писма и многих других вјештина и умјетности" — бива сведена на неколико „симплифицираних догађаја и односа".

Не желећи да у апологији антике оду у крајност која би се лако идентификовала као стварање новог мита о антици, какав је, иначе, изграђен у периодима хуманизма, ренесансе или у наполеоновској Француској — дакле, у периодима снажних продора снага новопробуђеног грађанства против феудалне констелације односа, управе и власти, аутори радова у овом зборнику указивали су на значај антике и посредним путем, интерпретирајући најрелевантнија искуства до којих се дошло у класичној филологији, с обзиром на то да је „корпус" текстова које ова проучава „затворен" и у начелу „недовршен". У тим истраживањима записаних споменика античке културе класична филологија је установила неколико и данас непревазиђених облика, као што су *критички текст, коментар, интерпретација појединачног текста, монографска интерпретација радова једнога аутора, генолошка студија,* итд. Набројани облици

нанизани су према степену сложености и обухватности проучавања и спадају у област тзв. традиционалних класичнофилолошких послова, а усвајају их, у мањој или већој мери, и савремене књижевно-научне методологије проучавања и тумачења текстова. Од методологија ове врсте посебно ваља истаћи херменеутичку, структуралистичку, психоаналитичку и марксистичку; у studia classica нашег времена, од набројаних метода доминацију има херменеутичка, не само зато што је најпримеренија хеуристичким дисциплинама него и стога што захвата предмет проучавања најпотпуније. Судећи према прегледно датој „историји" методологије класичне филологије, херменеутика је у овој области стекла преимућство управо зато што се изванредно прилагођавала „предмету", тако да се, поводом грчких или латинских списа који се истражују, може говорити о (1) херменеутици садржаја, о (2) језичкој или граматичкој херменеутици, о (3) историјској херменеутици и, најзад, о (4) естетичкој, односно, техничкој херменеутици.

Могућности проучавања и тумачења античких остварења данас веће су но раније, чак и уз помоћ „егзактних" метода, каква је, на пример, она којом се служи савремена семиологија. Инспиративан „нацрт" у том смислу понудио је Дубравко Шкиљан у чланку *Семиологија антике*, а привидне разлоге за „одумирање" антике као преживеле епохе („аполитичност" њених остварења, отелотворење „митских времена" у књижевним делима, итд), судећи према раду Дарка Новаковића *(Античка књижевност — тисућлеће и пол касније)*, ниједан озбиљан научник не би прихватио. (Ваља се сетити Марксовог дискурса о грчкој уметности.) Античка култура није изумрла и не изумире, подсећају нас уредници овога зборника, она је потиснута и потискује се и због недовољног познавања, и хотимице, као превазиђена, иако се о превазиђености уопште не може говорити. Потискују је схеме и редукције у образовању и карактеристично „културно" скоројевићство потрошачких средина. Подизање „прага" опште културе, омасовљење потенцијалних реципијената-истраживача уз помоћ мас-медија и телевизије посебно, уважавање достигнућа до којих су дошле досадашње класичне студије — посведочило би да тоталног раскида с овом епохом, и на нашем тлу и у наше време, није ни било. Савремена достигнућа, како у хуманистичким тако и у тзв. природним наукама, могу поспешити процесе поновних „открића" антике, а нарочито процесе тумачења њених резултата — нарочито то може учинити примена искустава теорије информације, па и њене деривиране дисциплине — семиологије, која последњих година доживљава изузетне узлете.

Уместо закључка, може се рећи: добро је што су се уредници овога зборника определили за једно овакво издање, што су се обратили широј публици информацијама о класичној фи-

лологији некад, о методологији којом се служила, о позицији коју заузима данас у склопу хуманистичких наука и о трансформацији ове дисциплине која би јој обезбедила „сигурнију" будућност. Овим зборником потврдили су *подразумевани* одговор на реторичко питање које су поставили у свом наслову — филологија је још увек потребна јер се нису (и неће се стећи) стекли услови да она дефинитивно нестане.

Живан С. ЖИВКОВИЋ

ПОЗНАВАЊЕ ПРИРОДЕ (И ПОЕЗИЈЕ)

Божидар Мандић: *Док испарава јутро;* „Нолит", Београд, 1986.

Романтичарски сан о повратку природи појављује се у нашој поезији, са лако разумљивим закашњењем у односу на Европу, почетком овог века. Од тада та жудња живи у стиховима и душама неких градских песника. За разлику од поета који се природи враћају за време годишњег одмора, Божидар Мандић се заиста вратио непатвореном руралном свету, пресавши из Новог Сада на Рудник, где с породицом живи готово деценију, радећи „на земљи, писању и ликовном истраживању".

Његова прва књига *Речи из шуме* (КОС, 1982) била је каталог кратких лирских записа који су бележили *виђење* живота у шуми, на пољу и планини, у сеоском домаћинству. (Упореди песму *Изненађење: На сред / дворишта / у зеленој трави / обасјаној зрацима Сунца / лежало је кокошије јаје.)* Песник у оваквим записима углавном остаје на нивоу најједноставније синхроне дескрипције доживљених феномена, без амбиције да свој доживљај живљења у новој средини на било какав начин, формално или семантички, усложи. Његове ране песме, чини нам се, привлаче читаоца управо својом безазленошћу, детињим визијама, искреним озарењем којим је Мандић спознавао један њему очито непознат свет. (О песниковом слабом познавању природе сведоче стихови из песме-записа *Разлика: Учим мачку / да изађе из / собе, / а мачка ме учи, / да неће да изађе.)* У некој врсти *дневника из природе,* Божидар Мандић је истовремено *откривао / бележио / уобличавао* свој нови живот (пратећи календарске мене у шуми, живот флоре и фауне итд), а његови песнички крокији су минималним средствима преносили читаоцу једно маргинално, помало егзотично виђење и осећање живљења. (О овоме сведочи, рецимо минијатура *Кичица,* која се састоји из само две речи — *горка истина* — симболизујући, кроз симпатичну игру речи

(кичица је биљка *Centaurium umbellatum*), стицање директног искуства. Мандић се у већини својих тадашњих лирских бележака клонио покушаја да у свакодневици боравка на селу проналази „дијахронијом скривену" „митску потку", покушаја да интелектуализује примарно, непосредно искуство. Трудећи се да што верније региструје доживљено, он је налазио праву меру односа између лимита свог талента и знања и (могућих) значења феномена којима се бавио. Текст је остајао траг природног доживљаја, без „посредника", без пропуштања примарне емоције кроз „филтере" прочитаног — белетристике, науке и других „вештачких рајева".

Основни облик у којем Божидар Мандић исписује песме у својој новој песничкој збирци *Док испарава јутро* поново је, истина сада нешто дужи, лиризован песнички запис. Сем њега, он је у неколико случајева покушао да пише и другачије (савременије, рецимо) — тако је песма *Ватра* мозаик поетизованих визија овог феномена: *Ватра као срце ритма / у кући за трпаној снегом / Ватра у пећи где се / пече црни хлеб / Ватра у ноздрвама носа...* Песма *Август* мозаик је бележака о активностима „породице бистрих потока" у осмом месецу године: *У Августу додирујемо љубичасту сласт / купина / У Августу нам обично / навиру / ликовне идеје/ У Августу нам / понеко донесе лубеницу...* Неколико песама које, по нашем мишљењу, улазе у ужак круг бољих Мандићевих остварења, написане су као егзистенцијална исповест песника, као рекапитулација једног целокупног искуства живљења. Такве су: *Мада сам отишао из града, Документарна песма, Исповест*, те последња песма у књизи *Путовање кроз меланхолију*. У овој песми, песник наводи неке од својих раних младалачких пасија: фудбал, књижевност, мултимедијалне уличне акције, — потом одлуку да напусти град у којем се све ово одвијало и живи на планини; коментарише, затим, свој породични начин живота, да би у вешто организованој поенти песме, која га показује и као песника способног да доста промишљено спекулише чињеницама (текста), песму (и књигу) окончао стиховима: *Деца су већ нарасла, пошла су у школу — време пролази. / Поново читам књиге, понешто напишем, / обиђем коју изложбу / и ако ми се укаже прилика, одиграм са неким лопте.* Један круг живота је описан, говори нам песник, почиње нови круг, и у људском животу, као у природи, влада извесна, наоко неприметна кружна ритмика, извесно понављање у протицању. Једном ћемо поново стићи тамо одакле смо пошли. Колико пута ћемо имати прилике да опет кренемо, испочетка, и истом стазом? (Ова песма, по атмосфери, а Мандићева линеарна наративност је иначе блиска раном Комадини, подсећа на *Обично јутро* и успелија остварења те збирке.)

Најбоље Мандићеве песме, остварене прокушаном техником лирског записа, јесу оне у којима он није покушао да своје

садржаје „обогати" додатним, накнадним конотацијама. Мислимо да су таква малобројна остварења у збирци *Док испарава јутро* песме *Подударност, Степенице* и *Повратак купању у лавору.*

Песма *Подударност* гласи: *Бријем једнонедељну браду / и печем јаја / за доручак / У квадратном огледалу / видим / препржено беланце / на равној површини уља / Прилазим тигању / солим јаја / и виљушком их окрећем / као у кадровима / неког / безименог документарног филма.* Песник наводи неколико свакодневних радњи, откривајући на крају њихову подударност са непретенциозношћу „документарца" и тако се самоспознајући. Песма остаје на нивоу једноставне дескрипције без амбиције да се у обичном открије нешто необично, у површинском дубље. Клони се семантичких насиља. У песми *Степенице* Мандић користи другачију стратегију. Прва строфа гласи: *Закуцао сам ексер у идеју / и сада слободно силазимо низ степенице / као силе Етера / док клизе према племенитом металу.* Текст је помало семантички раздешен, песник говори асоцијативним говором (насупрот уобичајеној равној наративности), али ће читалац, вероватно, у наведеним стиховима, пре него песникову неспретност, осетити намеру да се обично види као необично, да се намерно измешају равни стварног и метафоричког, равни идеја и језичких знакова. Семантичку снагу ове песме пронаћи ћемо у могућности *именовања* (којом је Мандић „нешто", „објект", назвао „идејом"), али и у паралелизму конкретне и метафоричке акције (ми: Етар) и (силазимо: клизи). Друга строфа се вешто наставља на уводну: *Степенице у селу ЛИСТ су прилично старе / доносе кишу и гласове тајних светова / — провиђење које не треба записивати.* Необично име села даље усложњава игру језика ове песме, а песник, овога пута, *одустаје* од записивања „гласова тајних светова". Остаје на наговештају. Игру језиком и његову способност да у погодно организованом знаковном контексту „сам говори" Мандић успешно користи и у трећој завршној строфи: *„Рођењем извиремо из воденог круга / и стајемо на степенице / КАДА ЈЕДНОМ СТАНЕМО / онда непрекидно некуд идемо.* Читава песма се доима као смишљено организован мозаик у којем се, уз наведене опозиције, даје, у читаочевој свести, успоставити још низ занимљивих релација у којима се сретно повезују судбина појединца и људске заједнице као целине, једне егзистенције и живота уопште, мировања и кретања, садашњице и прошлости, бића и језика . . . (И трећа успела песма, написана у облику лирског записа *Повратак купању у лавору,* остварена је непретенциозним низањем опсервација о свакодневном животу песникове породице.)

У највећем броју песама књиге *Док испарава јутро* песник је, међутим, у намери да усложи семантику песме, свој песнич-

ки текст *обесмишљавао* неадекватном употребом језика, квазирефлексивним коментарима, лажном и претенциозном метафориком, галиматијасом идеја итд. Размотрићемо неколико оваквих „грешака у корацима". У песми *Присутност* Мандић каже: *... али зар беле лептирице нечему служе / ... лете по соби / и размножавају своју битност*. „Битност" употребљена у овом контексту делује рогобатно, семантички је неактивирана. Читаоцу је већ на први поглед јасно да је Мандић изабрао погрешну реч (трудећи се да користи „филозофски" термин у поенти). У песми *Сазревање* читамо и стихове: *Из непосредне близине / видим слова гнозе / мада сам неписмен*. (Неспретност тих стихова очитује се у чињеници да „видети слова" и „моћи читати" нису синоними. И неписмени в и д е слова, али то је једно, читање је друго, док је треће, пак, разумевање написаног. Све ово сасвим деструира метафоричност коју је Мандић намеравао да искаже овим стиховима, а њега представља као непажљивог и према властитим песмама врло некритички расположеног аутора.) У песми *Бесполни прсти* су и стихови: *Ирбавац аутопортрета, битно / заустављен покрај реке // Седи у оралној фотељи / историје / (Кафка) / Рок-ен-рол филозофијом / урођава у зеницу женине / милине* ... Мандић користи читав низ речи и синтагми без икаквог смисленог покрића, ваљда с циљем да створи „херметичнији" вишезначнији текст. Јасно је да се ови „стихови" могу доживети само као карикатура херметизма. („Ирбавац аутопортрета", „битно заустављен", „орална фотеља", „урођавати у зеницу", „женина милина" ... све ступидније од ступиднијег!)

Две последње строфе у песми *Историје за рад*, рецимо, типичан су пример неспретне, непажљиве употребе језика и одсуства минимума критичке свести: *Западни прозор пресеца крст старе религиозности / сада потпомаже / мотикама које се одмарају у распореду чавки // У радионицу су улетеле пчеле / у организованој игри лебде и нападају / случајно заборављен рам пун меда и жуте сласти*. Не зна се да ли је крст пресечен прозором или прозор крстом! Каква је то „стара религиозност"? Зар се одиста није могла избећи неспретност „мотикама које се одмарају у распреду чавки"? Шта значи „организована игра" (вероватно је Мандић желео да асоцира на „језик пчела")? Зашто се као паралелне у напоредној синтагми означавају материја и једна њена особина („рам пун меда и жуте сласти")? Песма за песмом, рекосмо, бива обесмишљавана оваквим почетничким потезима песника. Без имало опреза он записује: *Јасно се чује звон меденице / БОГОВИ СУ ДОБРЕ ВОЉЕ / НОВА ДУХОВНОСТ / Песма следи један правац дијамантске ноћи // Коприва, репушина и пољско растиње / облици су унутрашњег света препознавања ... На испруженом длану знакови клинастог писма / откуцавају почетак несвесне*

спирале нове културе. Мандић погрешно верује да се све са свим (у оквирима *овако* организованог текста) може повезати. „Звон меденице", „богови добре воље" и „нова духовност". У таквом окружењу „дијамантска ноћ" може бити прочитана не само као пример *метафоричке немоћи* песника него и као *кич слика*. А, ако већ песник запише „коприва, репушина и пољско растиње" (као да коприва или репушина нису пољско растиње) — онда се на крају таквог „певања" сигурно стиже до „*несвесне* спирале" и „нове *културе*". Типичан пример песникове неспособности да у природи и животу у њој препозна магијско или митско, рецимо, видимо у стиховима песме *Формула: Седим (безвремено) / у шуми / и размишљам / о магијској формули / „Данас је уторак"*. Нејасно је шта наводи Мандића да реченици у наводу приписује магијско значење или моћ. Кад читамо овакве и сличне стихове у књизи *Док испарава јутро* постајемо сигурни да је магијско или митско које он свету око себе приписује — научено, недоживљено и, у крајњој линији, неистинито. То цео пројекат доводи под сумњу, а читање се претвара час у жаљење (због оних добрих стихова које је песник упропастио неадекватном лексиком), час у љутњу (што рецензент није реаговао на очите стилске омашке), а најчешће у муку (јер је напорно читати песму за песмом у којима Мандић не води, довољно или никако, рачуна о свом изразу, употреби речи, смислу). (О истинском проживљеном, продуховљеном доживљају митског погледати песничку збирку *Бели вид* Живка Николића.)

Чини нам се да песниковом таленту и знању највише одговара дескриптиван, линеарни говор, изразите традиционалности, а да покушаји другачијег певања и мишљења, бар како је то остварено у књизи *Док испарава јутро*, имају слабе изгледе на знатнији естетски ефекат. Мала је вероватноћа да ће дубље животно искуство (живота у селу) утицати на битнију квалитативну измену Мандићеве поезије, а још мање је могуће да ће му читање разних књига бити од нарочите помоћи. Искуство које он уграђује у свој текст је сувише маргинално, а кореспонденције са литературом за сада нису наговестиле песникове другачије, значајније могућности. Својим најбољим остварењима у овој књизи (сва су побројана у нашем тексту), Божидар Мандић је потврдио оно што смо о његовој поезији и раније знали; већином песама у њој, он је међутим, чини нам се, учинио да негативан став о вредности ове поезије постане доминантнији.

Васа ПАВКОВИЋ

У ЗАСЕНКУ КРИТИКЕ

Божидар Мандић: *Док испарава јутро;* „Нолит", Београд, 1986; Слободан Билкић: *Сркање;* Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1986; Зилхад Кључанин: *Сехара;* „Свјетлост", Сарајево, 1986.

Позабавићемо се трима новим песничким књигама на које књижевна критика није бацила довољно светла. Покушаћемо да откријемо и зашто. Уопште узевши, поплава песничких наслова увелико отупљује интерес критике којој дословно праћење већег дела продукције ствара неку врсту мануелног напора. С друге стране, нису ретки критичари оптерећени предрасудама према новим, мање провереним или неиспитаним вредностима појединих књига. Јасније речено, официјелна критика врти се око једног броја наслова који, захваљујући, пре свега, квалитету, но често и стицајем разноликих околности, налазе се у епицентру „критичких лабораторија".

Божидар Мандић (1952) објавио је своју прву књигу песама пре пет година. Нова, *Док испарава јутро,* већ је четврта по реду Мандићева књига. Овај аутор је, објавивши првенац *Речи из шуме,* привукао широку медијску пажњу, не толико због изразитих литерарних вредности самих текстова колико због начина живота који је претходио (и наставио се) појави прве књиге. Наиме, као што је познато, Мандић се отиснуо у изазовну авантуру подно планине Рудник, у село Брезовицу, где живи са женом и троје деце. Његов одлазак из града својеврсни је обрачун са урбаном средином и садржи у себи читаву филозофију тзв. *Породице бистрих потока.* Такав начин живота интересантан је и са педагошке тачке гледишта у односу на децу, њихово сазнавање света и природе, школовање, васпитање и однос према новим, урбаним срединама.

Све четири Мандићеве књиге сачињавају кохерентну целину. (То се односи и на његову књигу песама за децу *Обично пре подне.)* Његова поезија је конкретна у најдубљем смислу речи и не представља терен на којем песник искушава језик, структуру и форму песме, што је данас и претерани императив поприличног броја песника. Божидар Мандић на папир ставља оно што види: слике из свакодневице. Наслови његових песама већ сугеришу шта је испод њих: *Прављење сира; Једног уторка кад нам је крава појела младу садницу; Не вичи на кокошке; Камен; Орах* итд... Никакве метафоричности, симболике. Никаквог транспоновања у „нови језик". Ево песме *Забуна:* „Док сам / пријатељу / показивао / јовино дрво / обрукао сам / се / заменивши га / са буквом // Тамно и обло / без лишћа / изгледало је / као / варка / нетакнутог света / поред потока". Очигледно је да Мандићево „тврдоглаво" о(п)стајање у кругу истих тема не „иритира" више књижевну критику. Отуда је, највероватније, четврта по реду Ман-

дићева књига запала у извесну сенку, мада је објављена код врло угледног издавача.

Трећа збирка песама Слободана Билкића (1955) *Сркање* садржи осамдесетак песама „прошараних" неколиким колажима Душана Поп Бурђева. „Вретенастом" формом песме, око чије замишљене осе „ротира" *напети* лирски језик, Билкић настоји да наметне утисак уједначености разбацаних тематских равни социјалног, еротског и завичајног. Његове песме су, у ствари, амалгамисани фрагменти, поцепане слике слепљене једна уз другу, које често и саме по себи делују као заокружене минијатуре. Отуда, овом песнику ваља што пре решавати дилеме око организације песничког текста, којем би, свакако, у други план требало „ћушнути" *монтиране слике* и препустити језику да неспутано тече. Уколико то не успе, песмом ће господарити калуп „вретенасте" или какве друге форме. Јер, песма по оси „пресечена" огледалом у којем ће се механички огледати две симетричне половине није довољан аргумент за евентуалне иновације и захтеве што их песма тражи. Слободан Билкић уверљив је песник тамо где, „ослобођен предрасуда", ударима слапова језика, решава проблематику еротског. Девета по реду песма из целовитог циклуса *Љубавне* гласи: „огромна одвратна податна потребна / нежна чак сунчана сурова сита и размакнута / чак непролазна / смијешна свилена небеса-ста опружена / дрхтури сад ускочи / у роза у црвено у црно у влажномоћно у једноставно / улиј себе у себе / погано слажи да ћеш новим плачем / објаснити се пред атласом и људима".

Зилхад Кључанин (1960) објавио је своју прву збирку песама *Сехара,* чији необични наслов на турском језику значи мали сандук у којем се чувају драгоцености. Кључанин је дубоко везан за традицију која води од народних лирских песама до поезије Мака Диздара и Скендера Куленовића. Песма *Тесних* (нискâ муслиманских бројаница) гласи: „Једна боба / сахат зоба / Боба уз бобу / година клону / На бобу боба / доба на доба / Боба по боба / до тавна гроба". Кључанинове песме карактерише богатство лексике исплетене у магији севдалинке и фолклорно-бајалачког материјала. Тако сусрећемо мало познате речи: *хрсак* (пуцкетање), *хрсуз* (лупеж), *цехенем* (пакао), *шедрван* (чесма) итд... После солидног првенца, пред распеваним Зилхадом Кључанином стоје нови изазови и искушења.

Ненад ГРУЈИЧИЋ

ОСОБЕН МОНОГРАФСКИ ИСКОРАК

Радован Поповић: *Изабрани човек или живот Растка Петровића;* „Просвета", Београд, 1986.

Радован Поповић је први у нас увео нови, модерни облик монографије познатих књижевних стваралаца и, скоро да се може рећи, да је то и нови епистоларни књижевни исказ.

Он није том приликом никако занемарио или умањио истинитост, па и фактографску повесму сложеног, али и научно заснованог монографског облика истраживања живота и рада познатог појединца или неке појаве. Насупрот, Поповић је овом облику дао нову димензију, понекад чак и лични став и однос, не писца монографије, који је, додуше, нешто истакнутији него иначе, него много више онога о коме монографија говори. Епистоларни облик, познат у свету и код нас као не тако често коришћени исказ прозне и романескне форме посебно, до Поповића је само једнострано и једносмерно коришћен код описивања живота и рада. Најчешће би уз целокупна дела, на крају, дошла сва писма и преписка као посебан документациони фонд за истраживачке подухвате. Истраживачи и писци монографија, као и научни посленици би, по правилу, само као доказ за неку своју тврдњу или као просту илустрацију узимали у облику цитата по који део писма. И то је углавном било све.

Насупрот томе, Радован Поповић у свему полази од другачијих, иновираних становишта у монографском приказивању. Њему су писма, преписка у целини, главни, односно *основни* материјал за вајање и функционисање „радње", објашњење односа и ставова, као и свих других битних одредница. На овај, на први поглед једноставан и примерен начин, Поповић ниже чињенице, образлаже, расветљава и разлучује битно од небитног. Поповић користи изузетно вешто и друга расположива документа, па и сведочења познаника и савременика. То су најчешће делови одговора на писма, забелешке, објављени чланци, делови путописне прозе, интервјуи и слично. Све је то, међутим, само *помоћно,* оно неопходно, али не и *основно* за његово сликање живота и рада писца или књижевног посленика о коме пише.

Да би обавио овако конципиран, веома сложен и многоструко условљен задатак, Поповић је морао да испуни најмање два важна предуслова. Први је да детаљно, студиозно и целовито истражи и проучи живот и дело писца о коме пише, а други — да дугим и мукотрпним радом систематизује и изврши репрезентативан избор материјала. Тада у потпуности долази до изражаја његова *креативна* способност да на основу целокупног познавања живота и рада издвоји из обиља материјала оно што му је неопходно као главни и основни текст,

тако да се превазиђе супопарност чињеница и њихово просто ређање. Према томе, реч је о једном посве специфичном виду *романсиране* монографије у којој и онај који пише даје не само своје целовито познавање материје, него и више од тога: он у свему износи свој субјективни став и однос према датом документарном и историјском проседеу. Лична интервенција је не само спољна, не само везивно ткиво приче о животу и раду или једносмерна веза између два догађаја, односа и става, него и право усмеравање, упућивање и указивање према унутрашњој кохерентности целокупног материјала без могућности разних девијантних примеса. Све то битно зависи од талента и систематичности аутора, и то је она црвена нит која спаја и даје оваквој монографији целовитост, посебност и одређену животворност.

То је највећи квалитет и ове монографије о Растку Петровићу, песнику, приповедачу и есејисти. Радовану Поповићу треба приписати у заслугу пре свега високи ниво креативности и стваралачке инвенције, али и очиту стрпљивост и амбициозност при овом деликатном и тешком ауторском чину. Он је и овом приликом, као и у другим монографијама сличног типа (поменимо да је аутор сличних прегледа живота и рада Исидоре Секулић, Јована Дучића, Милоша Црњанског и књижара Цвијановића), умео да издвоји и повеже оне делове писама и целокупне преписке, који не само да се природно надовезују, него просто претачу једно у друго, омогућујући многоструку асоцијативност. Тако је, на пример, у овој монографији вешто ишао Растковим траговима, указао на многе песникове дилеме и искрено одушевљење за авантуре и путовања, али истовремено пружио доста материјала који нам јасно представља Растка Петровића и као службеника амбасаде у Риму или Паризу, посебно у Америци, и као младог човека жељног знања. Дознајемо многе недовољно познате детаље из Петровићевог живота који су битно утицали и на његово песничко формирање и на целокупну његову поетику.

Сетимо се само да је Петровић био не само по свом песничком нерву модеран и нов песнички таленат, него је у много чему и несвесно био претеча најновијих кретања у српској књижевности, нарочито у тридесетим годинама овог века. Радовану Поповићу није измакло ни Растково дружење са познатим светским песницима и мислиоцима, његово познавање културе нарочито нових, за оно време бизарних крајева (Африка), као ни његов животни пут човека без домовине, у периоду после другог светског рата. Отуда и последња глава књиге носи симболичан наслов *Усамљеник на Рок Крику*, а сасвим је функционална фуснота на крају, у којој пише да су посмртни остаци Растка Петровића 11. јуна 1986. године пренети у домовину.

И поред извесних понављања, нарочито у писмима која је Растко писао госпођи Ракић (супрузи песника Милана Ракића), Радован Поповић је успео да у оквиру једне непретенциозне књиге обезбеди обиље разноврсног материјала о животу овог нашег великог песника. И још више од тога: он је романескним повесмом изаткао „проходност" различитих детаља, не само преузетих из Расткових писама, него и из других датих извора, као што су одговори на писма, интервјуи, чланци и записи, путописна проза, сећања савременика и друго. Ипак, то треба јасно истаћи, основ Поповићевог поступка је епистоларна прозна форма, која има свој одређени низ и след, своју специфичну кодираност и симболику исказа.

Владимир ЦВЕТАНОВИЋ

*
* *

ТОНКО МАРОЕВИЋ: *ДИМИТРИЈЕ ПОПОВИЋ. ЈУДИТА*

Графички завод Хрватске—Умјетнички музеј Цетиње, Загреб, 1986.

У библиотеци „Призма" изашла је нова књига из серије о стваралоцима хрватске уметности средње и млађе генерације. Књига *Димитрије* изашла је двојезично (српскохрватски и енглески). Уз Мароевићев текст о теми Јудите у уметности (ликовној и књижевној) и о Поповићевом циклусу *Јудита*, ту је и сликарев *Аутобиографски запис*. Наравно, књига има илустрације, то су цртежи у оловци настајали у току три године рада на овом циклусу.

Сликар нам признаје да је у литератури налазио *„огледало* (. . .) онога што сам неизрециво осјећао у себи" и да своју „свест о духовном раду" није налазио у трансавангарди, већ у окриљу западноевропске културе израсле из ренесансе. Зато није чудо што се сликару морала догодити Јудита. То је тема многих сликара, пре свега ренесансе и барока, тема која је, потом, у сецесији естетизована до декоративности, до апартне стилизације, до елеганције и прециозности чулности да се готово претвара у симболичку идеализацију. Поповићева Јудита антипод је Климтовој из венецијанског и бечког музеја. „Посебно значајна интервенција у овом циклусу јест уклањање мача. Тиме је бритkост сјечива и тежина ударца нужно прешла у Јудитине прсте и дланове, а између тијела и тијела успостављен је додир без икаква посредника", говори нам Т. Мароевић. Ови су цртежи, овај је рукопис сведочанство једне

повести, сна и судбине, стрепње нежности и зрелости, и крхкости и одлучности, оне спреге контраста, коју нам Мароевићево истанчано перо тумачи на начин најбољег компаратисте.

Сликар Д. Поповић историјско време претвара у егзистенцијално. Све је у оквиру ткива и мишића и увераљивости тела. У таквом најинтимнијем догађању тела сликар проналази елементе будућег животворног.

Тонко Мароевић запажа да је сликарева идеја опчињена прошлошћу, али да ту нема ни трага митологији ни костимираној ждњи. Све добија најинтимнији људски набој. Није случајно што су се у овој књизи нашла управо ова два аутора привучена истом темом. Представе интелектуалног истраживања и интуитивне уметничке визије напајају се из истих врела из којих ово време црпе своја нова тумачења стварности. Ако би се ова констатација учинила прејаком, можда би у помоћ могла притећи идеја о стваралачком покушају укидања противречности између представе и стварности, остваривања сна и свести, људске и космичке димензије.

М. Д. С.

СЛАВКО ЈЕНДРИЧКО: *ПРОРОЦИ, НОВЦИ, БОМБЕ*

Властита наклада аутора, Сисак, 1986.

Славко Јендричко, рођен 1947, објавио је слиједеће књиге пјесама: *Непотпуне димензије* (1969), *Поноћна кнежевина* (1974), *Татари копита* (1980), *Наслов* (1983), *Autoritatto con melo* (избор пјесама на талијанском, 1983), те 1985. књигу-поему *Црвена планета* и, крајем прошле године, збирку *Пророци, новци, бомбе.*

Јендричко припада нараштају „старије млађег" хрватског пјесништва, управо оног пјесништва које посљедњих неколико година бјелодани своје најснажније продукте. С неправом у извјесном сисачком off-у, који управо то и каквосно није, јер је производно подупрт пјесништвом Жарка Умиљеновића и не-знам-већ-којег-Бранка у хрватском пјесништву, дакле Б. Голића, значи с неправом ипак у тој позицији се и сам аутор, међутим, одређује јер се одлучује у посљедње двије књиге за самиздат. Наиме, не знам да ли је одиста Јендричку било немогуће објелоданити збирке у некој од издавачких кућа, а што се питам знајући стање у издаваштву (лоше), али још и више читајући изванредно свјежу и квалитетну текстуру ових књига, или се Јендричко изван проблематизирања те двије ствари одлучио за овај вид алтернативизације. Не знам, можда је у ситуацији небројених разноврсних off-позиција, ка-

квима обилује савременост, оваква интимној одлуци препуштена дезинституализација какав чин посебна ужића?!

Било како било, С. Јендричко је објелоданио збирку пјесама која високо стандардизира новотекстуално хрватско пјесништво, и то у тренутку кад су се тек четири-пет књига овога одвјетка појавиле пред читатељством (Маковић, Малеш, Рогић, Решицки). Насловно именована троцрта мотивског ткања ове збирке пјесама у појединачним се пјесмама реализира у софистициране техноезотеричне изратке.

Г. Р.

МИСЛАВ ТИЧИНОВИЋ: *ПРИЧЕ ИЗ САТИНЕ ИЛИ МЛАДИ ГЕНЕРАЛИ*

„Логос", Сплит, 1986.

Основу уметничке структуре у овој књизи чини истовременост запажања и размишљања о потпуно диспаратним стварима. Тај принцип симултаности, добро остварен у мушким ликовима, стоји у знаку питања о оправдању духовних наклоности у свету који је у таквом стању да у њему сублимисање добија особине личне подозривости. Уметањем „цитата" аутор нас упозорава на могућност да приче не казује само један приповедач, већ да је у питању више аутора; да је реч о баштињеном саставу погледâ, о хронолошки и симултано повезаном мисаоном следу.

Елементи бајке (видљиви већ у насловима прича), гротескност мушких и скурилност женских ликова битно одређују ову прозу. Ако и откријемо борхесовску нит (мада ми се ближом чини одредница „нестварност" какву реализује Петер Хертлинг), то не треба да се схвати као недостатак ове прозе. М. Тичиновић је приповедач од талента. Његова уметност фабулирања концентрише се на тривијализацију мита, каткад. Свих десет прозних целина реализују причу интензивне радње и ниједног тренутка читаоцу не дају могућност да предахне. Све су то одлике које оправдавају излазак прве књиге М. Тичиновића

М. Д. С.

Непреведена књига

ШЕКСПИР ИЗ ПРИЗМЕ ДИХОТОМИЈА

Terry Eagleton: *William Shakespeare;* Basil Blackwell, Oxford, 1986.

Осавремењавање Шекспира у критичко-аналичким написима чешће значи само читање Шекспировог текста очима искуства нашега доба, а ређе читање Шекспира кроз призму савременог испитивања књижевности које заступа неку од карактеристичних савремених књижевно-теоријских и методолошких оријентација. Уз то, употреба савремене књижевно-терминолошке апаратуре, која све више подразумева и коришћење терминологије неких других хуманистичких дисциплина, за читање Шекспировог текста често се чини непримерена.

Књига о Виљему Шекспиру англисте Тери Иглтона, предавача оксфордског колеџа Водам (Wadham College), представља, међутим, пример успеле примене неколико савремених књижевно-методолошких оријентација на читање одабраног корпуса Шекспирових драма: трагедија, комедија и такозваних проблемских комада. Методолошка апаратура којом Иглтон анализира Шекспирове текстове креће се од употребе марксистичке критике (у којој је акценат на социолошко-идеолошком аспекту литерарног текста), преко апаратуре нове, такозване, „женске критике" (feminist criticism), до најдоминантније апаратуре савремене структурално-семиотичке теорије.

Иглтонова полазна идеја, заснована у основи на структуралистичко-семиотичкој концепцији, јесте да примарни конфликти у Шекспировим драмама извиру из нарочитих дихотомија бинарних опозиција између речи и ствари, између језика и тела, то јест, уопштеније — између знака и означеног. Своју занимљиву спекулацију аутор поткрепљује примерима из шест, по њему битних и великих тематских оријентација код Шекспира (свакој посвећује по једно поглавље књиге). Иглтон се бави темама језика, страсти тела, закона, ништавила, вредности и природе. Књигу завршава синтетичким закључком.

У разматрању како Шекспир користи језик (што аутор испитује на примерима *Макбета, Ричарда II* и *Хенрија IV*), у првом поглављу Иглтон запажа да постоји дихотомија између теме друштвеног поретка и стабилности, и вербализовања те теме у виду низа метафора које извиру једна из друге (што он, следећи модерне теоретичаре књижевне текстуре, назива „текстуалном продуктивношћу"). Иглтон полази од опште концепције да стабилност знака (ознака или звучност) према семиотичкој теорији одговара означеном (значењу). Међутим, код Шекспира је стабилност друштвености управо уг-

рожена непоклапањем односа знака per se и вербализацијом знака (речи) која се на нивоу драмске радње односи на сам знак. Тако, на пример, у Иглтоновом читању *Макбета* (заснованом на трагању за наведеним бинарним опозицијама) главни ликови драме нису Макбет и његова жена, леди Макбет, већ три вештице (суваје), без обзира што је њима посвећена приметно мања количина драмског текста. Он их тако види јер једино њихов језик (знак) није антитетичан у односу на оно што означава. По својој природи вештице припадају аморфном свету у којем не владају хијерархијски ред и друштвено устројство. По својим физичким карактеристикама оне су нешто између овоземаљског и оностраног света. Овакву своју „природну" дихотомију оне тачно вербализују у виду опозиција „Лепо је ружно, ружно лепо" (Fair is foul, foul is fair). Наведени стих Иглтон чита као дефиницију света из којег потичу вештице. Свој свет су вештице кратко и добро успеле да дефинишу. И њихове речи Макбет прихвата као дефиницију (злогласни предзнак) свога света, јер он сам није способан да га дефинише. Управо отуда, примећује Иглтон, суштина људске аутентичности, по Макбету, лежи у чињеници спутаности човекове природе услед његове привржености хијерархијским и другим друштвеним спонама. Зато Макбет о „животној позорници" и закључује да она „не значи ништа". Овим исказом, анулирајући себе као „лингвистичку животињу", Макбет, закључује Иглтон, није у могућности да речима дефинише свој свет, чиме битно угрожава своју човечност.

Још се јасније види Иглтонова концепција дихотомије знака и означеног у другом поглављу, у којем говори о бинарној опозицији језика (знака) и тела (означеног), где аутор реч „тело" употребљава генерички да би говорио о телесној страсти. У овом поглављу Иглтон се бави текстовима *Сна летње ноћи* и *Богојављенске ноћи*. Будући да се сам сексуални чин није могао извести на елизабетинској позорници, а да га језик Шекспирових ликова често врло сугестивно наговештава, Иглтон налази да се он манифестује преко низа формативних дискурса. Телесна страст се код Шекспира, како примећује Иглтон, приказује као некаква врста мономанијачне опсесије или фикције. С овим у вези, Иглтон закључује да је тема Ероса код Шекспира заправо сукоб либида и друштвене норме. Овај „сукоб" се остварује у језику, и то тако што се сексуалност (коју Иглтон код Шекспира види као анархију у људском телу) исказује језиком који је на известан начин и сам део друштвене норме. Физичка манифестација ове телесне врсте анархије, нарушавала би друштвени ред (у којем, уз то, влада другачија врста анархије). Међутим, вербализована, ова телесна анархија остаје само на нивоу знака (јер стварне манифестације означеног нема) и

стога она остаје одвојена од друштвеног света. Будући да је телесна страст део људске природе, да би измирио тело и друштво, Шекспир користи мотив брака као друштвену верификацију љубави. Брак се код Шекспира, примећује Иглтон, приказује као нека врста органског друштва у малом, у којем је, макар привидно, постигнута хармонија, а анархија потиснута у други план.

Иглтонова идеја показује да се семиотичке бинарне опозиције у оквиру теме закона (на примерима *Млетачког трговца, Равном мером* и *Троила и Кресиде)* код Шекспира заснивају на парадоксу постојања закона. Парадокс се састоји у следећем: да би се очувала структура закона, потребно је прекршити оно што он налаже. Иглтон се у тумачењу овога парадокса задржава на оним местима Шекспировог текста у којима га ликови својим исказима остварују. Стихове из *Млетачког трговца* (IV, 1, 99-102) у којима Шајлок тражи фунту меса (The pound of flesh), за разлику од традиционалне шекспировске критике, Иглтон тумачи као врсту бизарне метафоре. Тачније, он сматра да Шајлок не мисли на стварну фунту меса с Антонијева тела, већ има на уму неку врсту тешке казне уопште. Међутим, Венецијанци (за које је Шајлок странац), припадници света у којем писани друштвени кодекс представља нормирану неприкосновеност, схватају Шајлокове речи управо онако како их је он рекао, а суд записао. У овом случају, дихотомност знака (речи) и означеног (значења) Иглтон види као проблем неприкосновеног читања написаног текста (закона) и као његову примену на тело, и то тако да су знаци (речи) закона усмерени ка разарању телесне супстанце. Знак закона не трпи метафоричност, закључује Иглтон, јер ни сам закон није метафоричан већ конкретан и недвосмислен.

Чини се да је најзанимљивију елаборацију свога виђења Шекспировог текста Тери Иглтон дао у четвртом поглављу књиге које се бави темом „ничега/ништавила". За предмете свога испитивања он узима текстове *Отела, Хамлета* и *Кориолана.* Бинарну опозицију између знака и означеног у *Отелу* (којим се у овом поглављу највише бави) Иглтон види у два аспекта. У првом се ради о конкретној употреби речи *ништа* (nothing), а у другом се тема ништавила или уопште негирања постојећег посматра у оквиру Шекспирове теме привида и стварности. У светлу првог приступа овој Шекспировој теми, Иглтон полази од хипотетичне претпоставке да: „Постоје неколики докази да је реч ‚ништа' у енглеском језику елизабетинског доба могла да означава женске полне органе." /*There is some evidence that word „nothing" in Elizabethan English could mean the female genitals,* стр. 64/. Иглтон ово одмах појашњава да „с фалоцентричне тачке гледишта чини се да

жена нема ништа између ногу". (From a phallocentric viewpoint a woman appears to have nothing between her legs, стр. 64). Дихотомију између знака и означеног, Иглтон у овој драми посматра кроз Јагове алузије на Дездемонино неверство које нема потврде на нивоу драмске радње. Алудирајући на Дездемону, Јаго често помиње реч „ништа" (nothing), што Отела постепено доводи до стања параноидне љубоморе. Љубомора чини да иза Дездемониног љупког лика Отело види похотљивицу. С друге стране, Иглтон примећује, Јагово инсистирање на речи „ништа", виђено у светлу драмске радње, јесте мотивисано. Јер, све што се у вези са Дездемониним неверством на нивоу драмске радње догађа је неистинито, заправо је — ништа. Јаго ову неистину казује као да је истина; (пошто нема доказа за своје индиције, Јаго се користи само речима). Трагајући за доказом, Отело налази управо оно што се имплицитно из Јагових речи може прочитати, а то је: ништа. Јаго се тако, у Иглтоновом читању открива као егоцентрични прагматични манипулант немотивисаног језика и побуде. Њему је, истина, значење речи „ништа" у конкретној драмској ситуацији много јасније него Отелу, између осталог и због тога јер је Отелу сугерисано значење речи „ништа" само део Јаговог индивидуалног приписивања значења знаку (речи), а не оно опште значење. Отело је, закључује Иглтон, човек који неуморно трага за ничим.

Супротно од ситуације у *Отелу*, где је „ништа" објекат драмске радње, у *Хамлету* Иглтон види „ништа" као субјекат драмске радње. Иглтон не одбацује једно од традиционалних виђења Хамлета као меланхолика, али сматра да његова меланхолија, попут Отелове параноидне љубоморе, умртвљује сваку његову перцепцију вредности и смисла људске егзистенције. Зато му се сопствени живот чини ништавним. Иглтон Хамлетову трагедију види као оправдану у историјском смислу јер на двору који ће припасти Фортинбрасу присуство Хамлета било би срамотно. Иглтон види Хамлета као изузетно модеран Шекспиров лик који наговештава једну врсту лика модерне књижевности — подељену личност. Чини се да ово поглавље Иглтонове књиге с највећим напором успева да уклопи Шекспиров текст у концепцију семиотичког приступа делу. С друге стране, бинарне опозиције у Шекспировој текстури су овде, у ствари, само осавремењено схватање једне од проминентних Шекспирових тема опозиција, испитиваних и у традиционалној шекспирологији — привида и стварности.

Вредност као Шекспирову тему Тери Иглтон види тројако манифестовану. Као карактерну одлику у *Краљу Лиру*, као материјалну у *Тимону Атињанину* и као друштвену категорију у *Антонију и Клеопатри*. Дихотомију знак-означено у *Краљу Лиру* Иглтон посматра највише у светлу првог чина

у стиховима у којима сестре (Гонерила, Регана и Корделија) изражавају своју љубав према оцу, краљу Леру. Гонерилине речи: „Оче, дражи сте ми но што каже реч, /Дражи од вида, света и слободе, /Не мање но живот здрав, частан и леп; /Волим вас више од најређег блага, /Кол'ко икад дете воли или отац /Доживи — дах је један, а речи нема;/ Јер ја вас преко сваке мере волим". (I, 1, 54-60, превели Живојин Симић и Сима Пандуровић), представљају, у ствари, по Иглтону, негирање одређених појмова. Негирање појма, каже Иглтон, своди појам на ниво непостојања. Љубав коју негирањем појмова хиперболички исказује Гонерила тако ни не постоји. С друге стране, на питање Лира шта има да каже о својој љубави према оцу, Корделија, свесна анулираног значења речи своје сестре одговара: „ништа" (nothing). Ова реч, која, према Иглтону, врши „драстичну редукцију знака на бројке" оставља празнину коју ће попунити тек крај драмске радње. Речима су Гонерила и Регана исказале све и драмска радња не може да избрише прецизност њихових речи. Корделија која није рекла ништа, попуњава празнину чином љубави на самоме крају драмске радње.

Волшебност Тимона Атињанина да новац поклања пријатељима анулира вредност новца који се показује као погубан за поседника јер га све више тера у беду. Иглтон Тимона Атињанина види као „једног од последњих Шекспирових великих трошаџија", у чијем је лику инкорпорирана једна од традиционалних одлика аристократије — обилна дарежљивост.

Антоније и Клеопатра, како их види Иглтон, вредност налазе само у интимном микрокосмосу, а безвредност у општем политичком поретку Рима. Отуда је њихова телесна страст заправо анархистичка снага која деконструише политичко устројство, те се у њима јавља жеља да спале Рим. Клеопатра, која све ствари своди на своју сопствену бит, замењујући један квалитет другим, по Иглтону је карактеристичан Шекспиров лик отелотворене анархистичке силе која се јавља као антипод друштвеном поретку.

Иглтон сматра да се природа код Шекспира (нарочито у драмама *Како вам драго, Зимска бајка* и *Бура)* не јавља првенствено као опозиција цивилизованој средини. Не може се говорити о антитетичности између села и града у друштву, јер, како то и Корин, пастир из *Како вам драго* казује, трговинске вредности продиру у село и разбијају његову сеоску привреду. Иглтон потврђује овакво своје виђење примером да су уметност, језик, цивилизација, па и љубав, још од древних времена, обликовани по узору на природу, те су отуда и они део свеопште природности. Када говори о њима, он користи знакове природе (традиционална шекспирологија би

ове знакове назвала „песничким сликама"). Природа и култура дихотомни су колико и тело и језик. Знак једног нивоа (природе; тела) постаје означено у другоме нивоу (култури; језику).

Иглтон закључује да је у својим текстовима Шекспир свесно манифестовао замисао измирења тела и језика и показивао да је таква замисао утопистичка. Иглтонова тврдња је да је Шекспир био свестан човекове природе као „лингвистичке животиње" и с тим у вези и језика као границе која дели човека од биологије. Човек је истовремено и део језика и део биологије, а како они могу да постоје само као јединство супротности, отуда и бинарна опозитност елемената који припадају двема странама људске егзистенције.

Када размишља о телу, из перспективе своје епистемологије, закључује Тери Иглтон, Шекспир види тело као неку врсту симбола традиционалног феудалног друштвеног поретка. Структурални раскол између знака и означеног приказује се код Шекспира као конфликт између језика и тела, што Иглтон чита као алегорију борбе друштвених класа. Комплексност Шекспирове идеолошке дилеме, како је види Иглтон, лежи у томе да Шекспир подједнако гледа и на феудални традиционализам, али и на обзорје нових друштвених форми буржоаског индивидуализма. У оквиру социјалне тематике својих драма, ове друштвене формације Шекспир поставља као бинарне опозите.

И поред повремених тешкоћа да једном модерном оријентацијом и терминолошком апаратуром чита Шекспиров текст, Иглтонова књига ипак, на својим успелим и луцидним местима, открива да се неке од доминантних Шекспирових тема могу читати у светлу модерне књижевне науке и критике, а да при томе текст, временски знатно удаљен од нашег доба, не изгуби на својој аутентичности.

Теоријско-методолошка оријентација Иглтонове књиге сликовито показује како се савремена структуралистичко-семиотичка оријентација науке о књижевности нарочито разликује својом експликацијом опозиције од традиционалне херменеутичке оријентације у науци о књижевности.

Горан СТАНИВУКОВИЋ

ВУК И *ЛЕТОПИС* (3)

(Наставак из претходне свеске)

Почетком 1832. за уредника *Летописа* изабран је млади пештански адвокат Теодор Павловић, који ће током наредних десетак година стећи углед једног од најзначајнијих српских публициста. Ова персонална промена није *Летописовој* концепцији донела нешто битно ново, а што се тиче односа према Вуку, може се рећи да је линија заоштравања већ зачетог сукоба само интензивирана. Додуше, испочетка нови уредник није исувише оштро иступио против Вука, чак је понекад и врло афирмативно говорио о његовом сакупљању и публиковању народних песама, позивајући једном приликом српско читатељство да се „не отрекне пренумерације" на четврту књигу *Српских народних пјесама*. Осим тога, све присутнији у часопису постају и прилози сродни духу Вукових концепција — народне песме и приповетке, десетерачки преводи класичних песника и оригинална поезија у десетерцу (или мотивски и пиктографски блиска усменом песништву), фолклористичке и филолошке расправе (од којих су неке — као Драгосављевићев *Наставак српској писмености* — директно величале Вука и залагале се за његову реформу). Један од могућих — али сасвим тривијалних! — разлога овакве Павловићеве флексибилности је и то што је он у почетку, при уређивању првих неколико бројева, заиста оскудевао у сарадницима, тако да није могао бити нарочито селективан у избору прилога (јер, како је сам једном признао, дешавало се да скоро читаве свеске *Летописа* мора потпуно „сам испословати" или постојећим сарадницима пронаћи предмете и теме које ће они „испословати").

Међутим, Теодор Павловић ни по књижевно-културном укусу и схватањима, ни по већини осталих особина није био

предодређен за Вуковог саборца. Он је пре свега био одушевљени поклоник Доситејевог дела, велики поштовалац Јована Хаџића, човека који је у Матици српској и у *Летопису* видео темеље наше обновљене културе, ангажовани јавни радник који је — као и Вук — свој живот посветио препороду и развоју српске књижевности и културе, али је у таквој оријентацији полазио од битно другачијих премиса; уосталом, Павловић је неко време био секретар Саве Текелије, једног од најобразованијих Срба тог времена и одлучног противника Вукове реформе, што је такође врло индикативан податак о опредељењу новог *Летописовог* уредника. Због свега овога сасвим је разумљиво то што Павловић, етаблирајући се све чвршће као уредник најугледнијег тадашњег српског часописа, све отвореније и оштрије улази у сукоб са Вуком и његовим следбеницима.

Као и претходни уредници, тако и Теодор Павловић наставља праксу иронично-критичког коментарисања прилога који су на неки начин у вези са Вуком, и то заправо током његовог вишегодишњег „мандата" представља најчешћи облик полемике са Вуковим схватањима (а понекад, дакако, и са самом личношћу). Бројни су у *Летопису* из тридесетих година XIX века примери овакве врсте: почевши од благо ироничних опаски на рачун ортографије „вуковца" А. Драгосављевића, преко опомена класицистичком песнику Исидору Стојановићу како би „лепше мњение је о себи дао" да не хвали и не употребљава нови (Вуков) правопис, до алузија — наравно негативних — на чувено Вуково писмо кнезу Милошу (које је окарактерисано као клеветничко) или одлучног критичког порицања Шафарикових изразито повољних оцена Вука и Вуковог покрета у чланку *Преглед најновијег књижества Илирски Славјана (Летопис* св. 34 и 35/1833), где Павловић нарочито замера Шафариковој (доиста произвољној) тези да Вук једини од српских писаца пише народним језиком и залаже се за њега, изјављујући, поред осталог, „да г. Вук сербскиј језик изображава и изобразио је, његов да је прави језик сербскиј и његов начин писања најбољи начин, и он светило да је које свима треба да нам светли и сви на његовом светилу да треба да припаљујемо — то да г. Шафарик потверждава, само се чудити морамо, али припознати и послушати га не можемо", те да Шафарик такође не би своје учене радове могао писати Вуковим језиком, штавише то — по Т. Павловићу — не би пошло за руком ни самом Вуку ако би покушао написати, рецимо, филозофско дело, јер „понајвише неискусни људи или недозрели младићи... за своје *просте* предмете *простиј* г. Вука језик лако пак и радо употребљавају, као и г. Вук сам..." (Ibid, св. 35, стр. 27—30).

Наравно, Вук — који је у то доба био у напону стваралачке снаге — није све то хладнокрвно посматрао, напротив

— изгледа да је његово привремено ћутање било само тактички потез, а да је, у ствари, опрезно и промућурно као и увек, чекао *праву* прилику за жешћи обрачун са Матицом и *Летописом,* за ударац који ће противника озбиљно заболети. И заиста, срећа му се ускоро осмехнула: Павле Берић, његов пријатељ, али не и безрезервни следбеник, дао му је на увид своје писмо Јосифу Миловуку, једном од некадашњих оснивача Матице; у том писму Берић се врло критички изражава како о самом Миловуку тако и о Магарашевићу, Хаџићу, па и Матици, што је имало посебну контекстуалну тежину с обзиром на чињеницу да је П. Берић тада био ни мање ни више него секретар самог митрополита Стратимировића, а осим тога и сарадник *Летописа.* Остаће заувек тајна са каквим стварним намерама је Берић уступио Вуку своје поменуто писмо (датирано, иначе, 18. мартом 1831), односно да ли је *уистину* најпре допустио да оно буде објављено у *Даници,* па се после покајао и покушао да повуче такво одобрење, или је, пак, Вук злоупотребио поверење свог пријатеља и писмо, које му је искључиво приватно дато на увид, публиковао у *Даници,* не хајући много за потоња убеђивања да то не чини. Ипак, истине ради треба рећи да је П. Берић у преписци напоминьао Вуку да то писмо није својевремено упутио чак ни адресанту и да је изричито тврдио да му је „само као пријатељу сообштио оно писмо к Миловуку", поткрепљујући ту тврдњу јетким речима: „. . . још сам вам у Бечу, кад сте ме питали 'оћете ли га с вашим коментаром штампати, нарочито казао да то не чините, а ви ми сад јављате да ћу га у вашем Забавнику читати. Молим вас, је ли то лепо, је ли поштено?",[1] судећи, дакле, по Берићу, Вук је овде учинио исти гаф због којег је тако оштро и беспоштедно 1817. критиковао Милована Видаковића у њиховој чувеној полемици, када је овај објавио приватно писмо у којем чувени слависта Добровски арбитрира у корист нападнутог романсијера.

У сваком случају, Вуков забавник *Даница* у свесци за 1834. доноси *Писмо П. Б. Јосифу Миловуку о Матици српској,* и то са напоменама самог уредника које су изразито појачавале ионако критички усмерен тон писма. Када је реч о *Летопису,* Вук у поменутим напоменама открива да га подједнако љути то што се на страницама овог часописа редовно (како сам каже, од 1828) пише против њега као и прећуткивање похвала које други упућују његовом раду. Све то, наравно, није остало без одјека међу тадашњом српском читалачком публиком. Међутим, ефекат није био баш најповољнији. Многи, чак и они који су Вуку били блиски, нису сасвим одобрили тако драстичан и ниподаштавајући напад на Матицу и *Летопис.*

---

[1] Фрагмент из Берићевог писма Вуку наводимо по: Ж. Младеновић, *Вук Караџић и Матица српска,* Београд 1965, стр. 85.

Осим тога, ни Павловић није седео скрштених руку. Већ у првој свесци *Летописа* за 1834. (тј. првој која је изашла после „инкриминисане" *Данице*) он је отворио прави мали фронт на којем је интензивирана борба против Вука. Тако се ту (реч је о св. 36/1834) појављује писмо Јована Пачића, једног од најпродуктивнијих српских предромантичарских песника, познатог у „грађанским" круговима, писмо у којем се он — поводом већ помињаног Шафариковог чланка — одлучно дистанцира од писања „изречијем пуко-простачким", подржан и од самог уредника, који у коментару, поред осталог, презриво додаје како Вук и његов следбеник А. Драгосављевић пишу „по простоти сербианској". Уз то, Павловић је овде објавио сопствени приказ *Данице* за 1834, дакако врло неповољан приказ, у којем се с пуно ироније осврће на Вукове титуле (до којих је овај и те како држао), а за његов забавник — после негативног апострофирања појединих прилога (нарочито Берићевог писма) — каже да ту „што 'но вели пословица *нит беза нит веза*" и да се сигурно сваки претплатник „љуто каје што је форинту за Даницу бадава платио". Павловић је, такође, непосредно иза негативног приказа *Данице*, публиковао писмо угледне и моћне Српске тршћанске општине, где се врло похвално говорило о Вуку и обећава му се новчана помоћ у даљем раду, али је то писмо у *Летопису* пропраћено кратким белешкама чији тон није нимало благонаклон. Најзад, у истој овој свесци изашла су и два поетска текста сасвим директно и отворено уперена против Вука. Први од њих је *Епиграм Српскоме Лексикографу*, творевина једног од највећих српских песника првих деценија XIX века Лукијана Мушицког, (неко време и Вуковог великог пријатеља), где су на мети непристојне речи у Вуковом *Српском рјечнику* из 1818: ова песма је, иначе, написана још 1819, и лако је досетити се због чега је управо сада, петнаест година касније, Павловић реактуализује. Други од ових поетских текстова потписан је (очигледно) псеудонимом С. Доброљуб, уз који, као додатна одредница стоји, „у Араду", због чега је оправдано претпостављено да је аутор, у ствари, Сава Текелија (чије је „седиште" заиста било у Араду), мада су савременици сумњали да би такође могла бити реч о делу Јована Хаџића или Павла Стаматовића.[2] Ова песма, чији је наслов *Писмо једном ученом Сербљину*, највероватније је настала као одговор на Берићево писмо Миловуку („учени Сербљин" свакако је П. Берић), али њен критичко-сатирички захват је знатно шири јер се, у ствари, односи на читаву Вукову књижевно-језичку концепцију, не штедећи чак ни народно песништво, које је, иначе, на *Летописовим* страницама обично имало повољан третман. Обе песме о којима је реч носе јасне ознаке класицистичке поетике, а *Писмо јед-*

[2] О поменутим претпоставкама видети: Ибид, стр. 90—91.

ном ученом Сербљину занимљиво је и са графичког становишта пошто садржи језички непокривене делове текстуре (обележене испрекиданим цртама), који читаоцу остављају могућност сопственог дописивања песме, наравно на основу асоцијација које нуде претходни вербални одељци. Погледајмо, дакле, како су изгледали ти стиховани напади на Вука, који (посебно друга поменута песма) по оштрини не заостају много за тоном критика исписаних руком самог Вука Стефановића Караџића . . .

ЕПИГРАМ

Сербскоме Лексикографу

Јави се већ порожденије твоје Лексикографе
Сербскиј! Убаво да, налик на Сербљина јест,
Али зашт' посла у свет ти голо наго?
Зашто га научи ти, свуд' да простире срам?
Тебе отца похваљују многи ульудна, вкусна,
Ал' се чеда твог, веруј, гнушају сви.
Није ти Амор, знаш, да га милују деве;
Стидљиво није ти, да га приме у дом.
Мргоде се на њега и отцеви, матере љуто;
Деци у друштво га, чуј, не пуштају отонуд.
Куд ти је пристало сад? Та зашт' не послуша мене?
Грађанскиј царује свет! Бежи у природниј с њим!
Ил га епикурејскоме друштву несташном, или
Једним Филологом дај! Деци обучено шљи!

(*Летопис*, св. 36/1834, стр. 36—37)

ПИСМО ЈЕДНОМ УЧЕНОМ СЕРБЉИНУ

Високоучениј Господине!
Вук — — — — и њему подобни,
Што куде небеса, — — — — —
— — — — — — — — — — — —
Јадно да покрију своје незнање,
Није ми чудо, но учениј наш Сербљин
Славниј, што њему следује диви се,
О свету!
— — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — —

Видите да сам и ја лако бакин
Поета, бȕд како хартијȕ мрљао,
Глȕп Србљинȕ бȕди, говедарски
Говори, онда си ти Вȕков Србљин.

Ако ли лепше шта пером написа
Нег што је бака изрекла крезȕба,
Сербски то није. Пȕсто језика
Пише правило, бака гди сȕди;

От кад она ваш постаде професор?
Зато ли младост провесте ȕ школи?
Бак бакин Ви! под старост да сте!
Не треба тȕ пера, батина је

Доста овчарева. — — — — — —
— — — — — — — — — — — ?
— — — — — — — — — — —
— — — — — — Ȕчен правило

Љȕби. Слепачке гȕсле Орфејȕ зар
Лира да бȕдȕ? Дромбȕља Хајдена
Создање не поправи, нит би
Моцарт мило ȕ кȕкȕтȕ свирао.

— — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — —

Љȕбов зар није Сербски? Бака
Рече љȕбав, то је дакле Србски право?
Ал ȕчила није то бака
Како с' љȕбов пише; како зна рече.

Ал Ви колико проведосте лета
От баке боље да знате? — — —
— — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — —
Помислити, да не знате како се
пише сладост? Једанпȕт, ах горко,

Слодоћȕ а други пȕт најслађе
Написасте. Ȕмно Ваше перо о!
Зашт онда не канȕ? тȕ соблазн
Да залије от ȕчени ока.

Оставите Ви то — — — Вуку
По Србским мрачним шумама дивје нек
Учи курјачиће, ви младим
Србљима пишите сладостьу, и сладье,

Да уче корен тому да је сладост
От Вас, као Саси, Швабе, Аустринци,
Вестфалци и прочи от Гетеа,
Аделунга, Виланда, Немци.

Научише се правилно писати.
Тако да Србљин, Србијан, Хорват, Бошњак
Краинац, пише свак право, нек
У колиби говори превратно.

Зато тому свагдар хвалу да дамо,
Био Кирил, био то Москаљ,
Који наш језик у правила
Пре нег Аделунг Немцов доведе.

Пишете свуд ѣ, за изображење
Не написасте. Изображење и
Согласје, прави глас Струна врпцом
Повезасте слепачки Гусала.

Још боље б' било изображеније
Правилно писат. Нек изриче свакиј
Како је кому драго: лепо,
Липо, лијепо, правy лѣпо.

Арфа Ортографији пишете
По каквој? Вук и бака рекли би
Арва, а искусному је Харфа.
Нечувен сметеж! — — — — —

— — — — — — — — — — —
Правило умном не рушимо тврдо:
Без основа стену ветар скруши.

— — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —

Роду, прости! отрецте с' смертоносни
Искушенија; ако Вас обниме
Таква тма, рецте: избави нас
От Лукаваго, Младеж в' целости

Да заостане Србска. То моли Вас Србско
Срдце. Младеж се отрова Србска от Вукова
Језика, то сведочи
Ево прилог јадно следствије!

— — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — —

(*Летопис*, св. 36/1834, стр. 39—43)

(Наставиће се)

Сава ДАМЈАНОВ

ФРАНЕ ПАРО ИЛИ ЗАВИЧАЈ ДУХА

У нашој свијести, а још чешће подсвијести, постоје неки пејзажи или крајеви у које нас око и мисао вуку као у завичај духа. Помоћу измишљене, изсањане стварности враћамо се у Аркадију, у простор унутарњег завичаја. Такав завичај за мене, али и за многе моје пријатеље, јест Истра. Не само што смо коријенима везани за прву дјечју лектиру, с Велим Јожом као прототипом величине, доброте и наивности. А затим: моје се мјесто тако чудесно зове: Свети Петар у шуми, то су села и поља која се стеру између Пазина и Жминја. А и она друга визура: од Поданка Роча до Хума, најмањег града на свијету. Све сам то прошао стотинама пута, увијек изнова, увијек у новој авантури виђенога. А онда други задивљујући видици: од Грачишћа према Учки; тако је Бог гледао свијет кад га је стварао! Учка с погледом на море и отоке, с друге стране на Истарску Плочу. И те гори високост иде даже под облаки. Тако је, задивљен, записао онај глагољаш — штуру енциклопедијску прозу приручника увеселављујући пјесмом. Какав ли се то Олимп њему указивао, надомак људских могућности!

Има у томе више од везе с дјетињством, младошћу, раним путовањима влаком у школу, с радницима који нису толико дремовни ни уморни те не би са супутником били вољни разговарати о свему, о било чему.

И други путници, случајни пролазници или долазници, па и они који још ту Истру ни видјели нису, гледају је као измишљени, по људској мјери скројени и уређени врт земаљски, Еден, из којега нисмо отјерани. А био нам је једном отет. Изазов отетости и повратку још је узбудљивији за машту, и стварност.

Фране Паро није посљедњи ходочасник истарским путима, али његов је пут посебан. Његово виђење Истре има посебне одзиве, сасвим необична сазвучја. И ове графике пред нама

имају, такође̑р, сасвим необичну повијест. Настале су на приједлог и на пријатељски наговор за првих шест књига серије *Истра кроз стољећа*. У грчу и страсти, у тражењу идентитета простора, и његова смјештаја у растер дуга времена, од претповијести к нашим данима. Све су те теме биле благо задате садржајем књига. Мој пријатељ Фране Паро прихватио је изазов. Направио је десет цртежа које је желио пренијети у линорез. У књигама је пренијето шест цртежа — вријеме је било прекратко да се изразе фини и профињени одсјаји мисли и облика како их оживљава податност линореза. Десет линореза, онако како их Фране зна напутити да говоре, данас је пред нама, пред нама стоје као остварено виђење.

Десет листова — десет погледа, десет одсјаја једне мисли о крају који нам је срцу прирастао. И о његовој судбини која је и наша судбина: с повијешћу коју носимо под својом кожом, било ону с костима и бранилаца и завојевача, записом попова глагољаша, или неком пјесмом истарских партизана коју слутимо видом иза ових брда и планина. Али највише запис: слово азбуке која нам је подржавала живот и трајање: живот као унутарњи жар, а трајање као дуг себи и покољењима којима смо дужни предати овај наш земаљски Еден.

Десет листова: то је десет мора, мучних и суморних, са грозницама и привиђењима. Десет љетних поднева под ужареном звијездом и с каменом који вапи за кишом и благом сјеном смирења, кад и змија псиче на побјешњело сунце. Простори над којима бдију очи неба с птицама, али с којега се навирује и глава немани. Земља под ногама као храниteљица, али с костима, главама — кратак ти је пут љепоте и сигурности, човјече!

Као људски живот — као људско трајање.

Упитаност. Али унаточ свему — љепота, једино што нам још помаже да нам пут буде сигуран, јутра — добрајутра, вечери — сретни и сјетни благи умор под пријатељским звијездама. За сан, стварни и нестварни, за зрење и за гледање, за мисао и за пријатељски стисак руке.

Добродошао у завичај духа! овдје си код куће, у чардаку разапетом између земље и неба, хтијења и могућности. Нашао си се у завичају који си измислио, али унаточ томе постоји.

То, Фране, говоре твоје слике. Зашто не вичу кад је наше око све уморније, наш дух све тјескобнији, а наше жеље за љепотом све незаситније?

Јосип БРАТУЛИЋ

Аутори Летописа №

ЈАНОШ БАЊАИ (BÁNYAI JÁNOS), рођен 1939. године у Суботици, живи и ради у Новом Саду. Пише прозу и књижевну критику. У *Летопису* сарађује од фебруара 1960. године. Књига прича: *Álarc felett a nyári nap (Над образином сунце летње)*, 1961. Роман: *Súrlódás (Трвења)*, 1969. Књиге студија и критика: *Bonyolult örömök (Замршене радости)*, 1964; *A szó fegyelmé (Дисциплина речи)*, 1972; *Könyv és kritika* I, 1973; II, 1977.

ИШТВАН БОШЊАК (ISTVÁN BOSNYÁK), рођен 1940. године у Дражу, у Хрватској, живи и ради у Новом Саду. Пише поезију, есејистику, књижевну и политичку публицистику, критику, књижевну историју, радио-драме, драме и ТВ-сценарија. У *Летопису* сарађује од свеске за јул—август 1981. године. Књига песама: *Ellenversek, ethoszok (Анти-песме, етоси)*, 1977. Драме: *Szemben a bíróval* I—VII *(Очи у очи са судијом)*, серија радио-драма, 1977—1978; *Nehéz honfoglalás (Тешко освајање домовине)*, 1978. Књиге студија и есеја: *Laskói esték (Вечери у Лугу)*, 1968; *Theatrum mundi à la Joszif Viszarionovics Sztálin*, 1970; *Vazlatok egy portréhoz (Скице за један портрет Ервина Шинка)*, 1975; *Ember a forradalomban, ember a soron kívül (Човек у револуцији, човек ван строја)*, 1977; *Szóakció* I *(Акција речи* I), 1980, II 1982; *Писма са панонског асфалта*, 1982. ТВ-сценарио: *Оптимисти*, 1983.

ЏОЈ ВИЛИЈАМС (JOY WILLIAMS), рођена 1944. године у Челмсдорфу, Масачусетс, живи на Флориди. После изузетно успешних студија на Државном универзитету Ајове, почиње 1965. да ради за америчку морнарицу као програмер-аналитичар и упоредо по разним америчким часописима објављује своје прозне радове. Но, у књижевност заправо улази својим првим романом *State of Grace (Грациозност)*, 1973. за који добија и награду Националне задужбине за уметност. Потпуно се посвећује писању и следе романи *Taking Care (Старање)*, 1974. и *Florida Keys (Спрудови Флориде)*,

1980. Као врстан приповедач улази у низ антологија америчке кратке приче, од којих је последња *Best American Short Stories,* 1985. Код нас до сада није превођена. (Б. Ковачевић)

СЛАВКО ГОРДИЋ, рођен 1941. године у Дабрици, живи у Новом Саду. Професор универзитета је на Филозофском факултету. Пише приповетке, књижевну критику. У *Летопису* сарађује од октобра 1967. године, уредник *Летописа* био од 1980. до 1981. Књига приповедака: *Врховни силник,* 1975. Књиге есеја, критика и огледа: *У видику стиха,* 1978; *Слагање времена,* 1983; *Примарно и нијанса,* 1985.

НЕНАД ГРУЈИЧИЋ, рођен 1954. године у Панчеву, живи у Новом Саду. Пише поезију и књижевну критику. У *Летопису* сарађује од септембра 1978. године. Књиге песама: *Матерњи језик,* 1978; *Линије на длану,* 1980; *Врвеж,* 1985. Фељтон: *Бранко — песник младости,* 1984.

САВА ДАМЈАНОВ, види ЛМС I/87.

ФЕРЕНЦ ДЕАК (FERENC DEÁK), рођен 1938. године у Новом Итебеју, живи у Новом Саду. Пише поезију, прозу и драме. Књиге песама: *Éjféli halász — Поноћни рибар,* двојезично, 1959; *A böség országa (Земља обиља),* 1965; *Dönci (Денци),* 1966; *A nyuszi tanyáján (На зекином салашу),* 1968; *Honfoglalás (Запоседање домовине),* 1971; *Додир слоноваче,* 1972; *Kudarc (Крах), 1982.* Романи: *Métely (Метиљ),* 1969; *Zsivány (Одметник),* 1970; *Aszály (Суша),* 1973; *Разбојник,* 1978. Књиге приповедака: *Rekviem* 1961; *A nap gyökerei (Корени сунца),* 1965; *Bagoly és csizma (Сова и чизма),* 1969. Драме: *Afonyák (Боровнице),* 1968; *Жеђ за ваздухом,* 1971; *Tor (Даћа),* 1972; *Árnyjáték (Игра сенке),* 1986.

ЖИЛ ДЕЛЕЗ, види ЛМС II/87.

МИЛАН БУРЧИНОВ, рођен 1928. године у Београду, живи у Скопљу. Пише есејистику и књижевну критику. У *Летопису* сарађује од децембра 1975. године. Објављене књиге: *Време и израз,* 1956; *Присутности,* 1963; *Македонски писатели,* 1969; *Определувања,* 1969; *Живо и мртво,* 1974; *Критичка сведочанства о новој македонској књижевности,* 1976; *У ширем кругу* (студија о македонским писцима), 1982.

МИРОСЛАВ ЕГЕРИЋ, рођен 1934. у Рибевштици, живи у Новом Саду. Професор универзитета је на Филозофском факултету. Пише књижевну историју, критику и есеје. У *Летопису* сарађује од октобра 1963. године. Објављене књиге: *Портрети и памфлети,* 1963; *Молитва на Чегру,* 1967; *Књижевни историчари и критичари,* 1967;

Људи, књиге, датуми, 1971; *Критике и огледи,* 1972; *Дела и дани,* 1975; *Реч у времену,* студија о делу Борђа Јовановића, 1975; *Срећна рука,* 1979; *Извор,* 1980; *Дела и дани* II, 1982; *Дервиш и смрт,* монографија, 1982; *Гласови и њутања,* 1983; *Писма породичним људима,* 1986.

ЖИВАН С. ЖИВКОВИЋ, види ЛМС I/87.

ПЕРО ЗУБАЦ, рођен 1945. године у Невесињу, данас живи и ради у Новом Саду. Пише поезију, критику и есејистику. У *Летопису* сарађује од фебруара 1966. године. Књиге песама: *Nevermore,* 1967; *Pantologya nuova,* 1971; *Разговори са господином,* 1971; *Хоћу—нећу,* 1972; *Триптих* (са М. Антићем и Н. Настасијевићем), 1973; *Закаснела писма,* 1973; *Мостарске кише,* поема, 1974; *Разлог благости,* 1975; *Узморје,* 1978; *Тито је наш друг,* 1979; *Што се на ме Дарја љути,* 1979; *Неко други,* 1980; *Отворени сан,* 1980; *Љувене,* 1980; *Сан им чува историју,* 1980; *Мостарске кише и неко друго море,* избор, 1981; *Писма поверљива,* 1981; *Постоји ватра,* 1982; *Рам за слику лета,* 1983; *Да не чује неко,* 1984; *Дечје срце,* 1984; *Мирис бејтурана,* 1984; *Вуковарски успоменар,* 1984; *О.,* 1985; *Песмар. Пјесни љувене,* 1986. Књига есеја: *Ти дани,* 1976.

ГОЈКО ЈАЊУШЕВИЋ, рођен 1936. године у Озринићима код Никшића, живи у Новом Саду. Пише поезију и преводи са словеначког и македонског на српскохрватски. У *Летопису* сарађује од децембра 1965. године. Књиге песама: *Мрави одлазе непримјетно,* 1957; *Гребен,* 1960; *Очајно сунце,* 1964; *Далека земља,* 1969; *Грађа с несаници,* 1975; *Разбој,* 1979.

ТОМИЛАВ КЕТИГ, рођен 1932. године у Новој Градишки, данас живи и ради у Новом Саду. Пише поезију, прозу, есеје, критике и драме. У *Летопису* сарађује од фебруара 1953. године. Књиге песама: *Прометеј у повратку,* 1962; *Аманет,* 1981. Романи: *Слепи путници,* 1972; *Луде године,* 1977. Драме: *Последња посета демона,* 1961; *Возачев ноктурно,* 1964; *У цара Тројана козје уши,* 1965; *Ружичаста ноћ,* 1967; *Рекордер и алигатор,* 1967; *Последњи дани Сиракузе,* 1967; *Шоу богова,* 1968; *Помрачења,* 1969; *Лажни Орфеј,* 1969; *Лукосфера,* 1971; *Живот тече даље,* 1977; *Луд камен на граници,* 1977; *Трећа линија,* 1978; *Ујс на ватру,* 1978. Књиге студија и есеја: *Сањари и фотографи зоре,* 1975; *О култури Срба и културној политици у Војводини,* 1976.

СЛОБОДАН МАНДИЋ, рођен 1947. године у Сутјеској, где живи и данас. Управник је Народног универзитета у Сечњу. Пише прозу. У *Летопису* сарађује од фебруара 1971. године. Књиге прозе: *За време киша,* 1977; *Петољетка,* 1985.

ПРЕДРАГ МАРКОВИЋ, рођен 1955. године у Чепуру, живи у Београду. Пише поезију, прозу, критику, радио-драме и преводи са

руског и шпанског. Заменик је главног и одговорног уредника *Књижевне речи*. У *Летопису* сарађује од децембра 1982. године. Објавио је збирку песама *Л'имун исцеђен*, 1983. и књигу приповедака *Морали би доћи насмејани лавови*, 1984.

ПРЕДРАГ МАТВЕЈЕВИЋ, рођен 1932. године у Мостару, живи у Загребу. Пише есеје, студије и чланке. Објављене књиге: *Jean Paul Sartre*, 1965; *Разговори с Крлежом*, 1969; *Poésie de circonstance (Пригодно песништво)*, 1971; *Према новом културном стваралаштву, 1975; Књижевност и њезина друштвена функција*, 1977; *Те вјетрењаче*, 1977; *Pour une poétique de l'événement*, 1979; *Југословенство данас — питање културе*, 1982; *Отворена писма*, 1986; *Чудна планета*, сценска адаптација *Прича с Колиме* Варлама Шаламова, 1985.

МИЛИЦА МИЋИЋ-ДИМОВСКИ, рођена 1947. године у Новом Саду, где живи и данас. Пише прозу. У *Летопису* сарађује од свеске за јул—август 1980. године. Књиге приповедака: *Приче о жени*, 1972; *Познаници*, 1980.

БОГДАН МРВОШ, рођен 1939. године у Гомирју у Горском Котару, живи и ради у Београду. Пише поезију, прозу, есејистику и књижевну критику. У *Летопису* сарађује од априла 1977. године. Књиге песама: *Сви моји људи*, 1976; *Песма нешто ради*, 1980; *Смрт у кући*, 1983; *Момак и по*, 1985.

ФЕРИД МУХИЋ, рођен 1943. године у Махоју, живи у Скопљу. Пише поезију, прозу, есејистику и критику. Књиге есеја: *Критички методи*, 1976; *Филозофија на иконокластиката*, 1983.

ВАСА ПАВКОВИЋ, рођен 1953. године у Панчеву, где живи и данас. Пише поезију и књижевну критику. У *Летопису* сарађује од априла 1983. године. Књиге песама: *Калеидоскоп*, 1981; *Опсесија*, 1985; *Речник поезије Милана Ракића*, 1984.

ФРАНЕ ПАРО, рођен 1940. године у Загребу. Завршио Академију ликовних умјетности у Загребу 1964. године код професора Алберта Кинерта и Марјана Детонија. Сада је редовни професор на истој академији. Од 1965. године редовно излаже на колективним изложбама графике и цртежа у земљи и иностранству. Од 1966. имао је преко двадесет пет самосталних изложби у земљи и иностранству. Објавио је у приватном издању мапе линореза, графичких листова, акватинти и гравура: *Звоњава сфера — етида за два длета и ножић*, 1973; *Рбине сна — тлапи јаве*, стихови Јурс Каштелана, 1979; *Глас звун земље*, стихови Станислава Петровића, 1980; *Истрија*, 1981.

МИОДРАГ ПЕТРОВИЋ, рођен 1929. године у Нишу, где живи и данас. Пише прозу, огледе, чланке и студије. У *Летопису* сарађује

од новембра 1982. године. Роман: *Бутање инспектора Левина,* 1966. Књига прича: *Made in Germany,* 1967. Књига огледа: *Трајање речи,* 1972. Студија: *Роман Меше Селимовића,* 1981.

РАДОМИР ПУТНИК, рођен 1946. године у Оџацима, данас живи и ради у Београду. Пише поезију, прозу, драме, позоришну и књижевну критику и театролошке текстове. У *Летопису* сарађује од септембра 1982. године. Књиге песама: *Куда кренути,* 1964; *Птица ружичасте коже,* 1970; *Резбарије,* 1971; *Заумна пећина,* 1972; *Недељни ручак,* 1976. Књига прича: *Приче о смрти,* 1971. Драме, фарсе, комедије: *Шта је највећи домет секса,* 1969; *Трактат о кафици,* 1971; *Јеванђеље лечења,* 1972; *Светковина шљива,* 1981; *Баца Ица и његова Мица,* 1981; *Глинени голубови,* 1985.

ГОРАН РЕМ, види ЛМС I/87.

ГОРАН СТАНИВУКОВИЋ, рођен 1962. године у Новом Саду, где живи и данас. Асистент је на Катедри за енглески језик и књижевност Филозофског факултета у Новом Саду. Пише огледе о енглеској књижевности и историји књижевности и преводи са енглеског.

МИРЈАНА Д. СТЕФАНОВИЋ, види ЛМС I/87.

ОТО ТОЛНАИ (TOLNAI OTTÓ), рођен у Кањижи 1940. године, данас живи у Новом Саду и ради као уредник Радио-Новог Сада. Пише поезију, прозу, есејистику, ликовну критику и драме. У *Летопису* сарађује од маја 1980. године. Књиге песама: *Homorú versek (Конкавне песме),* 1963; *Siralymellcsont (Галебова прсна кост),* 1967; *Valóban mit lesz velünk (Заиста, шта ће бити с нама),* са И. Домонкошом, 1968; *Mao-Poe,* са И. Домонкошом, 1968; *Szeplötlen kis gépek csöpp fejedelmi és jelvények (Невине мале направе са сићушним кнежевским знацима),* 1968; *Rovarház (Кућа инсеката),* 1968; *1969,* с Палом Бендером, Ференцом Киш-Јованком и Габором Филепом, 1969; *Agyonvert csipke (Дотучена чипка),* 1969; *Zoo-versek (Зоо-песме),* 1969; *Legyek karfiol (Нека будем карфиол),* 1973; *Versek (Песме),* 1975; *Világpor (Прашина света),* 1980; *Elefántpuszi (Слонов пољубац),* 1982; *Vidéki Orfeusz (Покрајински Орфеј),* 1983; *Gyökérrágó (Ждерач корена),* 1986; *Rokokoko* 1986. Роман: *Ördögfej (Бавоља главица),* 1970; *Virág utca 3 (Цвећарска 3),* 1983. Драма: *Végeladás (Распродаја),* 1980. Ликовна монографија: *Sáfrány Imre,* 1978.

БОШКО ТОМАШЕВИЋ, види ЛМС II/87.

ЗОРАН ЋИРИЋ, рођен 1962. године у Нишу. Апсолвент је на Економском факултету у Нишу. Пише песме, приказе, књижевну и филмску критику.

ФИБИ ХАНСОН (PHEBE HANSON), рођена 1935. године у месту Свето срце, у држави Минесота, САД. Предаје енглеску књижевност на Високој школи за дизајн. Песме су јој објављене у

многим антологијама америчке поезије. Своју прву књигу *Sacred Hearts (Свето срце)* објавила је пре коју годину. Делује у Удружењу жена-писаца у Сен Полу и Миниаполису.

ВЛАДИМИР ЦВЕТАНОВИЋ, рођен 1935. године у Петровцу, општина Косовска Каменица, данас живи и ради у Београду. Бави се књижевном историјом и књижевном критиком. У *Летопису* сарађује од децембра 1978. године. Објављене књиге: *Српске народне пословице са Косова и Метохије*, 1976; *Есеји и чланци из књижевности*, 1977; *Српски писци Косовског поморавља*, 1979; *Писци српског реализма XIX века*, 1982; *Изворник са Косова* (књижевно дело Зарије Р. Поповића), 1984.

КОЛЕ ЧАШУЛЕ, рођен 1921. године у Прилепу, данас живи у Скопљу. Пише приповетке, романе, драме и есеје. Књиге приповедака: *Првите дани (Први дани)*, 1950; *Раскази (Приче)*, 1952; *Проза*, 1968; Романи: *Стамено*, 1970; *Невоља*, 1977; *Зачудности*, 1981; *Вомјази (Маске)*, *Имела (Мучнина)*, 1982; *Искушења* I—II, 1982; *Горчила (Горчине)*, 1983; *Канадски фрагменти*, 1985. Монографија: *Народни херој Страсо Пинџур*, 1951. Драме: *Једна вечер*, 1948; *Задруга*, 1949; *Вејка на ветрот*, 1957; *Бразда*, 1958; *Црнила*, 1961; *Социјалистичка Ева*, 1962; *Градски сат*, 1966; *Партитура на еден Мирон (Партитура за једног Мирона)*, 1967; *Вртлог*, 1967; *Како хоћете: оставка једног карипског министра унутрашњих послова или мучнина самог врха највише власти*, 1974; *Веда*, 1976; *Житољуб*, 1977; *Суд*, 1980. Књига есеја: *Записи о нацији и књижевности*, 1985.

ВОЛЕ ШОЈИНКА, види ЛМС 11/87.

ФЛОРИКА ШТЕФАН, рођена 1930. године у Локвама код Алибунара, живи у Новом Саду. Пише поезију и преводи са румунског и на румунски језик. Уредник је Матичине едиције „Прва књига". У *Летопису* сарађује од новембра 1953. године. Књиге песама: *Cîntecul tinereţii (Песме младости)*, 1949; *Lacrimi şi raze (Сузе и зраци)*, 1953; *Тако сам се родила*, 1956; *Затворене у свет*, 1958; *Дозволите сунцу*, 1962; *Трећа жена*, 1962; *Гласови и судбине*, 1966; *До ових и последњих дана*, 1968; *Место за љубав*, 1971; *Уточишта*, 1973; *Сатница*, 1975; *Rădăcina (Корен)*, 1975; *Јутарњи хлеб*, 1979; *Преломне године*, 1980; *Наноси*, 1981; *Зреник*, 1982; *Мара Гмизић*, поема, 1983; *Светковина*, 1984. Књига прозе: *Корени песме*, 1982.

Приредила
Хермина ЛЕЖИМИРАЦ

ИСПРАВКА

У библиографској белешци о Живану С. Живковићу у јануарској свесци Летописа, стр. 183, омашком стоји да ради у Институту за књижевност и језик, уместо на Педагошкој академији за васпитаче.

САДРЖАЈ

СЛОБОДАН МАНДИЋ
Време очева 377

ФИБИ ХАНСОН
Света срца 399

ПЕРО ЗУБАЦ
Одбрана смрти 404

ЏОЈ ВИЛИЈАМС
Љубавник 406

ЗОРАН ЋИРИЋ
Још мало мисаоних песама 414

ОГЛЕДИ

МИОДРАГ ПЕТРОВИЋ
О мудрости вукова 416

ЖИЛ ДЕЛЕЗ
Разлика и понављање 437

СЕЋАЊА

ВОЛЕ ШОЈИНКА
Човек је умро (2) 457

ЛЕТОПИС СВАКОДНЕВИЦЕ

КЊИЖЕВНО ЈУГОСЛОВЕНСТВО 472

(Јанош Бањаи, Флорика Штефан, Предраг Матвејевић, Милан Бурчинов, Мирослав Егерић, Томислав Кетиг, Ферид Мухић, Славко

Гордић, Иштван Бошњак, Гојко Јањушевић, Милица Мићић-Димовски, Ото Толнаи, Војислав Деспотов, Предраг Марковић, Богдан Мрвош, Коле Чашуле, Ференц Деак)

КЊИЖЕВНИ ЛЕТОПИС

ЖИВАН С. ЖИВКОВИЋ
О природи и бићу лирске песме 549

СВЕТИСЛАВ ЈОВАНОВ
Француска за форинту 553

БОШКО ТОМАШЕВИЋ
Естетика језика и песништво 557

РАДОМИР ПУТНИК
Промишљање праксе 561

ЖИВАН С. ЖИВКОВИЋ
Studia classica, данас и сутра 563

ВАСА ПАВКОВИЋ
Познавање природе (и поезије) 567

НЕНАД ГРУЈИЧИЋ
У засенку критике 572

ВЛАДИМИР ЦВЕТАНОВИЋ
Особен монографски искорак 574

М(ИРЈАНА) Д. С(ТЕФАНОВИЋ)
Тонко Мароевић: Димитрије Поповић. Јудита 576

Г(ОРАН) Р(ЕМ)
Славко Јендричко: Пророци, новци, бомбе 577

М(ИРЈАНА) Д. С(ТЕФАНОВИЋ)
Мислав Тичиновић: Приче из Сатине или млади генерали 578

ГОРАН СТАНИВУКОВИЋ
Шекспир из призме дихотомија 579

ЛЕТОПИС ЛЕТОПИСА

САВА ДАМЈАНОВ
Вук и Летопис (3) 585

ЛИКОВНИ ЛЕТОПИС

ЈОСИП БРАТУЛИЋ
Фране Паро или завичај духа 593

ФРАНЕ ПАРО
Ликовни прилози 398/399

ХЕРМИНА ЛЕЖИМИРАЦ
Аутори Летописа 595

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

излази 12 пута годишње у месечним свескама од десет штампарских табака: шест свезака чине једну књигу.

Нацрт за корице: Душан Ристић. Секретар Уредништва: Милица Вртунски. Технички уредник: Владислав Војнић Хајдук. Коректор: Милица Вртунски.

Годишња претплата 3.000, а за чланове Матице српске 1.800 динара. Претплата за иностранство 9.000 динара. — Цена једној свесци у књижарској продаји 300 динара. — Претплата се може уплатити у свакој пошти на чековни рачун број 65700-678-2213, са назнаком: „за Летопис". — Адреса Администрације: 21000 Нови Сад, Матице српске ул. бр. 1. Телефон: 021/615-599, локал 112.

Издаје: Матица српска.
Штампа: РО „Будућност", Нови Сад.
Тираж: 1700.

ПРЕТПЛАТИТЕ СЕ НА

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Уплаћујући свега 3.000 динара, обезбедићете да током читаве године добијате Летопис на адресу коју нам пошаљете.

Чланови Матице српске имају попуст од 40%.

Претплата се може уплатити у свакој пошти на чековни рачун број 65700-678-2213, са назнаком: „За Летопис."

Песме, прозу, сећања, огледе, критике, преводе и ликовне прилоге у следећим свескама објављују:

ЉУБИСАВ АНДРИЋ
САВА ДАМЈАНОВ
СТИВЕН ДОБИНС
ДАНИЈЕЛ ДРАГОЈЕВИЋ
МИРОСЛАВ ЕГЕРИЋ
ЖИВАН С. ЖИВКОВИЋ
ПАВЛЕ ИВИЋ
СРБА ИГЊАТОВИЋ
ГОЈКО ЈАЊУШЕВИЋ
ЈОВАН ЈЕРКОВИЋ
ЈОВАН КАШИЋ
БРАНИСЛАВ КОВАЧЕВИЋ
КАТАЛИН ЛАДИК
ИВАН В. ЛАЛИЋ
СЛОБОДАН МАНДИЋ
ЈУЛИЈАНА МАТАНОВИЋ
ЗВОНИМИР МРКОЊИЋ
БРАНИСЛАВ ОСТОЈИЋ
МИЛЕНКО А. ПЕРОВИЋ
АСИМ ПЕЦО
МИОДРАГ ПЕТРОВИЋ
МИТАР ПЕШИКАН
ЧЕДОМИР ПОПОВ
РАДОМИР ПУТНИК
САША РАДОЈЧИЋ
ЖИВОЈИН СТАНОЈЧИЋ
МИРЈАНА Д. СТЕФАНОВИЋ
БОЖИДАР ТИМОТИЈЕВИЋ
БОШКО ТОМАШЕВИЋ
СРБАН ШЕРЕР
ВОЛЕ ШОЈИНКА

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

YU ISSN 0025—5939 | UDK 82 (05)